

81.632.93 (Кара) Кара: 553

-2-

116

Салпагъарланы К. А.-К.

ТАМАША

ГРАММАТИКА

СЫЛПАГЪАРЛАНЫ К. А.

ТАМАША ГРАММАТИКА

(Къарачай-малкъар тилден)

5-9

классланы сохталарына
эмда тилни суйгенлеге

БИРИНЧИ КЕСЕГИ

Къарачай-Черкес республиканы
окъуу Министерствосу бегитгенди

БИРИНЧИ ЧЫКЪГЪАНЫ

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС РЕСПУБЛИКА
КИТАБ БАСМА
ЧЕРКЕССК 1995

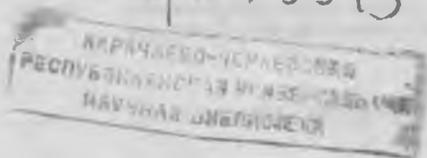
81.632.93 (Кара)

С 16

РЕЦЕНЗЕНТЫ: Кандидат филологических наук *А.-М. Х. Батчаев*,
аспирант КБГУ *Ф. Т. Мамаева*

Художник *Ф. И. Марков*

Кара: 5513

С 430602000 — 51 51 — 95
9П1 (03) — 95

ISBN 5—7289—0094—1

© Къарачай-Черкес республика
киتاب басма, 1995 дж.

АВТОРДАН

«Тамаша грамматика» тил джорукъланы джыйымдыгъы тюлдю. Къарачай-малкъар тилде джюрюген бир къауум грамматика джорукъланы ангылауну, къыйын орфограммаланы тюз джазаргъа юрениуню, тилни лексика байлыгъын билиуню бир къауум мадарлары бла оюнладан къуралгъан болушлукъ китабды. Оюнла окъуучулары тил-сёз сезимлерин, творчестволукъ ангыларын айнытыргъа джоралангандыла. Окъуучулары тилде кёб сейирлик затла болгъанларына тюшюндюрюрге, тилни сюерге, билирге тырмашдырыргъа, хар сёзню, айтыуну тикрал билирге алландырыргъа, не аз болса да тил культураларын ёсдюрюрге болушургъа — авторну мураты олду.

Китабны окъуб, окъуучула тилибизни байлыгъына, ариулугъуна тюшюнюб, аны билирге ары дериден эсе асламыракъ эс бёле башласала, автор мураты толгъаннга санарыкъды.

Китабны игилендирир джаны бла болушхан алиMLE бла устазлагъа: филология илмулары доктору профессор Гузеланы Дж. И., филология илмулары кандидатлары Сюйюнчланы Х. М., Гочияланы С. А., Батчаланы А-М. Х., окъууну айырмасы устаз Дудаланы С. М., КБГУ-ну аспиранты Мамаланы Ф. Т. автор бюсюреуюн эмда разылыгъын билдиреди.

ТАМЫР

Тамыр сёзню ёзегиди. Тамырға аффиксле кышулуб, не ол сёзню формасы тюрленеди, не башха сёз, башха магъанасы болган сёз кыуралады — кыйсы аффикс кышулганына кёре. Алай а, башха магъаналы сёз кыуралса да, бир тамырдан кыуралган сёзле бир-бирлерине «джууукълукъларын» тас этмейдиле — ортакъ ёзеклери, ортакъ «бабалары» (тамыр) болганыны себебинден, бир тамырлы сёзле боладыла. Бир тамырлы сёзле бир юйюрчадыла: не тюрлю башха магъаналары болса да, магъана «джууукълукълары» сакъланганлай турады. Таш — таш эсе, ташчы — таш кыалаучу, таш бла ишлеген адамды, ташлы — ташлары кёб болган джерди, ташсыман — ташха ушаган затды.

Омонимияны кючюнден (омонимле — айтылганылары, джазылганылары бирча, магъаналары башха сёзле) бирча, ушаш тамырлары болуб, бир тамырлы болмаган сёзле да кёб тубейдиле. Кюрек, кюреу, кюреучю, кюерге деген сёзле бир тамырлы сёзле эселе, кюреш, кюрешчи деген сёзле аладан башха «юйюрдендиле».

Берилген сёзлени бир тамырлы сёзлерин бирге-бирге айырыб кыаумлагыз:

1. Джал, джалчы, джаларға, джаламиш, джалаучу, джалкыа, джалган, джалгарға, джалгъаууч, джалганган, джалгъаучу, джалкыа-лы, джалчылыкъ, джалганырға, джаланныкъ, джалгъауучлу, джаллыкъ, джалча, джалан, джалдан, джаланлай, джалданчыкъ, джаланларға, джалкыау, джалкыаулыкъ, джалын, джалынчакъ.

2. Сылтау, сылгыч, сылырға, сылтаучу, сыларға, сылтаулыкъ, сылаучу, сылхыр, сылау, сылтаулу.

3. Кёл, кёлек, кёлекке, кёлсюз, кёлтюр, кёлчю, кёлеклик, кёлтюрюч, кёлеккелик, кёлсюзлюк, кёлсюзлениу, кёлчюк.

4. Кёмюк, кёмерге, кёмюллюк, кёмген, кёмюклю, кёмюучю.

5. Джыл, джылы, джылан, джылау, джылкычы, джылауукъ, джыланбет, джылыу, джылынырға, джылкы, джылына, джыллыкъ, джыл-

тырыргъа, джылытыргъа, джылтыраргъа, джылтырау, джылтыр, джылкы, джылтырауукъ, джылытыучу, джылтыргъан (джыртылгъан), джыламукъ, джылтыратыргъа.

6. Джар, жарлы, жарма, жармалыкъ (ярмарка), джарау, джараусуз, джараулау, жарсыу, жаркъа, жарсыргъа, жарыргъа, жарлылыкъ, жарыкъ, жарыу, джара, жарыкълыкъ, жараларгъа, жары, жарытыргъа, жарылыкъ, жарыучу, жарты, жартылыкъ, жармачы, жаргъыч, джараулу, жаралы, жарылыргъа, жарак, жаркъалыкъ, жарачыкъ, жарычыкъ, жартысы, жарлыкъ, жармалыкъчы.

7. Къарлы, къарма, къармалу, къарсыз, къармай, къармаргъа, къармакъ, къармалгъан, къармакъчы, къарау, къараучу, къармаучу, къарауул, къара, къараучу, къарасыман, къаралы, къаралыргъа, къарта, къартайгъан, къарталы, къартлыкъ, къарылыу, къаралау, къарылыргъа, къаралыкъ.

8. Аякъ, аякълану, аякъсыргъа, аякъчыкъ, аякъсыу, аякълыкъ, аякъланган, аякълы, аялу, аяргъа, аязыргъа, аязчыкъ, аяусуз.

9. Тар, тартаргъа, тарлыкъ, тартыш, тартылыргъа, тарыгыргъа, тартыу, тарталлыкъ, тарыракъ, тарыкъгъан, таркъайгъан, тартма, таркъайыу, таракъ, тараучу, тартыкъ, таралгъан, таралыргъа, тартмалыкъ, таракъчы, тараллыкъ, тарыкъ, тары, тарыргъа, тарычы, тарыучу (бир затха тюзелиучю, ёч болуучу), тарылыкъ.

10. Къыз, къызар, къызу, къызыл, къызарт, къызаргъа, къызчыкъ, къызгъанчыкъ, къызгъанч, къызгъан, къызгъаныу, къызарыу, къызылыкъ, къызгъанчыкъ, къыздыр, къыздырыу, къызмар, къызылдым, къызы, къызды, къызгылдым.

11. Тал, тала, талау, таларгъа, талчыгыу, талчыкъ, талкъан, талчыгыргъа, талачыкъ, таланыу, талкъанлыкъ, талаучу, таланган, талалы, талчыгыучу, талгъан, талыргъа.

12. Кёз, кёзюу, кёзюулерге, кёзден, кёзлюк, кёзюр, кёзюрлю.

СЁЗ ТАБЫУ

(о ю н)

Къурамларында бу сёзле неда кесекле болгъан сёзлени табыгъыз. Ким кёб табса, ол хорлайды. Бир тамырлы сёзлени башха-башха къауумла этиб джыйыу артыкъ да иги, хайырлы боллукъду.

1. Тау. 2. Кюр. 3. Къыл. 4. Кер. 5. Бал. 6. Аз. 7. Ун. 8. Кем. 9. Къар. 10. Кеч. 11. Сер. 12. Къаз. 13. Джаз. 14. Бар.

СЕЙИР Р

(о ю н)

Берилген сёзлеге ачыкъландан сора р салынса, джангы сёзле кьуралыб кьаладыла. Кесигиз алай сёзле табыгъыз. Ким кёб сёз табалса, ол хорлайды. Сёзле аффиксиз, тамыр сёзле болургъа керекдиле: джурт — чжурт, кьурт — кьурт.

Билячада берилген сёзлени тизими толу болмаучусун унутмагъыз.

«СЁЗЧЮ» КЪОШАКЪЛА

(о ю н)

Бу да башындагыча ойналады: е, а, у кьуошулсала, джангы сёз кьуралыб барады. Юлгю: бёрк — бёрек, чаркь-чуркь — чарыкь-чурукь, терк — терек.

СЁЗ КЪУРАУ

(о ю н)

I. Бир сёзде джангыз бир таууш (неда хариф) башхагъа алмаш-дырылса неда кетсе, неда келсе, башха сёз болуб кьалыргъа болады.

Токмакь деген сёзню алайыкь. Тюрлендирейик:

1. Токмакь — сокмакь, т-с; такмакь, о-а; тозмакь, кь-з.

2. Хата-халта; хота — а-о; ата; хат.

Кесигиз сёзлени алай тюрлендиригиз. Бир сёзден ким кёб сёз чыгьаралса, ол хорлайды.

Келишиуге кёре, аффикслени кьошаргъа, кьошмазгъа да боллукьду.

II. Берилген сёзлени алларына бирер бёлум кьошуб, джангы сёзле кьурагъыз (хар сёз бла ненчашар сёз кьураялсагъыз, анчашар).

1. Заба, тер, буз, кьуш, хакь, ат, мылы.

2. Джау, кьылыч, уста, баз, зар, бууун.

3. Джар, хар, ран, ата, чыкь, как, джин.

4. Дам, тау, шоу.

III. Нохталаны орунларына келишген харифини сала, хар сёзден тал-лай сёз кьурагъыз:

1. Джа ... кьа

дж ... ра

джа ... ау

2. Ба ... ла

ба ... а

джа ... нкь

3. Тё ... ерге

кьа ... макь

кьа ... ракь

4. Кьа ... ауат

кь ... урсун

кьу ... укь

5. ... амыр

... атыу

... юйре

IV. Сёздеде экишер харифни орунларын аууштуруб, джангы сёзле кьурагъыз:

Чарыкъ —

чыгъар —

сылау —

тансыкъ —

боран —

кьалыу —

кьарыу —

джылан —

ХАЛАТЛАНЫ ТАБЫГЪЫЗ

1. Эгеу джылан.
2. Ёрге турукъ.
3. Батырбаш чибин.
4. Кьалджамюйюз ийнек.
5. Гаж ашыкъ.
6. Хырс тишле.
7. Ненча мысхыл тартады?
8. Гылтын кьуш.
9. Чабан чыпчыкъ.
10. Сабий шыбырглаб джортуб айланады.
11. Кьым демей кьысылыб олтурабыз.
12. Кьачыб дымп болуб кетдиле.
13. Баш кюн, мараз кюн, гюрге кюн.

НЕ БАШХАЛЫКЪ БАРДЫ МАГЪАНАЛАРЫНДА?

1. Байрым кюн — байрам кюн,
четен — четнеу,
чалман — чалдыш — чалдыу — чалыу,
орта — ара,
темирли — темирчи,
ашхы — ашхы.
2. Ёре баш — ёребаш,
таб кьарын — табкьарын,
узун кьуйрукъ — узункьуйрукъ,
тар джюрек — тарджюрек,
кьызыл чепкен — кьызылчепкен,
кьара кьаш — кьаракьаш.
3. Суу-салам, суу уста, суу сурат, суу агъач, суу айланма, суу анасы.
Чий-биш, чийсил, чий, чий иш.
4. Ачлыкъ — ашлыкъ, кьычырыу — кьычырым, ашау — ашам,
кьарау — кьарам, чулгъау — чулгъам, уртлау — уртлам, булгъау — булгъам.

КЪАЙСЫ СЕЗЛЕДИЛЕ?

Точкаланы орунларына керекли кесеکلени къошугъуз.

Точкаланы орунларына керекли кесеکلени къошугъуз.

СЁЗЛЕНИ — ОРУНЛАРЫНА!

(о ю н)

Биринчи сафта — сёзле, экинчи сафта — аланы магъаналары неда синонимлери бериледи. Ойнагъанла сёзлени окъуйдула, магъаналарын сюзедиле. Андан сора «а» сафтагъы сёзле джыйылыб, хурджунчукъгъа салынадыла неда аланы орунлары аууштурулады. Берилген заманны ичине ойнагъанла «а» сафтагъы сёзлени «б» сафтагъы сёзлени туураларына магъаналары келишгенлерине кёре тизерге керекдиле. Хар тюз салыннган сёзге беш очко бериледи. Сёз тизиу иш бир чакъда тохта-тылады да, тизиулени терсликлерине-тюзлюклерине къаралыб, очкола саналадыла. (Къалай тизгенин хар ким кесини къагъытында джазыб барады). Кёб очко алгъан ойнагъан (неда команда) хорлайды. Сёзден:

а

ашарыкъ

джохар

бараз

Илкер

б

ушхууур, ашар зат.

1. Толкъунланнган, бурма.
2. Терек ат: клён

ыйыкъда кюн ат

астр. джудуз бёлек ат

Ашарыкъ, джохар, бараз, Илкер деген сёзлени не орунларын аууш-дуругъа, не джыйыб бир джанына салыргъа керекди.

I. Сёзлени орунларына салыгъыз.

мухол

мусал

мухарис

мынапыкъ

мызанг

1. Къумачны бир тюрлюсю

2. Эки бетли; сёзчю; сатлыкъ

3. Зыкъы, болумсуз, эринчек

4. Кеч туугъан къозу тёлю

5. Хыбыл, джумушакъ, хубар

дженгил

6. Хали ышан; юренчеклик; энчи хали

мухар

7. Кёб ашаучу, тоюмсуз, джукёз, джук

мылхым

8. Ачы джарыкъ боялу: ачы кызыл

джапы

9. Джиз-миз

джизги

10. Кёлайсыз сыфат, тюрсюн

II. Оюн рамка халда этилирге да боллукьду.
Сёзлени орунларына салыгьыз.

	а	б
мамытхы	1	эринчек, зыкъы, болумсуз
мамучар	2	чыгьыш табадан уруучу джел
мухол	3	кенгеш, юретиу сёз
бууадакъ	4	бёрю тутуучу ит
бёченги	5	(кийим) эски, онгнган; буршу
бештау	6	кладауой, гёзен
бусу	7	джорукь
мараз	8	бююлген, кьынгыр, ийилген
масагьат	9	кьысхыч, кьысдыргьыч
мизам	10	ауруулу, саулукьсуз

Оюн рамка халда джарашдырылса, «а» сафдагьы сёзле башха, бир джаякълаб, рамканы тубюнде, тышында джазылыб бериледиле, ойнагьан-ла аланы рамкагьа керекли орунларына тизедиле. Рамкагьа ненча сёз салыргьа да боллукьду. Бир керере 2, 3, 4 адам ойнасала табды.

НЕНЧАНЫ БИЛЕСИЗ?

1. Бир джаныуарны атында башха джаныуарны аты болгьан ненча сёз билесиз?

2. Ненча тюрлю кючюкню билесиз?
3. Ненча тюрлю кьош болады, чырта джукъда кьалдырмай, адам биргесине джюрютюучю кьош кьайсыды?
4. «Кьошакълы» деген сёзню ненча магъанасы барды?
5. Чаналаны ненча тюрлюсюн билесиз?
6. Ненча тюрлю бузоуну билесиз?

Аффиксле

Къарачай-малкъар тил аглютинатив тилге саналады. Алай демек-ник, тамыргъа тюрлю-тюрлю аффикслени кьошуб, сёзню хаман тюрлендириб джангы сёз кьураб барыргъа болады. Магъаналыларыбызданмыдыла десек, ол биз нени юсюнден айта эсек, ол затларыбыз бирталай бардыла, бизникиледиле, магъаналыладыла, магъаналыла аладан сора да бардыла, биз да талай барбыз, д. а. к. Былайда хар аффикс бир тюрлю бир магъана кьошуб барады берилген сёзге: кими грамматикалыкъ магъанасын (санын, болушун, бетин-затын дегенча), кими лексикалыкъ магъанасын.

Таб кьуру болуш ахырланы алсакъ да, тамаша зат кёб тюбейди. «Хасаннга гьрджын бер» десенг, Хасаннга аз, кёб бере эсенг да, кьайсы гьрджындан бере эсенг да, сьйгенингча этесе.

«Хасаннга гьрджынны бер» деселе, белгили бир гьрджынны, аны да бютеу барын да бересе. «Хасаннга гьрджындан бер» деселе уа, Хасаннга белгили бир гьрджындан, бир кесегин бересе.

Алайды болуш ахырланы магъана кючлери!

«Малгъа» десек, малны юсюнден айта турабыз, малчы дей эсек а — адамны юсюнден сёлешебиз. Малчыкъ десек, мал маллай турады, алай а не гитчечикди, не эркелетиб айтабыз.

Тойда, оюнда «джыр!» деселе, не дегенлери ачыкъды.

— Джырла! — деселе уа?—ла нени танытады? Талай джыр дегенлигимиди, сен джырны джырла дейми турады? «Чюйле!» — деген кёб чюймю дейди, чюй ур да джабышдырмы дейди?

Ол затла контекстде, айтымда ачыкъ боладыла. Аффиксле бизге болушалмай кьаладыла. —Да деген аффиксни магъанасы да буйрукъмуду, кёблукъ санны кёргюзюумюдю? — Ол зат айтымда, контекстде ачыкъ болады.

— Ай марджа, джырчыкъ! — деселе, джыр джырлансын деген тилек ангылашынады!

— Энди джырчыкъ! — деселе да, башха зат тохтаб, энди уа джырлау башлансын деген буйрукъ, излем танылады.

— Энтда джырчыкъ! — деб айтылса, кьалай айтылгъанына (интонациягъа) кёре не энтда джырлагъыз, не энтда джырлагъан эте кёреме деген-

лик ангылашынады. Айтханны сезимлерин кесгинлеуде-чыкъ аффиксни магъанасы уллуду.

— Джырлачы! — деб айтыла эсе, хаман да джырлаб бездириб тургъан адамгъа «джырлама, джырласанг, палахха къоярыкъбыз» дегенден сора айтыла эсе, «джырлаб кёрсенг, айтханыбызча боллукъса» деген болады. Алай тюл эсе, джырла деген буйрукъду, кеси тенглиге неда кесинден гитчеге буюрады. Неда джырла да усталыгъынгы бир кёргюзт деген чакъырыу болургъа да боллукъду. Аффикследе, интонацияда, болумда да алай бир кёбдю магъана! Ала бары да бирден чалышыб, бир-бирине болуша, алай береди не магъананы да.

Бу айтылгъанланы къалай ангыларгъа боллукъду?

— Барайыкъ!

— Барайыммы? Барайыммы?

— Барлыкъчыкъ. — Барлыкъчыкъмы? — Барлыкъчыкъмы?

— Бармазлыкъ. — Бармазлыкъ? — Бармазлыкъмы? — Бармазлыкъмы?

— Баргъанчыкъ! — Баргъанчыкъ? — Баргъанчы-ы-ыкъ!..

— Баргъанчыкъларыбызныкъыламыдыламы?

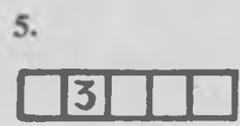
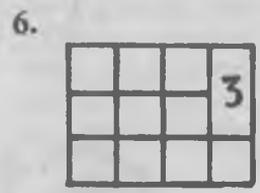
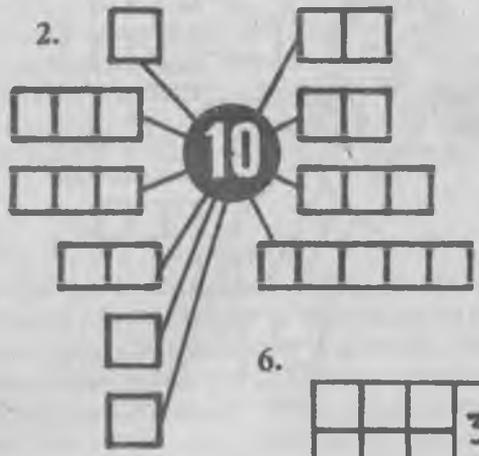
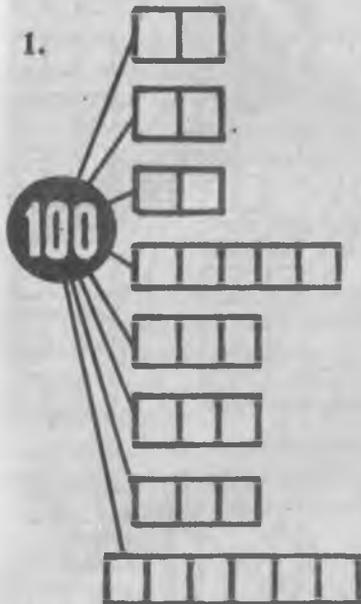
ИЕЛИК АФФИКСЛЕ

Затны иеси болургъа да, болмазгъа да болады. Иеси бар эсе, аны иеликни аффикси танытады. Иеле да, иеленикиле да кёб болургъа да, бир болургъа да боладыла. Ие да, зат да бирер эселе: мени столум, сени столунг, аны столу. Иеле кёб, затда бир эсе: бизни столлубуз, сизни столугъуз. Иеле да, затла да кёб эселе: бизни столларыбыз, сизни столларыгъыз... Алай алмашласыз, столум, столларыбыз деб да ангылашынады иелик.

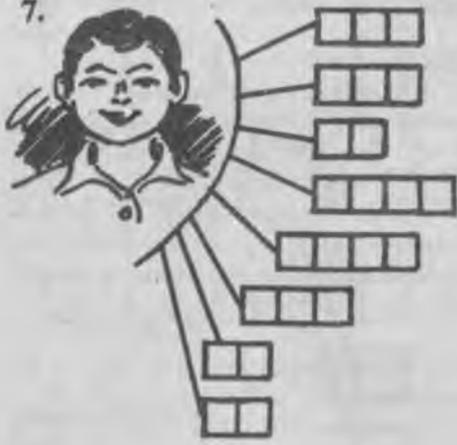
АРТЫКЪ СЁЗНЮ ТАБЫГЪЫЗ

1. Къолум, бузум, чурум, тузум.
2. Сары, къары, джары, бары.
3. Къутум, бутум, джутум, тутум, путум.
4. Къарампил, урузат (роза), дугъума, Нарсана, джанкъоз.
5. Мусот, мандалакъ, зыка, тихтен, джыгыра, лыбыта, къарагёген.
7. Гургум, дугъум, андыз, наныкъ.

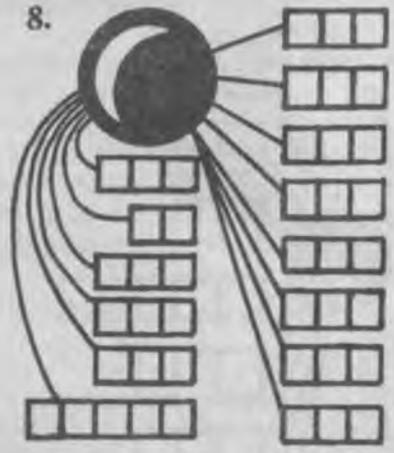
КЛЕТКАЛАНЫ ТОЛТУРУГУЗ

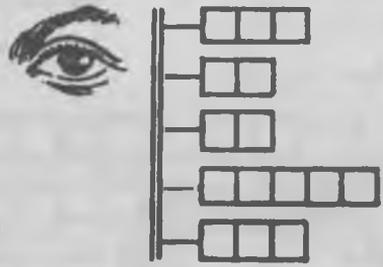
7.

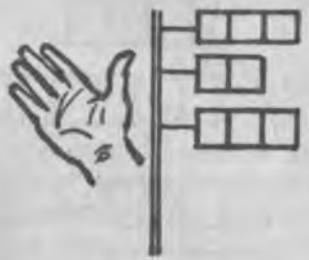
8.

10.

9.

Тюз джазыу

Тюз джазаргъа юренирге суйген адам юренирге суйген тилинде орфограммаланы билирге керекди. Орфограмма деб, тюз джазар ючюн джорукъну билирге керекли болмушха (явениеге) айтылады. Заманында тюз джазаргъа юренмегенлик а адамгъа уллу мысхамлыкъды: анга оюмлукъ, эслилик джаны бла ёсерге, эркин, творчествулу ишлерге заран болады.

I

Сёзде хар бир таууш хоншулары бла къысха байламлды. Ол себебден сёзде бир тауушну тюрлендирсек (башха тауушха алмашдыракъ), сёзню башха тауушлары да тюрленедиле, магъанасы да тюрленеди. Сёз ючюн, о бла ё тауушланы алайыкъ. Ала ушаш тауушладыла: экиси да эриндиледиле. Алай а о-ну орнуна ё салынганлай, сёз да, сёзде башха тауушла да тюрлениб къаладыла: тоз — тёз, сол — сёл, онг — ёнг. Бу тюрбюнде берилген сафлада (столбикледе) сёзлени магъаналарына къарагъыз эмда кесигиз ала маталлы талай сёз табыгъыз:

АЛМАШЫНЫУЛА

1. О — Ё

Къоз — кёз
къор — кёр
тору — тёрю
боркъ — бёрк
къол — кёл
толу — тёлю
къоб — кёб

2. А — О

къал — къол
джаргъа — джоргъа
джара — джора
тана — тона
къара — къора
джалаучу — джолоучу
чачу — чочуу
къаз — къоз
таза — тоза

3. А — И

Джанкы — джинки
таны — тини
джан — джин
талыу — тилиу

4. Ы — И

шындык — шиндик
кырдык — кирдик
бырын — бирин
сыз — сиз

5. У — Ю

Джур — джюр
туз — тюз
тур — тюр

6. Д — ДЖ

дау — джау
къадау — къаджау
даулау — джаулау

7. А — Ы

Джарыкъ — джырыкъ
сарын — сырын
къалау — къылау
таныу — тыныу
санауу — сыныуу
къан — къын
къана — къына
къарау — къырау
къама — къыма
макъа — мақыы
къазыу — къызыу
санау — сынау.

8. Ё — Е

Кёмюк — кемик
кеб — кеб
тебе — тебе
кёрюрге — керирге
кёлтюр — келтир
тёлю — тели
тёр — тер
бёрю — бери
кёзлюк — кезлик
кёмюр — кемир
кёберге — кеберге
кёсе — кесе
джеге — джеге

9. Т — Д

Сынты — сынды
чынты — чынды
къаты — къады
джарты — джарды
эти — эди
сырты — сырды
джыртыкъ — джырдыкъ
алтау — алдау
къымтым — къымдым
керти — керди
къарта — къарда
санта — санда.

10. Ч — Ш

Ач — аш
ачы — ашы
ачыр — ашыр
ачлыкъ — ашлыкъ (мюрзеу)
учаргъа — ушаргъа
къачха — къашха
къачыу — къашыу
ичсиниу — ишсиниу
ачсыныу — ашсыныу (джаратыу)
ич — иш, ич-миш, иш-миш
ичеги — ишеги
къач — къаш
чачхан — шашхан

11. Ё — Ю

Кёз — кюз
тёз — тюз
сёз — сюз
кёбе — кюбе
тёбе — тюбе
бёрке — бюрке
тёк — тюк
кёре — кюре
тёрлю — тюрлю
бёрек — бюрек
кёсе — кюсе
тёшер — тюшер
чегерге — чегерге

Быллай сёзлени не къадар кёб табаргъа юрениу адамны сёз сезимин ёсдюреди, кёзюю орфографиялыкъ джитилигин баджарады. 10-15 минутха бу къауумланы бирине ким кёб сёз табалса да деб, эришиб ойнаргъа да боллукъду.

II.

Къарачай-малкъар тилде тюз джазыу джорукъла алкъын иги тынгылы бегиб бошамагъандыла, алиMLE бир оюмгъа келалмагъан затла алкъын бардыла. Алай болса да бир къауум орфограммаланы джазылыулары ачыкъланыб да, бегиб да бошагъанды. Аланы къайсы бирибиз да эсге алыргъа тыйыншлыды.

I. ЭКИЛЕННГЕН ТУНАКЫЛА

1. Кк

Акка, бокка, гаккы, гокка, мурукку, гугурукку, кёлекке, аккыл, аккыл-теккил, зыккыл, дуккул, дуккуларгъа, муккур, зуккочукъ, зукку, джыккыр, дюккюч, муккуш (джапысыз), мыккыл (мууал), беккяхын (диал. кюрек), дыккы, дыккы-мыккы, дыккычы (къызгъанч), Гыджыкы — (ат), Дакка (ат), Баккар (ат), уккаш, уккала, луккур (къаладжюкню корпусу), гыкка, кеселекке, Джанукку, хиликке, гаккау.

2. Мм

Амма, гаммеш, гуммос, гаммос (намордник), доммай, дыммыл, Джамма (ат), Гемма (ат), гаммой, джуммакъ, сюммек, чыммакъ.

3. Нн, Сс

Иннет, ання, гынна (къарыусуз согъуу), ассы, исси, осса, джассы.

4. Лл

Уллу, гелля (баш), элли, къыллы, юлле, чилле, мыллык, чоллакъ, аллай, быллай, улайыргъа, аллайын, аллы-гёллю, кюллюм, мазаллы, къаллай, оллахий, нелляй, голлу (тебсеу), белляу, гылла (уллумюйюз ёгюз), аллахутагъала, хумеллек (ханс), аллы, маталлы, шекелли.

5. Пп

Аппа, деппан, гуппуй, дуппукъ, баппу, гоппан, джоппу, къыппа, баппакъ, гаппа, гюппе, тёппе, доппан, доппас, доппакъ, сыппа, Чоппа, дуппур, гуппур, лыппыр, уппа, хуппеги, аппакъ (чыммакъ), чаппа, тюппе-тюз, къаппа-къара, кеппе-керти, саппа-сау.

6. Тт

Гюттю, гынтты, гынттылы, быттыр, хуттур, буттукъ (дуппукъ), джуттакай, биттир, илябатта, хуртта, гыртты, хыртты, хырттылы.

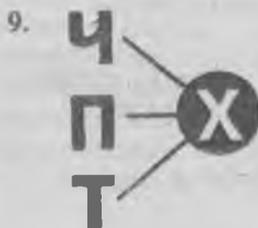
II. ХОНШУ ТУНАКЫЛА

Къыпты, кысты, хышты, ыхтыр, быстыр, нохта, сохта, быштады, киштик, маштакъ, баста, аштапар (аштепер), ас-топрилля, аста, Хоштай, Кыштай, Джатай (атла), мысты, уста, къобуста, халахоста, тихтен, тахта, мыстындау (айранны бир тюрюсю), махтау, чырахтан, шаптал, истерге, истемей (тебсеу).

Гыртчы, къартчыгъа, чапчакъ, чыпчыкъ, ыпчыкъ (аууш), Чотча, гутча (итчик), къытчас, мытчы (суулу), сытчымытчы, джитча, Батча.

Тапхыр, тапха, чычхан, мычхы, къычхач, ачхыч, ачха, къаранчха, джонгурчха, бочха, чочха, чанчхы, мыртхы (ууакъ сабийле), къачхач, къарантха, сыбыртхы.

10. П — С Кепси, тепси, кюпсе.

11. Нг (сѣзню тамырында, тунакы тауушну аллында бир нг эштиледиди, джазылгъаны да алайды).

Джангы, тюнгке, сангкъылчакъ, тангкы (джукъа пленка), чунгкъул (эмчеги ауруб, къуруб, сауаргъа джарамагъан мал), къангкъайыргъа, тонгкъайыргъа, тонгкъалач (башы тюрбюне болуу), сенгкилдерге, сенгкилчек (учууукъ), къангкъаз, тѣнгшюу, къангкъылдау, сынгсылдау, кенгке (аурууну аты), мангкъа (аурууну аты), тонгкъу (тюрени дукъуру).

12. Нг (сѣзню тамырында, ачыкъ таууш аллында экиленгенча созуллуб эштиледиди, бир джазылады).

Ангы, джангы, дженгил, тынгы, джангырыу, тѣнгереу, джѣнгер, джангылыу, джангылыч, джангур, ингилиз, ингирчек, сюнрю, тюнгюлюу, тѣнгек, чынгыл (тюрбю терен джер), чунгур, къонгур, къонгурау, сингир, сынгар, сингириу, ынгырдау, ынгырдык, зынгырдау, зангырдау, дынгырдау, мангырамаз, мангырау, сангырау, сонгура, къанга, мынгырау, тынгылауукъ, мынгайыу, къынгыр, къынгыр-мынгыр, ангылау, тонгуз, дангыл, Джингирик, ѣнге, ѣнгеч, дюнрюр, дюнрюрдеу, дюнрюрдюнрюр, къарангы, къангич, юнрюч, тенгиз, мангы (металл ачха), тюнгюч, мангылай, дингиз, ѣнгелеу, ангарылыу, ингил (назик; ханс), ингиллик, мынгылан, чынгыл (ѣрлеялмазча, бек мийик къая), чынгау, джингил (ачы къызыл; ариу ачыкъ бояу), мангал (чоюн печ).

Бу сѣзлени нг тауушлары аффикслеринде болгъан сѣзле бла къатышдырмазгъа керекди, себеби, быланы айтылгъанлары башха тюрлю джазылыучу сѣзлере ушайдыла.

13. Сёзню ахыры н бла бошалыб, аффиксле нг бла башланнган сёзде да ннг, башында сёздедеги нг кирик, экиленнген нг болуб айтылады:

	джазылыулары:	айтылыулары:
а)	а) джалын-нгыч джалан-нгач салын-нгыч ышан-нгылы	джалыннгыч джаланнгач салыннгыч ышаннгылы
б)	сабан-нга къазан-нга къолан-нга баргъан-нга	сабаннга къазаннга къоланнга баргъаннга
в)	къалан-нган сакълан-нган джакълан-нган урун-нган	къаланнган сакъланнган джакъланнган уруннган.

Эсленнгенича, 12-чиде берилген сёзде бла быланы айтылыулары бирчады, ол а халат джазаргъа чурум болады.

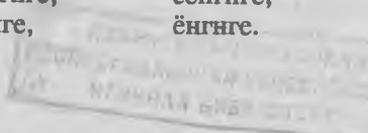
14. Айтылгъанлары алача болуб, къурамлары да, джазылгъанлары да башха болгъан сёзде дагъыда быладыла:

а)	Кенг-нге тенг-нге дженг-нге минг-нге онг-нга ёнг-нге танг-нга сенг-нге (сенг-сууда буз гырт).	б)	дженг-нген сёнг-нген дёнг-нген онг-нган синг-нген
----	--	----	---

Быллай сёзлени айтылгъанлары да, джазылгъанлары да бирчадыла: экиленнген ннгг, бир нг тамырда, бир нг да аффиксде.

15. Айтылгъанлары бирча болуб, джазылгъанлары башха болгъан сёздеге къараб тенглешдирейик:

сёзле:	джазылыулары:	айтылыулары:
он — онг, джен — дженг (эт — джен), сен — сенг, ён — ёнг (ён — ауаз),	оннга — оннга, дженнге — дженнге, сеннге — сеннге, ённге — ёнге,	оннга, дженнге, сеннге, ённге.

Эсленгенича, мағаналары да, джазылғанлары да башха сёзлени айтылғанлары, эшитилгенлери бирча болуб, джазған заманда джангылтхан этедиле. Джазардан алға сёзню тамырын табыб, анга кёре джазған адам а джангылмайды, халат этмейди: тамырны джазыб, анга да аффиксни кёшуб кёяды! Сёзню къалай айтылғанына къараб кесин алдатмайды.

Ол амал бла джазған адам быллай сёзлени эшите эсе:

алдангнгангнга
 аллангнгангнга
 джангнгангнга
 сынгнгангнга

сора ол аланы къалай джазарға керекди?

Эм алға тамырларын джазыб, андан сора аффикслерин бир-бир кёшуб барлыкъды:

алдан-нган-нга, алдангнганнга,
 ал-лан-нган-нга, аллангнганнга,
 сын-нган-нга, сынгнганнга.

16. «Чалды салыргъа» уста орфограммала дагыда бардыла.

НЛ — ЛЛ.

Талай сёзню алыб, тенгледирейик:

эшитилгенлери:		эшитилгенлери:	
1. Ун — унлу	уллу	2. Уллу	уллу
джан — джанлы	джаллы	джал — джаллы	джаллы
сан — санлы	саллы	сал — саллы	саллы
кюн — кюню	кюлю	кюл — кюлю	кюлю
къын — къынлы	къыллы	къыл — къыллы	къыллы
сын — сынлыкъ	сыллыкъ	сыл — сылыкъ	сыллыкъ
джан — джанла	джалла	джал — джалла	джалла
тон — тонлукъ	толлукъ	тол — толлукъ	толлукъ

Ачыкъланнганыча, эки къауум сёзню да эшитилгенлеринде башхалыкъ джокъду. Былайда да джангылмай джазыуну амалы бирди: тамырны джазыб, анга керекли аффиксни кёшуб кёюу.

17. Сёзню ахыры ч хариф бла бошалыб, анга ч хариф бла башланган аффикс кёшулса, сёзню ахырындагы ч тюрлениб, аны орнуна ш джазылады, эшитилгени да алайды:

Печ — пешчи, пешчик, туч — тушчу, тушчукъ, тушча,
 пурч — пуршчу, пуршчукъ, пуршча, кърч — кършчу, кършча,
 кършчукъ,
 ач — ашчыкъ, ачхыч — ачхышчы, ачхышча, ачхышчыкъ, д. а. к.

Къачда, кечде, берчеде, ючеде, ачдан, ючден, дегенча д бла башланган аффикслени аллында да ч тюрлениб ш кибики эшитиледи, алай а ч джазылады, тамыр ч тюрленмегенлей къалады: кюч — кючден.

18. 3 бла бошалган сёзлени тамырларына с бла башланган аффиксле къошулсала, з тюрлениб, с кибики эшитиледи, алай а з джазылады. Бу эки сабадагы сёзлени айтылганларын, эштилгенлерин тенглешдирсеги, бирча айтылганларын, бирча эштилгенлерин эслериксиз, алай а джазган заманда тамырдагы з тюрлендирилмейди, з джазылады:

бас — сакъ	къаз — сакъ	(къассакъ)
къыс — сакъ	сыз — сакъ	(сыссақъ)
эс — сиз	кез — сиз	(кессиз)
юс — сюз	тюз — сюз	(тюссюз)
ус — суз	туз — суз	(туссуз)
тас — са	таз — са	(тасса)
кес — се	кез — се	(кессе)
ас — сын	аз — сын	(ассын — азгъа сана)
бас — са	баз — са	(басса)
къыс — сакъ	къыз — сакъ	(къыссақъ)
къыс — са	къыз — са	(къысса)

Тамырны ахырындагы з, аффикс тунакы бла башланса да, с кибики эшитиледи, алай а з джазылады:

Къыз — чыкъ	(къысчыкъ)
къаз — чы	(къасчы)
ыз — чы	(ысчы)
тиз — син	(тиссин)
джюз — чюк	(джюсчюк)
буз — сун	(буссун)
тюз — тюн	(тюстюн), д. а. к.

СЁЗНЮ АХЫРЫНДА К

Базыкъ ачыкъ тауушла болган сёздеде къ, ингичке ачыкъ тауушла болган сёздеде к болуучусун билебиз. Сёз ючюн, кийик, келирге, кеме, кёмюк, керек, къалакъ, таракъ, чарыкъ, д. а. к. Алай а бир къауум сёздеде к ол джорукъгъа сыйныргъа унамай къояды, базыкъ ачыкъ тауушла болган сёздеде «джерсиниб» турады: как, базук дегенча сёздеде сёзню башында, аягъында, ортасында келгени да болады. Артыкъсыз да эс бёлюрге кереклиси — к сёзню ахырында келгениди, нек дегенде, ол затны къошуллукъ аффиксге тийишгени болады. К бла бошалган базыкъ ачыкълы сёзлеге бериучю болушда башхалада джорюмеген, къуру ол

кѡауум сѣзлеге кѡшулуучу-га аффикс джалгъанады. Ол кѡауум сѣзлени аслам джюрюгенлери ма быладыла:

базук	гакгак	как	ынгырдык
бырнак	дордук	мыллык	хагак
барак	джакджак	мусук	машок
гагарак	джырмык	муштук	Машук
гаганак	джыгырык	мустук	мынапык (мынапыкъ, эки
гугук	джарак	ток	бетли)
гугурук	джууак	тыркык	мыркык (ханс)
гулмак	калак	тырхык	
гырмык	карык	ууанык	
госук	камсык	чауук	
гыртгынык	кырдык	шындык	
	кыскынык		

Къарачай-малкъар тилдеги тюз джазыу джорукъланы бусагъатдагъы излемлерине кѣре, бу сѣзлеге бериучю болушда-га аффикс джалгъаннганы бу сѣзлени кеслерин бир кѡауум этеди: камсык-га, кырдык-га, базук-га, д. а. к.

Быллай сѣзле быладан сора да кѣбдюле.

У БЛА У

Эки ачыкъ тауушну ортасында къысха й бла къысха у джазылыргъа кереклисин ким да биледи:

кийик — кыйыкъ

мийик — мыйыкъ

тийиб — тыйыб

кийиб — кыйыб

аны кибик: джауар, сауар, бууар, джууар, ауар, джауур, хауун, сууаб, таууш, д. а. к.

Алай а ачыкъ тауушлары къуппа-къуру у-ла болуб, къысха у да алагъа кѡшулса, алай сѣздеде халат кетерге ёч болады. Бу таблицагъа къараб, уу деген таууштутушлары болгъан сѣзле бла бирси сѣзлени формаларын тенгледириб кѣрюрге керекди.

не? не эт?	неси?	не? не этиу?	неси? не этиую?
джый	джыйы	джыйыу	джыйыуу
ташы	ташысы	ташыу	ташыуу
кий	кийиую	кийиу	кийиуюу
кѣр	кѣрю	кѣрюу	кѣрюую

уу	ууу	уу-уу	уу-ууу
буу	бууу	буу-уу	буу-уу-у
кѳуу	кѳууу	кѳуууу	кѳууууу
джуу	джууу	джуууу	джууууу
суу	сууу	суууу	сууууу
туу	тууу	туууу	тууууу

Ууу деген таууштутушу болгъан бир кѳауум сѳз:

Кѳууут, кѳуууш, кѳууум, кѳууукъ, кѳууушхан, кѳууур, кѳууурма, кѳууурдакъ, уууз, ууурт, кѳууун, кѳууул, уууч, ууул, ууум, буу-ун, буууш, буууб, джууумду, джууургъан, джууулгъан, джууукъ, джуу-уб, сууукъ, сууукълукъ, сууутуу, суууруу, джууурт, кѳууурт, гууурт, туууш, тууушлу, сууут, туууз (джарак салам), дууулдаргъа, шууулдау, гууулдау, саууу, джаууу, саууучу, зууулдау, Дууут, д. б.

Уу-уу (уууу) болгъан сѳзлени бир кѳаууму:

Уууу, суууу, туууу, джуууу, кѳуууу, буууу, кѳуууучу, буууучу, суу-уучу, уууучу.

Уу-у у-у (ууууу) болгъан (иелик аффикс -у кѳошулгъан) сѳзлени бир кѳаууму:

Ууууу, бууууу, сууууу, тууууу, джууууу, кѳууууу, сууууун, буууу-ун, джууууун, кѳууууун, д. б.

ТЕНГЛЕШДИРИГИЗ

1. Сѳз нѳгерлени тенглешдириб (тенглешдириу — сравнение), магъа-наларында не башхалыкъ болгъанын айтыгъыз:

а) Кѳут — кѳууут	уртла — уууртла
кѳурт — кѳууурт	гурт — гууурт
джурт — джууурт	кѳуш — кѳуууш
кѳум — кѳууум	джум — джууум
уч — уууч	джукъ — джууукъ
сукъ — сууукъ	ул — ууул
узун — ууузун	джумду — джууумду
джулду — джууулду	улуу — ууулуу
бу — бууу	ун — ууун
туз — туууз	бушуу — бууушуу
кѳур — кѳууур	джула (тампон) — джууула
кѳурма (кѳурулуучу) —
кѳууурма	кѳукъ (кѳакъ-кѳукъ) — кѳууукъ.

б) Къын — кыйын	тын — тыйын	
сый — сыйын	сыр — сыйыр	
джыр — джыйыр	къыр — кыйыр	
кыш — кыйыш	кыыл — кыйыл	
джыл — джыйыл	сыт (джыла) — сыйыт	
чыр (джау) — чыйыр (тебле)	чырт — чыйырт	
джырт — джыйырт	тыл — тыйыл	
в) Ким — кийим	тиш — тийиш	
киндик — кийиндик	кириу (тиш эт) — кийириу	
кир — кийир	тил — тийил	
тирлик — тийирлик		
г) Тюш — туююш	тюл — туююл	тью — туюю
кюз — куююз	кюу — куююу	тюб — туююб
сюр — суююр (даур-суююр)	юр — юююр	юрге — юююрге
кюн — куююн (кыйнал)		

2. Была маталлы сёзле табыгыз.

ТИЛБУРГЪУЧЛА

- Сууукъ къууушда — сууугъан джуурт
Батман гоппанда сакълана эди.
Къош уууч къууут джууртха къуюб,
Тууушлу улан уртлагъан эди.
- Тору тарпанны тору тайчыгын
Тёбе тюбюнде тарчыкъга тыйдым.
Тарпан табагъа тая тебреген
Тору тайчыкъны тарчыкъда тутдум.

Тору тайчыкъга тыбына тагыб,
Тартдым тёбеде тёппе табагъа.
Тайчыкъ, тартышыб, тесукъа тебсей,
Тёртгюллеб тюшдю такъыр талагъа.
- Бадраджанны мыжт этиуню
Маджа маджал баджарады.
- Джангы гырджыннга джангы джау джагыб,
Джап-джангыз джолгъа «джиберди» джашчыкъ.

ЧАМ ЭЛБЕРЛЕ

Нелени?

1. Эки бирча затчыкыны
Табалмалла чегетде,
Деппанчыкыда табдыла,
Тёппечикде эслелле.
Гаппачыкь бла алдыла,
Кыппачыкьгя чырмалла,
Гоппанчыкьгя салдыла,
Джоппучукьгя быргыалла.
Ала нелле? — билалсанг,
Акыыллыса! Сагышлан.

Неди?

2. Экиси бард аккада,
Бири да джокь аммада.
Аккадача — боккада,
Боккадача — джыккырда.
Аммадача — тапхырда,
Тапхырдача — къартлада.
Ол нед? — Махтау табханнга!

* * *

3. Сенгилчекде, тангкыда да,
Сынгсыуда да, джангкыда да,
Джингкиде да, кенгкеде да,
Тёнгшюуде де, тюнгкеде да
Джазсанг — джангыз, айтсанг — бир.
Джангызда да, тонгузда да,
Тенгизде да, дингизде да,
Кынгырда да, джангурда да
Айтсанг — эки, джазсанг, — бир,
Ол не болду? — аны бил.

* * *

4. Эки барды аммада,
Тепсиде уа — бир да джокь.
Аммадача бачхада,
Бочхада — бир, кёлде — джокь.

5. Джанкѡзда да, ункуда да,
Джанкѡылычда, чанкада да
Кеси джокъ да ызы бар,
Анга джууукъ «ахлы» бар.
Аны билсенг, сендеги
Ышанны да атында
Ма ол затны кеси бар.
Ол ышаны болганны
Хар затха да эси бар.
Джанкѡзда да, ункуда да,
Джанкѡылычда, чанкада да
Кеси джокъну аты не?
Аны билген акъыллы
Сенде ышанны аты не?

А, Х ХАРИФЛЕ БЕЛГИЛЕГЕН ТАУУШЛА

Бусагъатдагы кѡрачай-малкѡр алфавитде а хариф эки тауушну белгилейди — а бла аь тауушланы. Аны эсде тутаргѡа керекди, себеби, тилни кѡрыусуз билгенле аь болгъан сѡзлени а болгъан сѡзле кибик айтыб, тюрлендирген, бузгъан этедиле. Тил а алай билек кюч бла тюл, кесини энчи джоруукълары бла тюрленирге суюди. Бусагъатдагы кѡрачай-малкѡр алфавитге аь (э) кийирилмегени амалтын, талай сѡзню айтылыуу бузулгъан этеди. Аь болгъан бир кѡууму быладыла: ариу, хариф, сабий, адеб, адебият, алим, хаким, халек, хадек (харакет-хадек), харекет, хапчюк, Адиш (сууну аты), адил (тюз), адиллик (тюзлюк), сагонджю, чапилек (джукъа гырджын), ашчик, назик, шамеледжи (чыбыкъ баргъан дарий), кѡууалек (ѳреаякъ), шауешик (оюн, терекни аты), шалдир (узун ингичке аякъ), шалдирине (абына, тентирей), шалдир-малдир (тентирей), шамши (кѡаты, кѡатыджюрек), такѡюзюк, Дахир, адет, касеб, алесе, тазир, даулет, залим, хариб, аскер, хали, эрлай, Къалеж, Даля (адам ат), джахил, гамиж (болумсуз, бек кѡолайсыз), малтин (джанбаш), маске, аття, ання, таджик, гампил (джанбаш), амин, джашил, забиле (оюула), Зайнеб, Дамге (адам ат), хамеши, Мамме, дарий, Халлиу (ат), таукел, Салима, Аджи, ажиген (кѡолайсыз кѡзу тери), д. а. к.

Аь таууш х хариф бла белгиленген да бир кѡуум сѡз бардыла. Сѡз ючюн, кямар, Меккя, Даля, мекям, гямпик (гампил), биямукъ, белляу, д. а. к.

Кѡрачай-малкѡр тилде х хариф юч тюрлю тауушну белгилейди: х, хь, һ.

1. Х таууш. Сахан, сохан, тохана, сохта, нохта, чарх, тахтаныу, тахта, хирис, хыра, д. а. к.

2. Хь таууш. Хомух, хулгу, нартюх (неда: нартюк), хаух, хуттур, хора, хота, мехкеме (неда: махкеме), хойнух, ёхтем, хунт, дорх, Зухра, дух, Бехтиу (адам ат. «Бехтиуню бёрюлеринлей», айтыу), Мауха (адам ат), д. б.

3. Х (h) таууш. Хар, хаман, джахил, хайда, хайдалау, хакъ, Зухра, Дахир, мархамат (джумушакълыкъ, халаллыкъ), хей, хейт, хай-хай-хай, айхай, хайт («хайт де»), хоп, хоппа, балхам, Махмут, Мухаммат, хауле, хауа, хаб-хуб, хаб-чуб, Шахий, Шахийдат, хам, хал, хали, гяухар (джаухар, асыл таш), Джаухарат (ат), д. а. к.

Бу маталлы кёб сёзле 30-чу джыллада h хариф бла джазылыб тургъандыла, латин алфавит джорюген заманда. Къарачай-малкъар джазма h харифи болмагъан орус алфавитни (кириллицаны) тамалына кёчюрюлгенинде уа, юч тауушну да х хариф бла белгилерге оноу этилиб къалгъанды. Ол а тюз оноу болмагъанды, къалгъан тюрк тилни миллетле кибик, h харифни сакъларгъа керек эдиле. Ол терс оноуну ууундан къадар сёзю бурундан бери джорюб тургъан тауушлары бузулуб, h таууш х тауушка бурулгъанды. Бусагъатда да тилни таза билген къартла, бир къауумла хакъ, хауа, хаман... дей эселе, сёз джазылгъаныча айтыб юреннген, тилни къолайсыз билген къауум (ол а асламыбызды) хакъ, хауа, хаман, айхай... деб айтадыла.

Тилде джорюген сёзле, джорукъла уа халкъны тарихи (историясы, бурунгу культурасы, къраллыгъы бла къысха байламлы болгъанлары себебли, аланы бурундан келген таууш къурамларына, айтылыуларына-ёзгеге бек сакъ болургъа борчубузду. Билмегенликден, джахилликден болсун, сансызлыкъдан болсун, дюрнгенликден болсун, сёзю тёрели (традициялы) болумун бузгъан — чагъыб тургъан терекни тамырын юзген кибикди, тилге аллай бир азгъынлыкъ, заран салады, къуру тилге тюл, тил бла къысха байламлы халкъ историягъа заран салады.

Тилни культурасы хар адамны энчи иши тюлдю, ол себебден кесини тил культурасын кёлтюрюу — хар адамны адамлыкъ борчуду.

Ж хариф белгилеген ж таууш.

Бизни тилибизде асламысына дж таууш джорюйдю, дж тауушну дж хариф (эки тамгъадан къуралгъан хариф) белгилейди. Алай а ж таууш да талай сёзде джорюйдю. Аланы бир къаууму быладыла:

Адеж, гыжылдаргъа, гыжмыж, гъаж-гъуж, гыж-гыж, гаж (халек), гож (тууар малны тобукъ ашыгы), даж, быж-быж (быжылдаб къайнагъан), быжылдаргъа (быжылдаб къайнаргъа), мыжт, мыжыкъ, мыжыкълы (мужик), къамыжакъ, къымыжа, Ожай (ат), гымыж (сабийге: къымыжа), шибижи, шибиж (ачыгъан, ачы), аждагъан, ажым, ажым-

лы, ажымсыз, Къалеж, къыжгъыж (къанатлыны аты), гыжнаргъа (сагъ-айыб, аралыб къараргъа), гуждар (джыйын башчы), шежде (баш ийиу), гиреж (гирешген, къадалыб кюрешген), гамиж (болумсуз, къолайсыз), къабиж (къабыж — къарыусуз, онгсуз), жыгъырдаргъа, жыгъар-жугъур, эжиу, ажген (неда: ажиген — къолайсыз къозу тери), Ажыу (адам ат), Ажа (адам ат), д. а. к.

ЗИБИЛ «Б»

Аффиксле бек къыскачыкъла болгъанлыкъгъа, «гынтылы» затчыкъ-ладыла, аланы бир къауумун тюз джазгъан тынч тюлдю. -Лы, -лыкъ (-лик) деген маталлы бир къауум аффикс кесини тюз сыфатын ачыб тура эселе, бир къауумун иги таныялмай къалыргъа болады: -ыу (-уу, -иу, -юу) аффикс адамны тубаннга иерге болады. Ала джалгъаннган сёзле кеслерине халат «тартыб» турадыла. Ол тукъум халат тартыуну себеби бла бир къауум сёзню талай тюрлю джазгъанлагъа тюберге болады. Сёз ючюн:

- 1) билу, билю, билиу, билиу;
- 2) джюру, джюриу, джюрю, джюрюу;
- 3) келию, келюу, келю, келюу, келиу;
- 4) сёгу, сёгю, сёгуу, сёгюу, сёгюу;
- 5) сорыу, сору, соруу;
- 6) джару, джаруу, джарыу, д. а. к.

Тюз джазылгъанлары къайсыладыла да? — Билиу, джюрюу, келиу, сёгюу, соруу, джарыу.

Къалгъан сёзлени барында да халатла бардыла, кеслери да кёб тюбеучю халатладыла, себеби, -ыу аффикс бла аны вариантларында (-уу, -иу, -юу) ачыкъла ол аффикследе бираз тунакыракъ, кёзбаууракъ эштиледиле, иш этиб джангылтыргъа кюрешиб турадыла. Аланы уа хорлар мадар барды. Къалай? — Сёзде ол аффикследе экинчи харифни орнуна «б» къошулса, ачыкъ таууш керти да ачыкъ эштилиб къалады: билиб, джюрюб, келиб, сёгюб, соруб, джарыб. Былай этсек, тамырдан сора къошула тургъан аффикследеги ачыкъла кесгин эштилиб турадыла. Алай бла ачыкъ тауушну билгенден сора, б-ны къоюб, аны орнуна у джазыб къояргъа болады. Кюлюб — кюлюу, тёзюб — тёзюу, тебиб — тебиу, улуб — улуу, тоюб — тоюу, къоюб — къоюу. Эсленнгенича, б-ны аллында ю, у, ю, и кесгин эштилиб турадыла. Аланы билгенден сора б-ны джазмай, у-ну джазыб къойгъан тынчды.

Бу мадар да сингармонизмни (аффикслени сёзню тамырындагъы ачыкъ таууш къаллай болгъанына кёре джалгъаныулары) бир болуш-лукъчусуду. Сингармонизмни иги билгеннге уа ол затлада абынр зат болмайды.

Сингармонизмге кѐре, сѣзню тамырындагы ачыкъ таууш базыкъ эсе, аффиксде да — базыкъ ачыкъ таууш, ингичке эсе, — аффиксде да ингичке ачыкъ таууш, тамырда эринли ачыкъ таууш эсе (о, у, ё, ю), сора аффиксде да — ала болургъа, тамырда эринсиз ачыкъ таууш (а, ы, е, и) эсе, — аффиксде да ала (а, и, ы, е) болургъа керекдиле. Сѣз ючюн:

1. Джабаргъа — джабыб — джабыу
къазаргъа — къазыб — къазыу
къымаргъа — къымыб — къымыу
бозарыгъа — бозарыб — бозарыу
тозаргъа — тозуб — тозуу
2. Джетерге — джетиб — джетии
кетерге — кетиб — кетиу
тебинирге — тебиниб — тебиниу
тюберге — тюбеб — тюбеу
сезерге — сезиб — сезиу
берирге — бериб — бериу
энерге — эниб — эниу
3. Джюзерге — дюзюб — дюзюу
сюзерге — сюзюб — сюзюу
тюберге — тюбеб — тюбеу
ёрелерге — ёрелеб — ёрелеу
ёрлерге — ёрлеб — ёрлеу
сѣнгерге — сѣнгюб — сѣнгюу
тѣгерге — тѣгюб — тѣгюу
4. Сызаргъа — сызыб — сызыу
Къызаргъа — къызыб — къызыу
5. Джулургъа — джулуб — джулуу
къурургъа — къуруб — къуруу
тууаргъа — туууб — туууу
къууаргъа — къуууб — къуууу
сууурургъа — суууруб — суууруу

6. «Чыныгъыргъа» сѣзле: гугуруккулан... у, гѣбелеккелен...у, созмалан... у, созулт... у, аурукъсун... у, сууукъсун... у, джумул... у, джууукъсун... у, созукълан... у, бозсун... у, кѣбсюн... у, чѣмел... у, кѣмюл...у, сюзиол... у, юзюклен... у, джѣбел... у, себел... у, себил... у, ёчюг... у, ёнгелет... у, ёрелет... у, ёзелен... у, джюуюлдет... у, люуюлдет... у, джюорексин... у, джюуклендир... у, сюйсюндюр... у, кѣмюклендир... у, кюкюрет... у.

Тамырда эки-юч ачыкъ таууш болсала, ахыргыгъа къараргъа керекди.

АЛ ХАРИФГЕ СЁЗ ТАБЫУ

(о ю н)

Оюн башчы къайсы болса да бир харифни айтады. Ойнагъанла беш минутха (неда он, онбеш) ол хариф бла башланган не шахарланы атларын, не адам атланы, не ханс, джаныуар атланы, неда тюз этимлени (не сыфатланы, не санауланы) джазаргъа керекдиле. Бир кёзюуде тохтаб, хар кимни сёзлерин санайдыла. Эм кёб сёз табыб джалалгъан хорлайды.

АХЫР ХАРИФГЕ СЁЗ ТАБЫУ

(о ю н)

Бу да башындагыча ойналады, алай а айтылгъан хариф сёзню ахырында болургъа керекди. Сёз ючюн, сёзню ахырында т болгъан сыфатланы табаргъа керекди дейик. Ол бек къыйынды. Уубет, кирбет, кёкбет, сазбет, къарт, д. а. к.

Оюнну шарты къыйын болса, ойнагъан да тамаша болады.

СЫЙЫНДЫР

Берилген чалманлада хар бир клеткагъа бир хариф неда бир белги сала, тюблеринде берилген сёзлени сыйындырыргъа керекди. Къ, гъ, нг, дж бирер харифдиле, цифрала (40, 306, 30, 300) бирер белгиге саналыб, бир клеткагъа джазыладыла.

1

--	--	--	--

тауукъ

2

--	--	--	--

Марат

3

--	--	--

кёлекке

4

--	--

алмаз

5

--	--	--

къабын

6

--	--	--

къолан

7

--	--	--	--

кирит

8

--	--	--

джюзюк

9

--	--	--

бешик

10

--	--	--

къазыкъ

11	12	13	14	15
				
тобукъ	джашау	кыызгъанч	къол-къаб	тёрт-гюл

16	17	18	19	20
				
алтын	таякъ	кыркъаууз	къолтукъ	башмакъ

РЕБУС

Тюз окъулсала, нарт сёз чыгъарыкъды*.

40   + да

  с б

 + ы + да т л бо

* Запятый суратны къайсы джанында эсе, сёзпо ол джанындан бир хариф кетере окъу. Эки запятойгъа — эки хариф, ...

ДА

1. Тилде талай тюрлю «да» барды. Бир кѳауум сѳзледе «да» историялыкѳ аффиксди, сѳзге кѳошулуб, ол кѳошулуб тургѳаныча уюб кѳалгѳанды. Биз ол сѳзледе «да» кесекни аффиксча кѳрмейбиз. Сѳз ючюн, орайда, марда, кѳайда, гонда. Аланы орунлаучу болушха салсакѳ, дагѳыда бирер -да кѳошабыз: мардада, орайдада, гондада, кѳайдада, дагѳыдада, д. а. к.

Кѳазакѳ тилде бусагѳатда да кѳайда, дагѳыда деген сѳзлени тамырлары ачыкѳды: кѳайры-кѳай джакѳкѳа, дагѳыда-тагѳы да. Алай бла, «да» бусагѳатда бир кѳауум сѳзлени тамырларына кѳошулуб турады.

2. «Да» байламды. «Дагѳыда, бла, эм, эмда, энтда» деген магѳанада джурюйдю, кеси башха джазылады: Хасан келди да кетди. Хасан келди эмда кетди. Хасан келди, дагѳыда кетди. Неда: Хасан бла Рамазан, Хасан эмда Рамазан, д. а. к. «Сен да, мен да суу ташыйыкѳ» дегенни орнуна «Сен бла мен суу ташыйыкѳ» деялыкѳбыз. «Да» бир шекелли талай затны тизерге онг береди: «Сен да, мен да, ол да, ол бирси да шахаргѳа джетиб келейик» дегенча, айтымны бирча членлерин бир-бирине кѳошаргѳа болушады.

3. «Да» орунлаучу болушну аффиксиди (-да, -де). Аффикс «да» бирге джазылады.

Алай бла, байлам «да» башха, аффикс «да» бирге джазыладыла, алайлыгѳы эсгерилмесе уа, айтымны магѳанасы терсееди. Сѳз ючюн: сахарда театр да барды (сахарда бир башха затла да, дагѳыда театр да барды), неда: сахар да, театр да барды (сахар да барды, театр да барды, — экиси да бардыла, деген магѳана чыгѳады).

«Да» аффиксиди, байламды? — ол айтымны магѳанасындан ангѳлашынады. Алай болмаса уа, кѳайда? деген сорууну салыргѳа керекди. Ол соруу салыныргѳа бола эсе, — «да» аффиксди.

Алай болмаса да бу назмучукѳланы бирин азбар этерге боллукѳду.

ДА

1. Кѳайда? Кимде? Неде? — десенг,
Джазылады «да» бирге.
Болмаз аны ол сѳзледен
Бѳлюб атыб иерге.
2. Болуш ахыр болса «да», —
«Да-гѳа» басым салынад.
Басым басса башындан,
«Да» кѳошулуб джазылад.

3. «Да» кылайда аффиксди, кылайда байламды?

Нух да, мен да, Хасан да,
Биргебизге Асан да,
Тоб ойнадык кылада,
Джилек джыйдык талада...
— Ким да, ким да? Уй, кыайда?
Джилек бармыд Хасанда?
Джилек кёбмюд Нухда уа?
Кимде кёбдю, кыайсыда?
— Аны ала да айтсынла!..
Челеклерин кыаксынла
Нух да, Хасан, Асан да,
Мен кыакымайын кыойсам да!

4. Магъаналарында не башхалык танийсыз? Мен санга кыангада джазайым.

1. Мен да санга кыангада джазайым.
2. Мен санга да кыангада джазайым.
3. Мен да санга да кыангада джазайым.
4. Мен да санга да кыангада да джазайым.
5. Мен да санга да кыангада да джазайым да...
6. Да мен да санга да кыангада да джазайым да!
7. Мен санга кыангада джазайым да!
8. Да мен санга кыангада джазайым.

Ангыларгъа «аччыч»:

1. Менден сора биреулен кыайры эсе да джазады, мен да санга кыангада джазайым.
2. Мен сенден сора да биреуленнге кыангагъа джазгъанма, санга да джазайым.
3. Менден сора да биреулен санга кыангада джазгъанды, мен да биреуленнге да джазгъанма, санга да кыангада...
4. Менден сора бирсулен да санга да джазгъанды, мен да биреуленнге да джазгъанма, санга да кыайры эсе да джазгъанма, энди кыангагъа да джазайым.
5. 4-чю айтымдагыны эм алгъа этейим да, сора...
6. 4-чю айтымдагыны магъанасы... джазайым да, сора ары-бери деб бир кёр!..
7. Эм алгъа мен санга кыангада джазайым да, сора...
8. Башха джерде джазылгъан затны хайыры джокъду, неда: башха джерде джазаргъа онг джокъду...

АЙТЫМЛАНЫ МАГЪАНАЛАРЫНДА НЕ БАШХАЛЫКЪ БАРДЫ?

1. Да сен манга агурчала ала кел.
2. Сен да манга агурчала ала кел.
3. Сен манга да агурчала ала кел.
4. Сен манга агурчала да ала кел.
5. Сен манга агурчала ала да кел.
6. Сен манга агурчала ала кел да...
7. Сен манга агурчала ала кел да!
8. Сен манга агурчала ала кел да?.

«БЫЛА» ЭМДА «БЛА»

«Была» эмда «бла» деген эки ушаш сёзню къатышдырмазгъа, бир-биринден магъана джаны бла да, джазылыу джаны бла да башхалыкъларын эслей билирге керекди.

Бу, ол, аллай, быллай, аллай бир, быллай бир, анча, мынча, анчанчы, мынчанчы, анчаулан, мынчаулан, анчашар, мынчашар, деген сёзле к ё р г ю з т ю у ч ю а л м а ш л а д ы л а .

«Была» — «бу» деген кёргюзтюучю алмашны кёблюк сандагъы формасыды, алай а биркесек трансформацияланган (тюрленнген) этгенди:

Бу — бу + ла = була — была (у-ы).

Алмаш болгъаны себебли, «бу» атланы алмашдырыб, аланы орунларына келеди: Бу юй мийикди — бу мийикди деген заманда юй деген сёзню айтмагъанлай да ангылашынады сёз юйню юсюнден баргъаны, себеби юй деген сёзню магъанасын бу деген кёргюзтюучю алмаш ангылатады. Аланы кёблюк саннга салсакъ а:

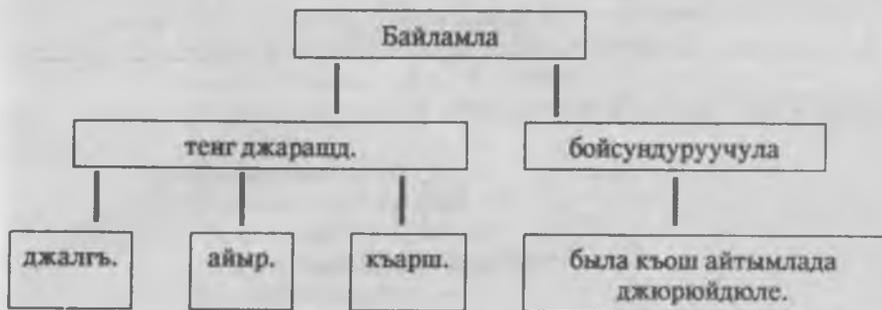
Бу юйле — была. Алай бла:

Бу — была, ол — ала.

«Бла» — кеси джукъ ангылаталлыкъ тюдю, аны кесини энчи магъанасы джокъду. «Была» деген бир затны кёргюзтеди да, ол кёргюзгенни не болгъанын кёрген этебиз, «бла» деген а кесгин неге айтылгъанын билдиралмайды, джангыз эки зат айтыллыгъын башхартады, не зат делинниги уа белгиленмейди.

«Бла» — къуллукъчу сёздю, джалгъаучу байламды.

Байлам — тилни къуллукъчу кесеклерини бириди, кеси да эки уллу къауумгъа юлешинеди: тенг джарашдырыучу байламла эмда бойсундуруучу байламла. Тенгджарашдырыучула да юч къауумгъа юлешинедиле. Схеманы былай этерге боллукъду:

1. Джалгъаучу алмашла: бла, да, эмда, сора, дагъыда. Ала сёзлени, айтымланы байлайдыла. Сёзлени байласала, биртукъум членлени араларында келедиле (аланы тизген заманда): Хасан бла Рамазан...

«Бла» эки сёзде бирге джазылады:

Тамбла.
Эртденбла.

Тамбла деген сёз «танг бла» (танг атханлай) деген эки сёз къошулуб къуралгъан къош сёздю. Эртденбла — «эртден, бла» деген эки сёзден къуралгъан къош сёздю. Аладан башха кёзюулени барында да «бла» къазакъ (кеси башха) джазылады!

Эртденбла, тамбла! —
«БЛА» бирге алада.
Кеси энчи къалады,
Къошулмайды башхада.

ЛЕКСИКА

Сөз

МЕТАГРАММАЛА

	А	
	О	
	Е	

1. Юч харифден кьуралады. Ортасында а болалса, «токъмакъ» болад ойланыргъа. О харифге ауушдурсанг анда а-ны, «Кьюуш» деген болуб къалад магъанасы. О-ну кьюоб, аны орнуна салсанг е-ни, Окьюучуну болуб къалад джаны-тини. Ол не сөздю — биле эсенг, — сен да залим, Алай барсанг, болалырса, эшта, алим.

Т		
КЪ		
ДЖ		

2. Кеси къалса, — бурху, кесек, бек адаргы, Т кьошулса — юйде бири сауутланы. Т-ны кьюоб, аны аллына салсанг къ-ны, — Бабуш халлы, сууну суйген бир къанатлы. Къ-ны кьюоб, аны орнуна такъсанг дж-ны, Къышны кыстаб, джангыртады табийгъатны.
3. Кеси турса: бир анадан экеулен Бирге тууб, — ол аладан биреулен. Аны аллына элтиб с-ны салалсанг, — Бир бла онну ортасында ол бир сан.

О				
Т				
КЪ				

4. С бла келсе, — мюрзеу битген бир бачха. Т бла келсе, — аягъынгы тубюнде. Къ бла келсе, сен кесинги бек сакъла: Азаулуду, тюклю, чек джокъ кючюнде.
5. Кеси турса, — эт адамынг, джууугъунг, Ч кьошулса, — кыш аны бла учууунг. Т кьошулса, — хайуанны баласы, (Сютю мелхум, берекетли анасы).

6. Джукъ къошмасанг: дюн-дюния — ол кеси,
С джалгъасанг, — ындырынгда къаланыр.
Къ джалгъанса, къаллай эсе неси,
Ол къагъытда аллай затла джазальыр.
7. Е бла келсе ахыры, —
Бир тюрлюсю ашлауну.
Тылы нйлерге джаратыб
Джюрютгенди халкъ муну.
Е-ге да к къошулса, —
Аты болад бир хансны.
Ол экиге «джарылса» —
Бир джартысы — «нек» аны.
Ол эки сѣз табылса,
Табалгъан баш — акъыллы.
8. Белин бюгюб ханс орады,
О-дан башлаб сѣз болса.
Таурухлукъ ат болалады,
О-ну аллына б къонса.
9. Кеси къалса, — чабакъчыны кереги,
С тагъалса — антоними «джартыны».
Т къошулса С-ны орнуна, джердеги
Бир мийик зат тыйыб тохтайд аллынгы.
10. Эки къ бла — чоюнда как булгъайды,
Эки к бла — орамланы санайды.
11. А бла келсе — хурджун аны сюеди,
Б бла келсе — кѣгет ѳсген бир джерди.
12. «Аллы» десенг, — антонимди ол анга,
Къ къошулса, — сыйынмайды мардагъа.
13. Патчах тюлдю, — аны кибик бир инсан.
С къошулса, кырдык болад, сагъышлан.
14. Эм аллында д болса, —
Окъурукъгъа онг чыгъады.
Д-ны орнуна т къонса,
«Тюз тюл» деген сѣз чыгъады.

15. Кеси турса айтыла —
 Эт джууугъунг болады.
 Х-ны салсанг аллына,
 Синоними — «заранды».
16. Кеси турса, «ауузлан» деб бууады.
 Н кьошулса, — бачха кёгет турады.
 Н-ны орнуна т салынса, магъана
 «Джашыртын» деб айтхай кибик болады.
17. Тёрт тауушну ортасына м кирсе, —
 Кел да джууун деб чакъырад кесине.
 М алыныб, аны орнуна р келсе, —
 Хыйла болад, анга ышанма ёмюрде.
18. Ч бла келсе, джубан, чайна,
 Къ бла — гырхыд, андан жанла.
 Х бла болса, ол «хатагъа»
 Антонимди, сакъла, джакъла.
19. Джукъ кьошулмай айланса, —
 Плащ халлы бир кийим.
 Аллына С джалгъанса,
 Таякъчыкъды, чакъсанг джюн.
 С-ны орнуна б барса, —
 Аталаны атасы.
 Б да кьораб, Т барса,
 Ол шапаны бир заты.
 Т-ны орнуна Л барса, —
 Уруп джанда джерни аты.
20. Алай турса — джюрюу орган,
 С кьошулса — аллах ургъан.
 С алыныб, т салынса, —
 Сюрюучюде кьолда болгъан.
 Т атылыб, дж салынса, —
 Ашха ычхынса, чайнаб тургъан.
21. Кеси турса, ол улоуду, ат джек, тебре,
 Бек тик джерде чарх кьурушдур, сакъ бол, эсле.
 Ахырына з кьошулса, кьууанчынгда
 Юй тар эсе, анга чыкъ да хайда тепсе.

22. Дж бла келсе, — сезимлени кьаласы,
К бла келсе, джерни кьазыу — джарары.
К да кетиб, б бла келсе, ичинде
Бир органы болады ол адамны.
23. Магъанасыз бир бош бёлюм
Хариф алад бирем-бирем:
Б-ны алса, «джангыз» болад,
К-ны алса, бетин джояд,
С-ны берсенг, кьымсыз кьатад,
Т-ны алса, мараб башлайд,
Х бла айтсанг, итни кьыстайд.
24. Бу экиси бешшерден болгъанлыкьгъа,
Алада бард М бла Н деб башхалыкьла.
Кьыппа-кьызыл кёгет — бири, джетед джазда,
Бири — кетед джылы джары учуб кьачда.
25. Бешшерден кьуралгъалла экеулен,
А бла О-ду бир-биринден кетерген.
Тохтамайын баргъан сууду бириси,
Азау тишли кийик тонгуз — тьюклюсю.
26. Кьысхачыкьды: харифлери — экичик,
Джаныуарны, кьанатлыны юйчюгюд.
Бир кьысха у этегине илинсе,
Ол джукьуну кьыстаб кьояд ёчюгюб.
27. Экичикден кьуралгъанды, тьюдю «токь»,
Ч кьошулса, — тарамайын амал джокь.
Кь кьошулса, ол джылны бир заманы,
Терек, ханс-зат саргъалтады — аманы.
28. Алай турса, — «кьолайсыз» деб магъана,
Дж кьошулса, тюрленмейди ол казна.
С-ны табса, — уллу кырпыч, — юй ишле.
З тагьылса, тохтау-тын джокь ёмюрде.
29. Кеси турса, аны тутхан — ач этмез,
К кьошулса, дюнияны кёргозюр.
С кьошулса, ол болмайын тил битмез,
Кёб болса уа, бек башынгы бездирир,
Т джалгъанса, «чыда» дер да терилтир.

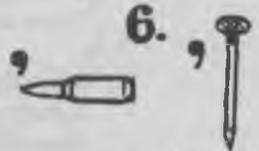
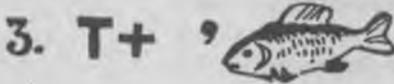
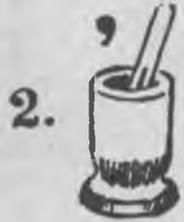
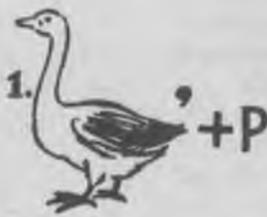
30. Ч бла й-ди ахырлары — башхалыкъ,
Тауушлары — бешишерле, саналыб.
Бири — ингирде джай бездирир джызылдаб,
Ол бирси уа — чайкъар, булгъар къадалыб.
31. Б бла келсе башланыб, —
Чегетде бир джаныуар.
Бёрю тюдю, ёзге аны
Бёрю кибик къаны бар.
Б орнуна Ч келсе, —
Керек хансны кесгенге,
Бачхада иш этгенге.
32. Къ бла келсе, — ол «къыйсыкъ»
Магъананы алгъаны.
М бла келсе, — омакълыкъ
Бетлеринде джашланы.
33. У бла келсе ахыры, —
Татлыланы татлысы.
У-ну орнуна сал а-ны, —
«Къалын» сёзню къаршчысы.
34. Тюрленмесе, — сабийлеге аламат,
Ч къошулса, биширелле анда хант.
Къ къошулса, кёкюрекде бугъады,
Б къошулса, — джагъа бууб турады.
35. Дж бла башла — ол билекге кийиле,
Т бла башла, — шох дегенни билдире.
К бла башла, — «тар» дегеннге къаршчыды,
С бла башла, — буз гырт сууда чарсчыды.
36. Беш харифли экеудюле,
Бир-бирине эзеудюле.
Бири к бла башланады,
Бири м-гъа баш салады.
Бек тириди к бла келсе,
Ёрлейд м бла келгенине.
37. Беш тарх. М бла —
Ийнеклени башларында.
М тюл, к бла —
Тагъылады къабыргъада.

38. «Татыу» деген магъана
 Болур дейме мен анда,
 Аллына а салгъанда,
 Болуб къалад ол «адам».
39. Саулай турса, төрт тархлыды,
 Аны джута солуйса.
 Бирин алсанг, юч къалады,
 «Джыгыла» деб окъуйса.
40. Кеси турса алайлай,
 Джарытады аламны.
 Аллына ш къошханлай, —
 Ичерик зат болгъаны.
 Ш-ны атыб, т салгъанлай, —
 Хайуанны баласы.
 Т-ны орнун б алгъанлай, —
 Малы-мюлкю кёб аны,
 Б орнуна дж баргъанлай, —
 Ол джылны бир заманы.
41. Бояуланы бир тюрлюсюн алгъаныкъда,
 Аны аллына дж харифни салгъаныкъда,
 Эзеу деген магъананы билдиралды.
 Аны аллына дагыда о къошханыкъда,
 Юй башында ёре туруб омакъланды.
 Аны аллына энтда бир къ баргъанында,
 Ол гузаба бир тукъум ат болуб къалды.
 Къаллай тюрлю бояу эди алгъаныбыз?
 Андан сора нелеелле айтханыбыз?
42. Тёгерекни төнгерете баргъаныкъда,
 Тёгерекге бир зат къошуб алгъаныкъда,
 Тёгерек — думп, аны орнуна чыкъды чыпчыкъ.
 Ол биз къошхан не зат эди, — анга да кюл.
 Сора къайсы чыпчыкъ чыкъды, аны да бил.
43. Джолда ашаргъа биз ашар зат алгъаныкъда,
 Ылхтын болду ол, анга бир къ къошханыкъда.
 Къ-ны къюуб, б-ны салдыкъ, — «семиз» болду.
 Не зат эди джолда ашаргъа алгъаныбыз?
 Неле элле учу тил бла айтханыбыз?
 (Учу тил — къыйдырыб айтыу).

44. Аягъында м турса, —
Ол мардадан кёбюрек.
М-ны орнунда н болса, —
Ол — чегетде бир бёгек.
45. Беш харифден тизиу тизсенг,
(Ортадагъы г дей билсенг),
Басымн да алгъа тюртсенг, —
Ол — тамбладан бир кюн алгъа.
Г-ны орнуна т-ны салсанг,
Басымны да артха тартсанг,
«Чырт», «бек» деген бир болгъан.
46. Эм аллында — юч харифден бир бояу.
Т кьошулса, зат чирийди кёгериб.
Т-ны кьоюб, х-ны салсанг, эл бола
Джаланджюкден ёргеракъда кёллениб.
47. ДЖ бла къ-ды ушатмагъан бир-бирине.
Къ бла келсе, — кьоркъад, кьобад сау эл, тийре.
Дж бла келсе, — булгъанмагъан къалын айран.
Узал анга: джунчумайды, гоппан тартхан.
48. А бла келсе, сёз бегитиу «тейри!» деб.
Аны аллына х кьошулса, — ашар зат.
Т кьораса онг джанындан артыкъ деб, —
Тюрк миллетде эртде оноучу, кьуллукъ ат.
49. Тёрт тауушну ючюнчюсю е болса, —
Алимлени барын озуб окъуйду,
Бек эсегиз: аччуланса, чочуйду.
Е орнуна и салыргъа онг барды,
Алай: кире — чыгъа турур мадарды.
50. Не къ, не л боладыла аллында,
Ёзге кьуру н болады артында.
Л бла келсе, — джер тьобюнде джортады,
Къ бла келсе, эниш сюрем саркъады.
51. Ючюсю да беш харифден кьурала,
М, къ эмда р хариф бла башлана.
Къ бла келсе, — «бек кёб» дейди магъана.
М бла болса, — лагъым, хыйсаб, не амал.
Р бла — уста кёкню ауларгъа, тахсагъа.

52. Кеси — ачаргъа эм джбаргъа мадарды,
 Б бла т-ны кёзюу-кёзюу алады,
 Анча сайын башха тюрю болады:
 Т бла — гылау, уя — борсукъ, джыланнга,
 Б бла — орун джыл толмагъан уланнга.
53. Беш харифни ахыргъысы к болса,
 Чегетде, садда сюеледи ол субай.
 К-ны орнуна н харифи салынса,
 Аллайлалла уру, чунгур, бугъойла.
54. Ч бла келсе, тыш формасы — тегерек,
 Ол алайсыз баралмазед тенгереб.
 Ч-ны орнуна х салынса, кюледи,
 Т салынса, шкок... таууш этеди.
55. Кеси турса — леска неда базыкъ тюк,
 А къошулса, — ангы, эсча магъаналы.
 Аны аллына дагъыда т салынса, —
 Маджал деген магъананы алалгъаны.
56. Кеси къалса, сабийлеге джубанчды,
 Б къошулса, — боюндагъы къууанчды.
57. Бир хариф бла бир сёзден
 Билген жангы сёз къууар.
 Ол харифде сейирлик —
 Орусча джокъ, бизде — бар.
- Ол сёз — бош сёз тюк тилде:
 Чегетде тюк, сюрюуде
 Хайуанны баласы,
 Сакъаллыды анасы.
- Джангы сёзню айтханда:
 Къош органды ол башда.
58. Аллындагъы юч харифи — Кытайны
 Эртделеде къарачай атыды,
 Аны ызындан а къошулса, адамны
 Билегинде бир джерини атыды.
 Аны ызындан р къошулса, болгъаны —
 Къаты тышлы бир кегетни атыды.

СЁЗЛЕНИ ОКЪУГЪУЗ

НАРТ СЁЗЛЕНИ ОКЪУГЪУЗ

(ребусла)

СУРАТЛА КЪАЙСЫ ХАНСЛАНЫ,
ТЕРЕКЛЕНИ ЭСГЕ САЛАДЫЛА?

ИШ: 1. СЁЗЛЕНИ РЕБУСЛАБ ДЖАЗЫГЪЫЗ.

I. Ребуслаб джазаргъа сёзле.	II. Хайырланыргъа сёзле.
1. Тюкен.	Тюк, джюген, (неда башха сёзле).
2. Элерге.	Элек, терек, джюген, д. а. к.
3. Къууат.	Къуу (къанатлыны тюгю), ат.
4. Къууаныргъа.	Къуу, ат, кюн, ыргъакъ.
5. Кюльорге.	Кюн, юлле, юрге.
6. Тараргъа.	Таракъ, ыргъай (щука), д. а. к.
7. Къаланнган.	Къалам (неда: къаладжюк),
къанга, къын.
8. Джалау.	Джал, ау (сетка), чурукъ.
9. Джомакъ.	Чомача, окъ.
10. Къонакъларгъа.	Къын, садакъла, сыргъа.
11. Кюрешген.	Кюрек, эшик, гён.
12. Джораларгъа.	Джор (крест), аба (накидка неда
кенг халат), шоргъа.
13. Къазма чычхан.	Къаз, базман, чычхан.
14. Кемитирге.	Кеме, ит, тиреу, чегет.
15. Джылауукъ.	Джылан, уууч, окъ.
16. Чамчылыкъ.	Джамчы, тылы, къаз.
17. Самаркъаучулукъ.	Самауар, аркъан, уча, тулукъ.
18. Кирпилениу.	Кирпи, юлле, наз, миз, тау.
19. Къыркъаргъа.	Къыркъ, къаргъа.
20. Аргъамакъ.	Къаргъа, бармакъ.

II. СЁЗЛЕНИ РЕБУСЛАБ ДЖАЗЫГЪЫЗ.

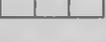
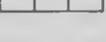
Тауугъаякъ, талашыргъа, къабаргъа, къарагёген, кертме, суймезге, сюрге, къадамат, къаламкъаш, тёнгерёу.

III. НАРТ СЁЗНЮ РЕБУСЛАБ ДЖАЗЫГЪЫЗ.

Кёрген — кёргенин этер, кёчген — арбасын джегер.

КЪАЙСЫ СЁЗЛЕДИЛЕ?

1. Сёзлени табыб, хар бир клеткагъа бир белги джаза, берилген клеткагъа сыйындырыгъыз. (Цифра бир харифге саналыбды).

1. Тенг кырккылмай, узун-кысха кибикле кырккылгъан деген маъаналы сёз.
2. Сыйлы металлдан этилген омакылыкъ джа-сау.
3. Багъалы металлны аты.
4. Джер-джерге кесин ура, джетмеген джери кълмай айланыучу адамгъа айтылыучу сёз.
5. Джыккырны бир тюрлюсю.
6. Геометриялыкъ форма.
7. Бегим, кенгеш, келишим.
8. «Айырылмай» деген сёзню синоними.
9. Геометриялыкъ фигура.
10. Сабийчикни орундугъу.
11. Бирталай деген сёзню синоними.
12. Чынга деген сёзню синоними.
13. Кёб аякълы гитче джаныуарчыкълны аты.
14. Кышпы ахырында эм сууукъ кюнлени аты.
15. Уруш деген сёзню синоними.
16. Суу болургъа деген маъаналы сёз.

ТЮЗ ТАБЫБ АЙТ

(о ю н)

Оюн башчы бир сёз айтады. Сёз ючюн, кьол. Сора ойнагъанланы бирини атын айтады. Аты айтылгъан олсагъатдан огуна, сагъыш эте турмайын, къ бла башланнган сёз айтады. Айталмай къалгъанны аллына «тазир къагъыт» салынады. «Тазир къагъытлагъа» ойнагъанла узалмайдыла (төгерек кесилген къагъыт кесекчикле), аланы хар сёз табыб айтыб баралмагъанны аллына оюн башчы салыб барады. Белгиленнген заман озгъандан сора, «тазирле» саналадыла. Кимни тазири аз эсе, ол хорлагъаннга саналады.

ТЮЗ САНА

(о ю н)

Бу да башындагъы оюн кибик ойналады. Алай а оюн башчы айтхан сёзню не харифден башланнганына ткол, ненча харифден къуралгъанына къаралады да анча харифден къуралгъан сёз айтылады. Сёзден, «шахар» делинсе, саман дерге боллукъду.

Сёзню тилни къайсы кесегинден болгъанына, къайсы болушда болгъанына-ёзгеге къараргъа да боллукъду.

СЫНДЖЫР ОЮН

Оюн башчы не болса да бир сёзню айтады. Ол «тоб» сёздю — аны эсде тутаргъа керекди. Тобну бир-бирлерине атханча, ол сёзню ойнагъанла бир-биринден алыб барыргъа керекдиле. Андан сора оюн башчы ойнагъанлагъа кёзюу-кёзюу бир этимни айтыб барады, ала ол «тоб» сёзню кеслерине айтылгъан этим бла байлаб, эрлай сёзтутуш этиб айтыб барадыла. Джангылгъан оюн башчы болады да оюнну андан ары бардырады. Сёз ючюн, «тоб» сёз шахар деген сёз болду дейик. Оюн башчы ойнагъанланы къыйырдан башлаб бирине «келдим» десе, ол да «шахардан келдим» дейди, андан сорагъыгъа «бардым» десе, ол да «шахаргъа бардым» дерге керекди, «кёрдюм» делинсе, «шахарны кёрдюм», «ариулугъу» делинсе уа (этимден башха сёз болса да боллукъду), «шахарны ариулугъу» дерге боллукъду.

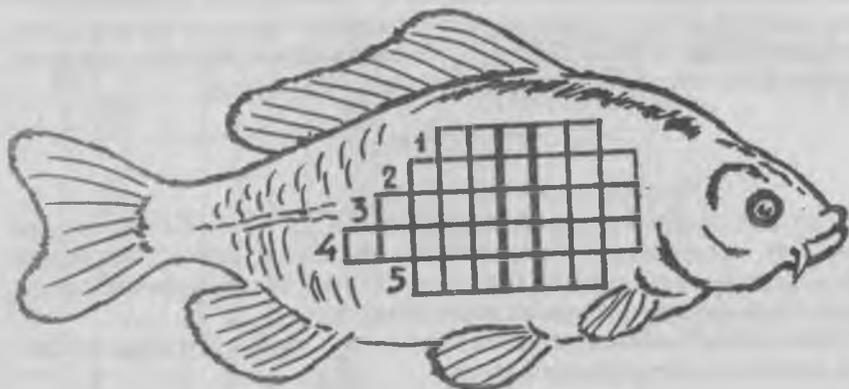
ЭПИТЕТ ТАБ

(о ю н)

Оюн башчы бир сёз айтады. Ойнагъанла кёзюу-кёзюу ол сёзге эрлай эпитет табыб айтыб барадыла (кёб эпитет сёз эсе), неда оюн башчы хар ойнагъаннга бир сёз айтыб, ол да олсагъатдан, сагъыш этмегенлей анга синоним сёз айтыб барадыла. Сёз ючюн, «къаб» делинди эсе, «алысын къаб» дерге керекди. Неда оюн башчы айтхан сёзге эпитет табыб айтхан кеси да эрлай бир сёзню хоншусуна айтыб, ол да анга эпитет къошады, алай бла төгерек айланыб барады оюн. Джангылгъан болуб, оюн «юзюлсе», оюн башчы сёз айтыб джалгъайды.

СОХТА ЧАБАКЪ

Ичегиге эзилген къюулгъанча, чабакъгъа харифле къюулгъандыла. Ала орунларына тюз тизилселе, ортада тигине суу джаныуарны аты чыгъады. Кёнделенине уа: 1. Ачха, ууакъ-тюек салыныучу гитче сумкачъкъ. 2. Джыларгъа деген сёзню синоними. 3. Эсеблерге, эсеб этерге, санаб кёрюрге. 4. Джунчургъа, эс ташларгъа. 5. Къызбай.

20 СЁЗ ТАБЫГЪЫЗ

Чалдышха 21 сёз джазылгъанды. 3-чю тизгиниге кёнделенине «акълыкъ» деб джазылыбды (къ, дж, нг бирер хариф болгъанларын унутмагъыз). АКЪЛЫКЪ деген сёзден башлаб, бир хариф джазыб къоша да бир джангы сёз табыб окъуй, табхан сёзюгюзню хар харифи сайын бир очко ала барсагъыз, кёб очко алгъан хорларыкъды. Сёзлени къайсы джаны таба: энишге, ёргесине, артына, аллына окъургъа, айланч джерледе бурулургъа да боллукъду. Бир сёзню окъугъан заманда бир харифни эки кере къайтыб окъургъа неда бир клетканы харифин окъумай юсю бла атлаб кетерге болмайды. Керек болмагъан харифни юсю бла секирмей, бир джанына бурулургъа керекди.

О	С	Ы	КЪ	А
ДЖ	А	Л	Ч	Ы
А	КЪ	Л	Ы	КЪ
С	А	М	А	Н
Ы	У	О	ДЖ	А

Джангылмаз ючюн, къуру «акълыкъ» деген сёзню джазыб, андан сора харифлени бир-бир джаза, сёзлени алай излерге керекди. Экеулен ойнаса табды, кёзюу-кёзюу сёз джазыб барырча.

СЁЗЛЕ КЪУРАГЪЫЗ

Берилген харифледен сёзле къурагъыз. Кёб сёз къурагъан хорлайды. Эм узун сёз къурагъаннга артыкъ да 10 очко къошулады.

1. А, л, б.

3. Б, а, р, ы.

2. А, л, б, ы.

4. А, р, б, с, ы.

5. 3 минутха берилген харифледен ким кёб сёз, ким узун сёз къураса, ол хорлайды:

А, б, т, с, г, у, дж.

6. А, у, дж, л, н, р, гъ, ы, и.

Харифлени кубиклеге джабышдырыб тизерге да боллукъду.

7. Экишер бирча кесекчиклери болгъан сёзле табыгъыз. Сёз ючюн: га-га-рак (*га*), х-ам-ам (*ам*), па-па-гъай (*па, понугай*).

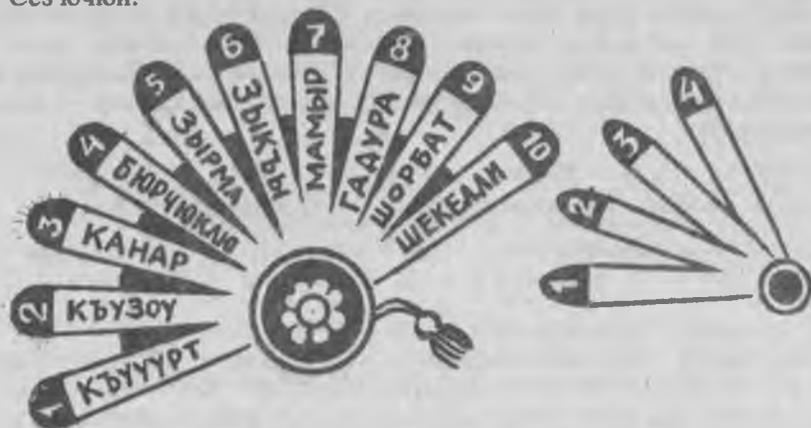
ДЖЕЛ КЪАКЪДЫРГЪЫЧ

Джел къакъдыргъычны 10—15 къанаты болады, кеси да ачыла-джабыла турурча, къанатларыны тюблери темир чыбыкчыкъ бла неда эки туйме бир-бирине тигилиб бегитиледи. Къанатланы юслерине джазаргъа да, джазылгъан къагъытланы джабышдырыгъа (илиндирирге) да боллукъду. Хар къанатда бирер сёз болады.

Хар къанатына бир сёз джазылыб тургъан «джел къакъдыргъыч» ачылады. Сабийле сёзлени ичлеринден окъуйдула. Андан сора магъаналары сюзюледи. Къакъдыргъыч джабылады.

Сабийле эслеринде къалгъан сёзлени джазадыла. Ким кёб сёзню эсге алалгъан эсе, ол хорлайды. Сёзлени дагъыда джангыртадыла.

Сёз ючюн:

1. Къайгъы, эл ёрелеу.

2. Энчи мюлк.

3. Мазаллы машок (джюн, мамукъ-зат ташырҗа).
4. Бюрчюк-бюрчюк, бюртюкленнген.
5. Кёб, кьалын битген.
6. Хомух, чыныкмаҗан.
7. Сют сюзюучю; сачок.
8. Карниз.
9. Рахат, кьайҗысыз.
10. Ушаш, маталлы.

II. «Джел кьакъдыргычха» джазарҗа сёзле:

1. Албёскюн,	1. Алтынчач,
2. Кьубулчакъ (ханс),	2. Джандамыр,
3. Ёребаш.	3. Сарыубек.
4. Бийсоппа.	4. Эмеген.
5. Шобура.	5. Джажджак.
6. Балаууз.	6. Шумалакъ (шум болуу).
7. Сиркесуу (уксус).	7. Темиркьазакъ.
8. Джалҗаууч.	8. Арауун.
9. Дууадакъ,	9. Бууадакъ.
10. Хурбай.	10. Борбай.

ЭКИ СЁЗДЕН — БИР СЁЗ

Бир ызҗа 1—4 адам ойнарҗа (ненча иш комплект хазырланылса, анча) адам ойнарҗа боллукъду. Ойнаҗанлагъа (неда командаланы келчилерине) хар бирине экишер кьаҗыт джоппу бериледи. Бир кьаҗыт джоппуда кьаҗытлагъа джазылҗан сёзлени экинчи джоппудаҗы сёзлеге кьошуб, джангы сёзле этерге керекдиле. Сёзлени биринчи кьаҗытладаҗыла бир кессклери, экинчи кьаҗытладаҗыла экинчи кесеклеридиле. Сёзлени алҗа кьураб бошайлҗан озады. Хар джоппудаҗы сёзле бирер тюрлю бояу бла (бир джоппу—кьара, бир джоппу — кёк) джазылса табды.

Юлҗю:

1-чи джоппу: 2-чи джоппу:

1-чи джоппу: 2-чи дж.

I.	1.	Тар	ауҗан	1.	II.	1.	Ал	такъ	1.
	2.	ал	люк	2.		2.	кьар	акъ	2.
	3.	уу	акъ	3.		3.	кьыл	даучу	3.

4.	кёз	къртур	4.	4.	джом	тау	4.
5.	къаб	уч	5.	5.	кърм	тыкъ	5.
6.	джан	хан	6.	6.	кърал	чыкъ	6.
7.	баш	кърылыч	7.	7.	джан	ач	7.

III.	1.	къруууш	кърн	1.	IV.	1.	кърбул	къртурха	1.
	2.	кърарт	кем	2.		2.	шай	юзюк	2.
	3.	сал	сукъ	3.		3.	аякъ	гер	3.
	4.	басын	хан	4.		4.	так	нек	4.
	5.	чыпчыкъ	урма	5.		5.	кърарт	чакъ	5.
	6.	къруу	ана	6.		6.	хал	бат	6.
	7.	тил	чакъ	7.		7.	суй	тылы	7.
	8.	тор	кёз	8.		8.	хыр	келирге	8.
	9.	чуу	чыгъа	9.		9.	хырт	сыргъа	9.

IV. Дагыда сёзле: Джаубедек, джур—ун, джан—баш, ал—тын, джар—ма, Ал—тай, тум—акъ, кърал—къаб, кърк—уу, кърыз—бай, кърк—акъ, кърн—акъ, съл—хыр, тай—хар, окъа—тоб, (хагок, кършакълы), джан — джюрек (валерьяна), сан—сыз, джур—юрге, д. а. к.

Бу халда кърш сёзле бла да, бош сёзле бла да ойнаргъа болады.

СЫНДЖЫРЛА

Темирчыбыкъ тогъайланыча, сёзлени да бир-бирлерине кийдириб, тогъайла этиб барыргъа боллукъду, себеби, бир къауум сёзлени ахырлары къаллайла эселе, бир къауум сёзлени ал бёлюмлери аллайладыла. Аллай сёздеде бирча бёлюмлени бир кере джазыб барсакъ, сёзле бир-бирлерине тагъылыб, сынджырла болуб къаладыла. Сёзден, сырма — масакъ — сакълыкъ деген сёзлени алыб, бирча бёлюмлерин бир-бирлерине «кийдирсек», былай болады: сырмасакълыкъ. Неда: ашхын — хыны — ышыкъ — шыкъырт деген сёзледен сынджыр къурасакъ: ашхын-ы-шыкъ-ырт.

Бу сынджырлада сырма бла ашхын баш сёзледилс, къытчасла, аланы ызларындан тизилгенле — «тогъайладыла».

Ойнагъанлагъа барына а да бир «къытчас» (башламыш) бериледи. Ала да анга тогъайла табыб тизиб барадыла. Кимни сынджырында кёб тогъай болса, ол хорлайды.

Хар тогъайны башына тизиу саныны тархы салыныб барса, тогъайланы санаргъа таб болады. Бир къауум тогъайны беребиз. Алай а ол башламыш бла башланган сынджыр къуру алай болсун демеклик тюлдю, сынджырны къайсы тогъайындан да, былайдан башха сёзле тагъылыб, башха болуб кетерге боллукъду, ол ойнагъанны кесини ишиди. Хар тогъайны алгъан заманда аны ахыр бёлюмю бла башланган сёз бармыды, аллай табаллыкъмамы деб, аны сагъышын эте барыргъа керек болады.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8.

Сынджырла: 1. Уууз — акъ — макъ — а — на — ша — хар — быз.

2. Балта — мал — къар — ын — дыр — ын — на — (амма) — мыс — ты — лы.

3. Джылкъы — зыл — ды — дай — маз — ар — ба — тыр — мы — дах.

накъ — ыш — ан — сы — лау — дан.

4. Къазма — джал — къа — ма — къа — за — ба — зар — ан — тау — уш — аш — хы — ре — зин — хар — ам — ан — ча — на — ша — тыр — мы — шау — дан. (26).

5. Мурмур — джар — ма — къы — зыл — ды — ран. (7).

6. Бауур — бун — кер — ти — лек — тор — у — лан — дау — ур — чукъ. (11).

7. Ана — ша — хар — ам — ма — мыр — ды — был — тыр — мы — чы — да — ча — на — мыс — хам — хот — а — та — на — ны — зы — ба — бас — та — тах — та — джал — къау — дан. (30).

8. Субай — тал — къы — зыл — ды — гыы — жылдау — ур — лау — реат — а — ба — джа — сакъ — ман — къуш (болумсуз) — муш — муш — тукъул — лукъ. (20).

9. Джашко — лонна — къыш — хыр — за — къыш (ханс) — лыкъ. (7).

10. Обур — ма — джа — ман — къа — ма — хуш — муш — тукъул — ан — ча — ра — ма — хар — быз. (15).

11. Къонакъбай — чора — дар — ман — ты — бир — нак. (7).

КИМ КЁБ СЁЗ ТАБАЛЫР?

Сёзлени да, затланыча, «тыш сыфатлары» да болады. Сёзле да, затлача, бир-бирине ушаргъа да, ушамазгъа да боладыла. Ушагъанла тау-уш сыфатлары бла, графика (джазылыу) сыфатлары бла, магъаналары бла ушаргъа да боллукъдула. Сёзлени не джаны бла ушашлыкъларына кёре да къауумлагъан алай тынч иш тюлдю, кёб юрениб кюреширге керек болады. Ол а юренирге керекли ишди: адамны сёз сезими, ангысы ёседи, тилге усталыгъы чемерленеди. Сёзлени ушашлыкъларын, башхалыкъларын таба билмеклик кёру джазычулагъа, поэтке тюл, кимге да керекли ышанды, себеби, тил бла ким да хайырланганлай турады.

Бу бёлюмде ушаш сёзлени кесеклери бериледи. Ойнагъанла ол (аллай) кесеклери болгъан сёзлени табаргъа керекдиле. Берилгенде ненча таякчыкъ бар эсе, эм кеминде аллай бир сёз излеб табаргъа керекдиле. Джууаблада да таякчыкъла чакълы бирер сёз бериледи, алай а ойнагъанла андан эсе кёб сёз табаргъа боллукъдула. Джууаблада берилгенле хаман да тюбей туруучу сёзледиле, ансы тилде болгъан сёзлени бютеу бары да берилиб къоюлмагъанды, бир къауумлары ойнагъанла излерге деб къалдырылгъандыла. Ойнагъан хаманда аланы табхан артыкъ да игиди.

Ойнаргъа 2, 3, 4 неда андан кёб, таб сау класс къошулургъа да боллукъду. Оюнда бир сёзню («гулмакны») алыргъа да, талайны алыргъа да боллукъду. Хар ким табхан сёзлерин берилген заманны ичинде джазыб, ким не сёз табханына андан сора къараргъа керекди. Хар кимни табхан сёзлерине къарагъандан сора, мында берилген джууаблагъа алай къаралады. Керекли чакълы бир сёзню эрлай табыб къоялмагъанлыкългъа, эрлай джууаблагъа къараб тебремей, тынгылы излерге керекди. Бичен къалауда ийне излегенча, керекли сёзлени излеген алайды. Сёз излеген заманда хаман бир джерде тюрт-мюрт этиб турургъа джарамайды, бир юйде, бир джолда, бир базарда, бир четгте баргъанча, эсни джер-джерге кёзюу-кёзюу джибсриб, сёзлени алай излерге керекди. Сёзле уа — сынджырчадыла: бир-бирин тартадыла, бирин табалсанг, ол да ызындан бирин эсинге сала барады. Сёзле, гулмаклада схемалагъа салыр ючюн, ал формада турургъа керекдиле, этимни буйрукъчу формасын къошаргъа боллукъду. Сёзден, -ге кесек берилген джерде терге деген сёзню къошаргъа боллукъду, ол тер деген сёзге (атха) -ге къошулгъан тюл, сана, эсебле деген этим эсе. -Ге деген кесеги болмаса, ол биз сагъынган этим

болалмайды, лексикалык магъанасын тас этиб кыюды, ол себеден терге деген этимни алабыз, тергерге деген этим а джарамайды, ол ал формасы тюлдю. Аффикслени кышуб, алай аффиксли сёзлени алыб тебресек а, аланы учу-кыйыры боллукъ тюлдю, алай бла асыры кёб сёзню тюрлендириб кышуб барыргъа боллукъду, сёз излеб да кюрешмегенлей. Алай а тилде аффикслери бла бирге бегиб тургъан сёзлени кышмай боллукъ тюлдю: байлыкъ, джайлыкъ, айлыкъ дегенчаланы. Аланы аффикслери кыраса, магъаналары да кырайдыла.

«Тёнгекледе» сёзлени орталарындагы тауушда бериледиле, аланы башлары бла аякъларын табаргъа керекди. Сёз ючюн:

| рт |

Бу тёнгекни аллына да, артына да тизерге керекди харифле табыб. Орта, артыкъ, джырткы деген сёзле келишедиле: кючюсюню да орталарында тёнгекде берилген рт таууштутуш барды. Болуру былайды:

о	рт	а
а		ыкъ
джы		ыкъ

Аны тюбюне да анга кёре табылгъан сёзле тизиледиле.

Быллайлада уа ол тюбюнде берилген кесеклени барына да келиширик кесекни табаргъа керекди: -лу деб. Алай болса: тулу, улуу, улу деген сёзле чыгъадыла.

ТЕНГЕКЛЕ

(рамканы эки джанында да болургъа керекдиле харифле)

1.	ур	2.	рм	3.	рт	4.	лт	5.	нд	6.	чх
----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

28 сёз 19 сёз 27 сёз 23 сёз 16 сёз 9 сёз

7.	ар	8.	рс	9.	лкъ	10.	към	11.	кк	12.	мм
----	----	----	----	----	-----	-----	-----	-----	----	-----	----

13.	пп	14.	сс	15.	лл	16.	ст	17.	пч	18.	пр
-----	----	-----	----	-----	----	-----	----	-----	----	-----	----

19.	ууу	20.	ау	21.	уа	22.	ий	23.	ая	24.	ай
-----	-----	-----	----	-----	----	-----	----	-----	----	-----	----

25.	рд	26.	рдж	27.	рх	28.	ый	29.	ргъ		
-----	----	-----	-----	-----	----	-----	----	-----	-----	--	--

30.	ркъ	31.	рз	32.	рн	33.	бр	34.	лт	35.	къл
-----	-----	-----	----	-----	----	-----	----	-----	----	-----	-----

36.	лдж	37.	лд	38.	юр	39.	рк	40.	сх	41.	хт
-----	-----	-----	----	-----	----	-----	----	-----	----	-----	----

БУКЪГЪАН СЁЗ

Бир сёзню къурамында бир башха сёз табаргъа болады бир-бирде. Бир сёзге кьошулуб, къуру кьош сёз болгъанлыкъдан тюл (кьош сёзде кьошулгъан сёзлени тамырлары ачыкъдыла, кьошулгъанлары да ачыкъды), не тюрлю чурумла бла да. Излей кетсек, бир сёзню ичинде, таб кьош сёз болмагъанлай да, кьош сёздеча, эки-юч, төрт сёз табаргъа боллукъбуз, кьош сёздеде табханыбызгъа уа не бюсюреу! Сёз ючюн, «аламат» деген сёзню кьош сёзге алкъын киши да кьошмайды, биз а аны седирете келсек, «Алам ат», «ала мат», «ал а мат» деб талай сёз табыб кьо-ялыкъбыз. Балата — бал ата, къарампил — къарам, дил, алашатабан — ал, аша, табан.

Ма дагъыда мысалла (юлгюле):

Къазакъ — къаз, акъ
чабакъ — чаб, акъ
такъюзюк — такъ, юзюк
сылтау — сыл, тау
джантакъ (ханс) — джан, такъ
къымтым — къым, тым

къабчыкъ — къаб, чыкъ
джабхакъ — джаб, хакъ
сылхыр — сыл, хыр
алджау — ал, джау
къызбай — къыз, бай
къёмюр — къём, юр.

Берилген заманны ичинде бу маталлы «букъгъан» сёзлери болгъан сёзлени ким къё табса, ол хорлайды.

БИРЧА ХАРИФЛЕ

Бир сёзде бирча харифлени бир талайы тюбеген төреси да болады. Бу оюнну талай тюрлю вариантларын ойнаргъа боллукъду. Къайсы болса да бир харифни сайлаб алыб, ол белгиленген харифи бирталай болгъан сёзлени ким къёюн, ким узунун табалса да деб ойнаргъа боллукъду. Неда къайсы хариф деб белгиленмегенлей, бирча харифлери къё болгъан сёзлени эм узунларын, къёюн ким табалса да деб (бир белгили заманны ичине). Сёзден, Къанамат деген адам атны алсакъ, анда 3 а барды, Татарстан — 3 а, шибижичилериники — 7 и, алашатабанларыбыздан — 7 а, къарамашакъладандыла — 7а, къамамазмамы — 4 м, къарарыкълары — 3 р, джардырылары — 4 р, ата-бабаларыбыз — 3 б, д. а. к.

Аффикслени кьошаргъа бла кьоаргъа кереклисине аллындан келиширге керекди, алай а ала да кьошулсала, оюн иги болады, хар ким аффикслени кьошаргъа усталыкъларын толу хайырланадыла, узун сёзде бла ишлерге да тамашады.

МИНДЕУЛЕ

Къарачай-малкъар тилде бек сейир сёзле бардыла. Бир къауум сёзлени не бир къыйырындан, неда ортасындан къайсы болса да бир харифин алыб атсанг, ол сёзден хаман бир джангы сёз чыгыб барады. Аллай сёз мифлик джаныуаргъа ушайды: бир санын кесиб алгъанлыгъынга, башха тюрлю болуб къалгъан болмаса, «ёлюрге» унамайды. Ма аллай бир тамаша сёз, барыбыз да билген, барыбыз да суйген — кертме! Бу сёз бир-бирине кийдирилиб тургъан миндеуледен къуралыб турады, ол миндеу-лени бир-бир алайыкъ да сейирлерине къарайыкъ:

Кертме - т = керме
керме - р = кеме
кеме - е = кем
кем - к = эм

Энтда башха юлгюле:

Джарма — м	тартма — м	тамал — т
джара — дж	тарта — т	амал — а
ара — а	тара — а	мал — м
ар (ёлче)	тар — т, тар — р	ал
	ар неда та (междом.)	

Къашыкъ — къ	къзыл — л	балакъа — а	къарта — а
ашыкъ — къ	къзы — ы	балакъ — къ	къарт — т
ашы — ы	къыз — къ	бала — а	къар — къ
аш	ыз	бал — б	ар
		ал	

Кесилген (берилген) заманнга ким кёб миндеу сёз табалса (10—15 мин.), неда ким кёб сёзлю миндеу сёз табалса, ол хорлайды.

ЭМ УЗУН СЁЗ

(о ю н)

Къарачай-малкъар тил агглютинатив тилледенди, алай демеклик, сёзню ахырына тюрлю-тюрлю аффикслени джалгъаб барыргъа, алай бла сёзге джангы магъана, джангы форма бериб барыргъа болады. Ол амалны да хайырландыра, ким эм узун сёзню табалса, ол хорлайды. Сёз ючюн:

Къазауатчысыманларыбызныкъыладанмыдыла?

ВАРИАНТЛЫ СЁЗЛЕ

(о ю н)

Бизни тилибизде талай тюрлю варианты джюрюген сёзле да аз тюлдюле. Бир кьауум адамла аланы бир тюрлюсюн айтыргьа ёчдюле, бир кьауумла да бир тюрлюсюн джюрютедиле. Сёз ючюн: эрлай, эрлей, илгизлик — илгиздик, мулджар — мурджар, гугурук — гугурукку, ахлы — ахлу, кьапакъ — кьабхакъ, джонгурча — джонгурчха, чыгьана — чыгьанакъ, сартын — сарытын, мешна — машина, зая — зее, бачхыч — басхыч, гёбелек — гёбелекке, гагарак — гагарай — гаганак, окъ — окъгьа — огьунакъ — огьунакьгьа, кёрюмдюк — кёрюндюк, хулгу — кулгу.

Ойнагьанлада аллай сёзлени ким кёб табса, ол хорлайды.

«БУЛБУЛ» СЁЗЛЕ

(о ю н)

«Булбул» деген сёзню кьалгьан сёзледен башхалыгьы неди? Аны эки бирча бёлюмден кьуралгьаныды. Бир бёлюм кьуру бир кере айтылыб кьалмай, эки кере кьайтарылыб, экиси да бирге айтылгьаны сёзню артыкъ да ариу этеди, сёз кеси аллына джырлай тургьанча кёрюнеди. Таб аны ариу джырлагьан кьанатлыгьа аталгьаны да аны ючюн эсе да ким биледи!

Кьарачай-малкьар тилде, аныча, эки бирча бёлюмден кьуралгьан «булбул» сёзле иги кесек бардыла. Ма аланы бир кьаууму:

Мермер	газгаз	зомзом
гыргыр	гызгыз	дуудуу (чибин)
бырбыр (гыргыр)	бербер (джут)	кьуукьуу
бытбыт	джакджак	мытмыт (бытбыт)
бакъбакъ	джырджыр	найнай
гюргюр	джюуджюу	гаугау
быжбыж	джюуджюу	тыртыр (чехарда)
хынчхынч	хурхур	нямням, д. а. к.

5—10 минутха былача ким кёб сёз табалса (ала бла кьысха айтымчыкьла кьуурагьа да боллукьдула) ол хорлайды.

АРЫ-БЕРИЛЕ

I. Бир кьауум сёзлени солдан онгуна окьусанг да, онгдан солуна окьусанг да, бирчалай турадыла. Ала ары-бериледиле дерге боллукьду, нек десеги, башха сёзлени биз солдан онгуна окьуйбуз, ызына окьусака а,

аладан магъана чыгъарыкъ тюлдю, ары-бериле уа тюрленмейдиле. Аланы бир къаууму быладыла:

а) Аба, ана, ала (къолан), акка, амма, аппа,

б) кебек, керек, кесек, кибик, калак, как, кёк, кийик,

в) къабакъ, къапакъ, къазакъ, къалакъ, къакъ, къукъ, къурукъ, къумукъ, къутукъ, къулдукъ, къууукъ, къыйыкъ, къызыкъ, къылыкъ, къырыкъ, къысыкъ, уллу, исси, ассы, шалаш, шош, чач, уру, д. а. к.

Быллай дагыда къайсы сёзлени билесиз?

II. Бу сёзле да ары-бериледиле. Алай а быланы онгдан солгъа окъу-санг, джангы сёзле чыгадыла:

Бек — кеб

шох — хош

кеч — чек

зат — таз

шум — муш (мушуддау)

мийик — кийим

халат — талах

азат — таза

тауукъ — къууат

март — трам

азаб — база

билек — келиб

заман — намаз

сорт — трос

неме — эмен

баракъ — къараб

къурут — турукъ

(аумай, сынмай тургъан къаура)

Дагыда былача къаллай сёзлени билесиз? 10—15 минутха быллай сёзлени ким кёб табалса, ол хорлайды.

КЪ БЛА К, ГЪ БЛА Г.

Бир къауум сёздеде къ-ны орнуна к салсанг, гъ-ны орнуна г салсанг, башха сёз чыгыб къалады. Алай сёзлени ким кёб табалса, ол хорлайды. Аланы излерге кёб заман керек болады. Ол себебли, оюн талай кюннге созулургъа да боллукъду. Бу берилгенле алай сёзледиле (башхалыкъ-лары къ — к, гъ — г):

Багъа — бага

(чакъан, шакал),

чагъа — чага,

къарт — карт

къалакъ — калак

къулакъ — кулак

токъ — ток

къылды — кылды

баракъ — барак

къар — кар

токълу — токлу

къакъ — как

маркъа — марка

къырдыкъ — кырдык

чыкъ — чык

БИР СЁЗДЕ — НЕНЧА СЁЗ?

Бир кыауум сёзде уа бир «джоппу» сёз чалышдырылыб турадыла. Аланы седиретирге тюзелген адам бир бош сёзню ичинде тогъуз-он сёз табаллыкды. Агурча тузланган джангыз банкадан бирталай агурча чыкыгъаннга ушаш, сёзле чыгыб келиб турадыла. Сёзден, «кыачаргъа» деген бир бош сёзню алайыкъ. Анда 10 сёз чалышыныб турадыла:

Кыачаргъа — кыач — аргъа

кыача — ргъа
кыачар — гъа
кыачаргъа
ач — аргъа
ача — ргъа
ачар — гъа
ачаргъа
ар — гъа
аргъа

Былайда биринчи сафдагыла «кыачаргъа» деген джангыз сёзде чалышыныб турган сёзлени бла сёзлени формаларыдыла, экинчи сафдагыла — аладан тышындагы, кыошула-кыала туруучу «материалдыла».

Джет, джети, джетиш, джетишим, эт, эти, этиш, тиш, тиши, тишим, иш, иши, ишим деген 13 сёз а бир-бирине кийдирилиб, бир сёзге — джетишим деген сёзге — сыйындырылыб турадыла. (Е сёзню аллына тыюсе, джорукъдача, э джазылады).

Къар, къары, къарыш, къарышы, къарышым, ар, ары, арыш, арышы, арышым, ышы, ышым деген 12 сёзню джети клеткалы чалманнга, хар клеткагъа бир хариф джаза, сыйындыраллыкыбыз:

к	ъ	а	р	ы	ш	ы	м
---	---	---	---	---	---	---	---

Джур, джуру, ур, уру, урун, ун деген сёзлени барын да къуппа-къуру 5 клеткалы чалманнга сыйындыраллыкыбыз:

дж	у	р	у	н
----	---	---	---	---

Алай бла, джурун деген сёзде джети сёз барды, «джурун» кыошулуб.

СЕДИРЕТИГИЗ

(о ю н)

Бу берилген сёзлени седиретиб, ненчашар сёз табалганыгызны табыгыз. Биргелериндеги цифрала анчашар сёз табаргъа боллугъун кёрюзеделе.

1. Кютюльорге — 8, джазыума — 15, кьурутурукъда — 13, тёртгюллерге — 10, сернекди — 6, къолайсыз — 7, муратсызгъа — 11, къаладжок — 6, такьылчыкъ — 11, макъа — 3, къазыкъ — 6, къайнатхан — 10, джарашдырмазлыкь — 19, джукъарыргъа — 11, берекетсизден — 18, малтаргъа — 10, къыздырыучу — 8, къызгьылдым — 6, сайлатма — 8, тагъаланганчыкъда — 12, ташкёмюрге, джаланбоюн — 11, къазауат — 9, къыркъаууз — 9, къыркъдырыргъа — 7, чюйюрюрге — 16, бёркдюрген — 9, къабынчакь — 9, къабырчакьсыз — 10, къадаматда — 12, джыйырмазлыкь — 11, къошхасалмаз — 10, дауурбаз — 9, кьуруучу — 12, джаратылыу — 13.

ЧАЛМАННГА ДЖЫЙЫГЪЫЗ

(о ю н)

1. Бу сёзлени 7 клеткалы чалманнга джыйыгъыз: кёк, кюрек, юр, кюре, кюр, ёкюр.

--	--	--	--	--	--	--

2. Бу сёзлени 7 клеткалы чалманнга джыйыгъыз: кьуу, кьууу, уу, ууу, кьууур, ур, урма.

--	--	--	--	--	--	--

3. 6 клеткалы чалманнга джыйыгъыз: акь, акьды, чакь, чакьды, акьдыр, дыр:

--	--	--	--	--	--

4. Быланы 5 клеткагъа сыйындырыгъыз: ал, ала, къал, къала, алам:

--	--	--	--	--

ДЖЫЙЫШДЫРЫГЪЫЗ

Сураглагъа таяна, берилген сёзлени тюз джыйышдырыб,
бир сёз этиб, клеткалагъа сыйындырыгъыз.

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

1. Къар, ар, ара, къара,
къарам, арам, пил,

2. Бу, ус, уста, къоб,
къобу.

3. Ур, уру, узат, ат,
зат.

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

--	--	--	--	--	--

4. Хан, гул, Ханий, ий.

5. Эн, мен, эме, эм.

ДЖУММАКЪЛА

1. Игирек дегенге синоним сёзде бачхада гардошланы — затны аша-учу уллу сары къамыжакъны атын табыгъыз.
2. Джюзджыл деген сёзню синонимини аллына къайсы харифни къошсанг, къара отунлукъну аты чыгъады?
3. Сынгар неда бир деген сёзлеге синоним сёзде «джангы» хариф къайсыды?
4. Зайын къалай сайын болгъанды?
5. Къайсы санны атында эгиз хариф барды? Ол къайсы харифди?
6. Юй хайыуанны баласыны атында «кёгет» хариф къайсыды?
7. Къайсы юй хайыуанны баласыны атыны бир джартысы — джашды, бир джартысы — акъды?
8. Сейирсингенни танытхан междометие бла хантха къошулуучу дамны аты къошулуб къурагъан онлукъ сан къайсыды?
9. Тюкню, джюнюю неда чачны къыпты бла кетер деген магъаналы этимге омоним болгъан онлукъ санау къайсыды?
10. Урок деген сёзню къарачайчасында «айтыр» дегенни табыгъыз.
11. Къоркъакъ деген сёзде «къыз» деген сёзню табыгъыз.
12. Атында -гъач болгъан къанатлы къайсыды?
13. Юч буйрукъчу этимден къуралгъан, уруш деген сёзге синоним сёз къайсыды?
14. «Эшик аллында» дегенде арба деген сёзню къалай табаргъа боллукъду?
15. Бай къыз къоркъакъ болургъа къалай боллукъду?
16. От джандыргъан сер некди?
17. Джау (семиз) бла ай деген сёзледен ариулукъ деген сёзню къалай къуаргъа боллукъду?
18. Джукъ тикген заманда хайырландырылыгучу темир керекге К къошулуб аты къуралгъан юй хайыуан къайсыды?
19. Сыт деген сёзню синонимине н хариф къошулуб аты къуралгъан узун субай джаныуар неди?
20. Беш капекни татлы этерге къалай боллукъду?
21. Бояулу с харифге -макъ деген кесек къошулса, ушхууургъа къошулуучу дамлы хансны аты къуралады. Ол къаллай с-ды? Ол дамлы хансны аты неди?
22. Хурмет (махтау) деген сёзню синонимине татыу деген сёзню синонимин къошсанг, хырттылысыз, тюз деген магъаналы сёз чыгъады. Ала къайсы сёзледиле?
23. Татыусуз, кючлю къ-дан къуралгъан сёзле къайсылададыла?
24. Сабий деген сёзде балны къалай табаргъа боллукъду?
25. Учхалакъ деген сёзде къайсы юй хайыуанны атын табаргъа боллукъду?

26. Мусхам дегенге е-ни кьошуб, корабль дегенни кьалай кьуаргьа боллукьду?
27. Чара маталлы сауутну атына онг джанындан а кьошулса, кирсиз деген магьаналы сёз чыгады. Ол кьайсы сёздю?
28. Кьарам деген сёзге кьайсы джаныуарны атын кьошуб гокка хансны атын кьуаргьа боллукьду?
29. «Бал» хариф кьайсыды?
30. Кьолайсыз тери харифле кьайсыладыла?
31. Эки джыйырма «ма» деген кесекден кьуралгьан сёз кьайсыды?
32. С кьайсы сёзде уу болады?
33. Кьайсы сёзде а хариф шекерча татлыды?
34. Бир сёзден и кьораса, тауукь кьыстагьан междометие чыгады, и ызына салынса, адам деген магьаналы сёз чыгады. Ол кьайсы сёздю?
35. Адамны ауузунда органларыны бирини атына кем деген сёз кьошулса, туурагьан, кусок деген магьана чыгады. Ол органны аты неди?
36. Терекни атына акь деген сёзню кьошуб адамны неда джаныуарны кьан кьураучу органыны атын чыгьарыргьа болады. Ол кьайсы терекни атыды?
37. Кьаллай ит эшикге тагьылады?
38. Кьарт болса, т кьар нек болады?
39. Юч гокка хансдан кьуралгьан геометриялыкь фигура кьайсыды?
40. Гыбы сауут этерге джарарыкьмыды?
41. Кьуппа-кьуру алты бирча тунакы тауушдан кьуралгьан асыл металлны атын билдирген сёз кьайсыды?
42. Нек деген соруу сёзню джанарча кьалай этерге боллукьду?
43. «От» харифле кьайсыладыла?
44. Джау деген сёзню синонимине акь дегенни кьошсанг, бурун лампаны орнун тутхан затны аты чыгады. Ол не затды?
45. Элни «санау» этерге кьалай боллукьду?
46. Ёгюзлени джюрютген заманда айтылыучу междометиеге ингичке, халы маталлы сюекни атын кьошуб, маджал деген сёзню кьалай кьуаргьа боллукьду?
47. Джал деген сёзню аллына араб алфавитде бир харифни атын кьошуб, «бек кючлю» деген магьаналы сёзню кьалай кьуаргьа боллукьду?
48. «Бере бар» деген магьаналы сёзледен кьуралгьан, мелхумлукьну, барлыкьны танытхан сёз кьайсыды?
49. Ана кьачан чана болады?
50. Затланы ненча болгьанларын танытхан сёзге кюлкю междометие кьошулуб эркиши ат кьуралады. Ол ат кьайсыды?
51. Бурулуб бегитиучю тешик темирге джылны бир чагьыны атын кьошсанг (аллына), кебек болады. Ол кьалай болады?
52. «Ма хакь» деб узата тургьан такьыл сёз кьайсыды?

53. Бедек деген сёзге душман дегенни кышуб чыпчыкыны бир тюрлюсюню атын кыуаргъа боллукъду. Ол кыайсы чыпчыкыды?
54. Татлы зат джибер деб даулаб туруучу терекни аты неди?
55. «Гитче кыаб» бла «кыабчыкы» деген сёзлени башхалыклары неди?
56. «Азыкы» харифле кыайсыладыла?
57. Бир юй хайыуанны аты «мюлкю» деген сёзге терекни аты кыошулуб кыуралады. Ол кыайсы хайыуанды?
58. Кыыс деген сёзню синонимине азгын деген сёзню синоними кыошулса, кыанатлыны — ариу кийик тауукыну — аты чыгады. Ол кыайсы кыанатлыды?
59. Шхылды бла ишкилдини не башхалыклары барды?
60. Батмакы деген сёзде бал дегенни кыалай табаргъа боллукъду?
61. Кёбге созулуучу бек сериуюн джангурну аты «беккыулакы джангур» маталлыды. Аны тюз аты кыалайды?
62. Инджи бла гинджиде не башхалыкы барды?
63. Кыарачай-малкыар тилде беш тюрлю варианты джюрюген сёз кыайсыды?
64. Аз атдан «эркин» деген магъана кыалай чыгырыргъа боллукъду?
65. Кыайсы сёзде кыурт барды?
66. Киштикни аны кесин кыыстагъан междометие кыалай этерге боллукъду?
67. Джарагъан -джарагъан деген сёзлени ёзгеликлери неди?
68. Кыайсы кыанатлыны атын «уллайгъан» «ичинден тышына бара» деген магъаналы эки сёзню бир-бирине кыошуб кыуаргъа боллукъду?
69. Ауаз азау болургъа боллукъмуду?
70. Джокы деген сёзню антониминде музыкалыкы ноталаны бирини аты кыошулса, токы, базыкы деген магъаналы сёз чыгады. Ол кыайсы сёздю?
71. Адамны билегинде бир джерини атына р кыошулса, кёгет терекни аты чыгады. Ол кыайсы терекди?
72. Эгер джигер болалыкымыды?
73. Ариу кийик джаныуарны атына кыу- кыошулса, тюрлю кибик, тюрлюсыман деген магъаналы сёз чыгады. Ол кыайсы джаныуарды? Аны аты кыошулгъан нарт айтыу кыайсыды?
74. Кыайсы тюрлю джауумну атына т кыошулса, бек уллайгъан деген магъаналы сёз чыгады?
75. Аты эки буйрукычу этимден кыуралгъан, кийиз маталлы зат неди?
76. Бетлеучю алмашха э кыошулуб кыайсы терекни аты кыуралады?
77. Душманда дж харифни кыалай табаргъа боллукъду?
78. Зат бла атда бирчалыкы неди?
79. Атны кыалайыны атында ал деген кесек барды?

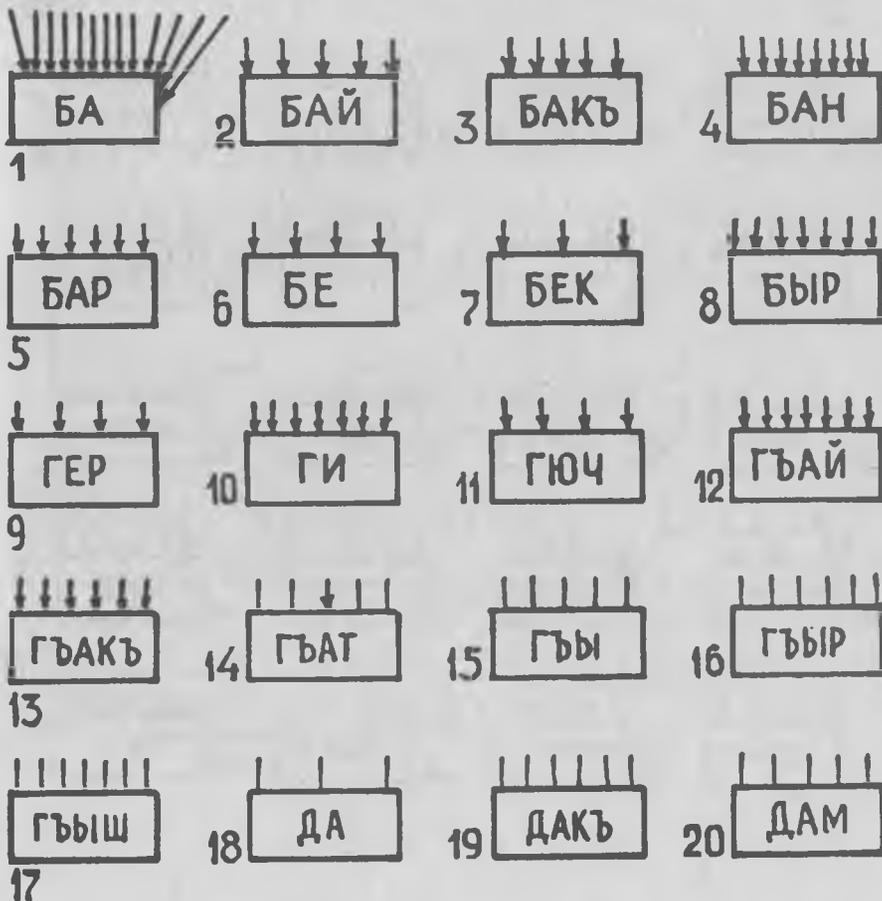
80. Алаша, мийик деген сёзле антонимледиле. Алагъа (алларына) къарт деген сёзню къошуб, сёзтушула этерге боллукъмуду?
81. Пашот тоб сер некди?
82. Къыл ау бла къылауну не башхалыкълары барды?
83. Къ къайсы сёзде чолады?
84. Къары деген неди? Къары харифле къайсыладыла?
85. Джибер деген сёзню синоними бла соруу сёзден къуралгъан сёзле къайсыладыла?
86. Эки буйрукъчу этимден къуралгъан, тоб оюнну аты неди?
88. Шоргъа бла шоркъаны бир-биринден не башхалыкълары барды?
89. Чынты деген сёзде Къытай дегенни къалай табаргъа боллукъду?
90. Акъмакъ деген сёзню аллына къайсы харифлени бир-бир салыб джангы сёзле къуаргъа боллукъду?
91. Он междометиеден къуралгъан сёз къайсыды?
92. Базда дауур болса, не болады?

I. ГУЛМАКЛА

Гулмакланы седиретиб
 Ичлерине къарайыкъ.
 Гулмаклагъа келиширик
 Такъмакъланы табайыкъ.
 Бир-бирине тагъыб-джегиб
 Сёзле къураб барайыкъ.

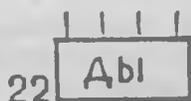
Клеткалада берилген кесеклеге — «гулмакълагъа» келиширик кесеклени табыб, сызланы туураларына джазыб барсагъыз, керекли сёзле къураладыла. Аланы сызланы барына да табаргъа керексиз. Артыкъ табалгъан артыкъ очкола алады. Эришиб ойнагъан заманда уа сёзлени кёб табалгъан хорлайды.

Юлгю:

21

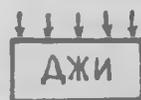
22

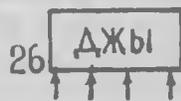
23

24

25

26

27

28

29

30

31

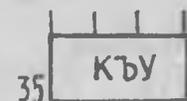
32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49 МАКЪ

50 МАН

51 МАЧ

52 МЕ

53 МЕК

54 МИЗ

55 НА

56 НАЙ

57 НАКЪ

58 НАТ

59 НЕ

60 НЕК

61 НГЫ

62 ПА

63 ПАН

64 ПЕ

65 ПУ

66 РА

67 РАЙ

68 РАКЪ

69 РАН

70 РАУ 71 РЕК 72 РЕН

73 РИ 74 РС 75 РУ

76 РУКЪ 77 РУН 78 РЫ.

79 РЫКЪ 80 РЫН 81 РЫУ

82 СА 83 СИ 84 СУКЪ 85 СЫ

86 ТА 87 ТАЛ 88 ТАУ
↑ | |

89 ТЕН 90 ТИ 91 ТИН

92 ТУР 93 ТЫ 94 ТЫКЪ

95 ТЫР 96 УМ 97 УР

98 УУКЪ 99 ХАР 100 ХУ

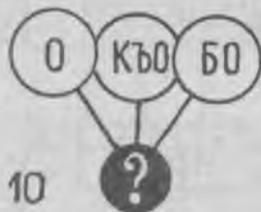
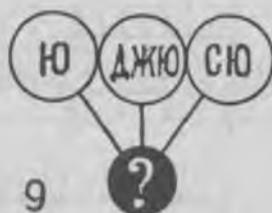
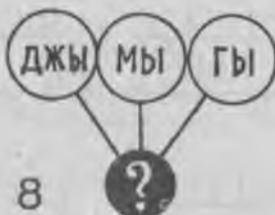
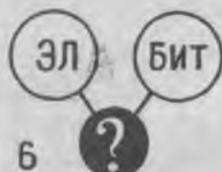
101 ХЫ 102 ХЫР 103 ЧА

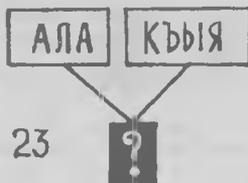
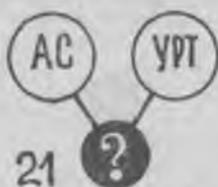
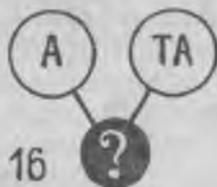
104 ЧАКЪ 105 ЧЕ

106 ЧЕК 107 ЧЫ 108 ЧЫКЪ

109 ША 110 ШАУ 111 ЫКЪ 112 ЯУ

II. ГУЛМАКЛА

АР ЫР
25 ?

КЕР КЮ
26 ?

ЧИ КЕ
27 ?

ЧИЛ КЪЫЛ ЮЛ
28 ?

ТЮ КЁ
29 ?

ДЖАЛ КЪЫЛ
30 ?

СЮЛПЮ ГЮР
31 ?

КЁЗ КЮН
32 ?

ЁЗ ЮР
33 ?

Ё КЁ
34 ?

ЧУ ДУ
35 ?

ГЫ ДЖА САЛ
36 ?

ЭР Э ТЮ
37 ?

ДЖЕ ДЖЮ ЭМЕ
38 ?

ШИ ТЕ
39 ?

КЕГЕЙЛЕ

(о ю н)

Берилген чархланы кегейлери джокъду, тохунлары бла кѣпчеклери барды. Кегейле бла тохунланы кѣпчеклеге джалгъамасакъ, чархла чархлыкъ эталлыкъ тюлдюле. Кѣпчекде берилген сѣзге къошаргъа, алай бла джангы сѣз къуараргъа хариф (неда сѣзкесек) табалгъан хар табхан сѣзю сайын бир кегей салыб барыргъа болады. Кимни чархында кѣб кегей болса, ол хорлайды: аны «чархы аллына барады». Хар кегей сайын бир метр неда километр бериб ойнаргъа да боллукъду: хар кимни «джюрюген» джолу белгили боллукъду. Сѣз ючюн, чархны кѣпчегинде «ара» бар эсе, ол чархха эм азында он кегей салыргъа боллукъду, «бай» бар эсе, тогъуз кегей, д. а. к. Кѣпчекде сѣз неда бѣлум болургъа боллукъду. Сѣзден, кѣпчекде «ар» барды дейик (ар—узунлукъну ълчеси), неда «ол», неда «джал».

А. чархны этгеннге 9 очко, Б. чарх ючюн II очко берилрге керекди, — Б чархда сѣз кесекле табылыб, тохун «кючлю» бегибди. Кегейлени кѣпчекден тохун таба «тартаргъа» да боллукъду: ар-ба.

ПАТЧАХ КВАДРАТ

Грамматикалык сөзгө оюнуларды «патчах квадрат» деген ойунду ойнотуу. Аны кыраачай-малкар сөзгө баш ойнарга бек тамашады. Ол былай ойналады:

Дыйырма беш (5x5) уялы чалдыш (клетка) сызылады. Чөб кимге туюшса, ол чалманда бир сөз джазады. Сөзгөдө нонча хариф бар эсе, кесине да анча очко джазады. Бирси ойнаган (экеулен ойнаса табды) да, джангы сөз чыгар кибик, бир хариф кышады да джангы чыгарган сөзгөдө нонча хариф болса, кесине анча очко джазады. Алай баш хар ким кёзую-кёзую бирер хариф кыша да бирер джангы сөз чыгара, чалманны толтурадыла. Ким аслам очко алса, ол хорлайды. Клеткалары юслери баш атлаб кетерге джарамайды. Артына, аллына окырга да болады, ёрге-энишге да окылады. Сөз ююн:

а) джаулык

дж				
а	у	л	у	кь

б) саулык

дж				
а	у	л	у	кь
с				

в) суулык

дж				
а	у	л	у	кь
с	у			

г) сауут

дж				
а	у	л	у	кь
с	у			
	т			

д) джауум

дж				
а	у	л	у	кь
с	у	м		
	т			

е) джаула

дж		а		
а	у	л	у	кь
с	у	м		
	т			

Андан ары да алай-алай бирер хариф кьоша да джангы сёз кьурай, бютеу клеткала толсала, очкола саналыб, хорлагъан белгиленеди. Джангы чалман сызылыб, оюн джангыдан башланады. Биринчи сёзлени кёзую-кёзую джазадыла. Оюну классикалыкъ джоругъу — биринчи сёз — беш харифден кьуралады, ючюнчю тизгиннге кёндеден джазылады:

с	а	гъ	а	т

КЪАЗАНЛАШЫР СЁЗЛЕ

(о ю н)

Сёзле адамла маталлыдыла. Иш этген заманда адамла бир-бирлери бла къазанлашханча, айтымла кьурагъан заманда сёзле да бир-бирлери бла къазанлашхан этедиле. Хар сёз бир бёлек сёз бла таб келишиб къазанлашады, бир кьауум сёзлеге уа «къабыргъасын келишдиралмай» къалыргъа болады. Сёз ючюн, «шыша», «тешерге» деген сёзлени хоншу тизиб, къаллай оюм кьурагъа боллукъду? Шыша тешмейди, тешилмейди, — сынган, ууалгъан этеди. джарылыргъа болады. Неда башын ачаргъа болады. Алай а бир затха чырмалыб тура эсе уа,.. шышаны тешерге болады.

«Шыша», «джырларгъа» деген сёзлени уа къалай «къазанлашдырыргъа» боллукъду? Шыша джырламайды, джырланмайды. Бош шышаланы сумкагъа джыйыб, ары-бери чайкьай, джыгъырдата баргъаннга уа «шышаларынг джырлай бараса», — дерге боллукъду, дыгъырдай дегенни орнуна джырлай деген сёзю салыб. Себеби, джырлай деген сёзде чам-накьырда магъана барды былайда, дыгъырдай, дынгырдай деген сёзде уа ол зат джокъду (бу берилген айтымда). Къысхасы, оюмну кестин, тюз ангылатыр ючюн, адам таб, аriu «къазанлашырча» сёзлени излеб табаргъа керек болады. Ол а тынч иш тюлдо, юренирге, тюзелирге керекли ишди.

Тюбюнде берилген сёзлени хар бирине «къазанлашырча» магъанасы болгъан бешишер сёз табыб джазыгъыз. Ишни этерге, сабийлени джылларына кёре, 5—15 минут бериледи. Сёзлени аз неда кёб алыргъа да боллукъду.

Сёзден, китаб — къагъыт, хариф, сурат, джазыу, хапар.

Сёзлени алгъа табалгъан хорлайды. Бешишер демей, бир белгиленген заманга ким кёб сёз табалса да, деб ойнаргъа да боллукъду, кёб сёз табалгъан хорлайды. Сёзлеге къарагъан заманда аууздан хар сёз бла бирер айтымчыкъ къураб айта барыргъа да боллукъду. Сёзле:

I. 1. Адам —	6. Культура —	II. 1. Эртденниги —	6. Спорт —
2. Джаннуар —	7. Сауутла —	2. Къалам —	7. Мешна —
3. Ийнек —	8. Къыш —	3. Кийим —	8. Джай —
4. Къой —	9. Къош —	4. Джаш —	9. Мал —
5. Ат —	10. Кёкде —	5. Къыз —	10. Чегет —
-
III. Бачха —	къарт —	IV. Терек —	джауум —
кече —	амма —	иш —	тенгиз —
тюлкю —	тау —	школ —	къобан —
айю —	булутда —	устаз —	окъуу —
джер —	ушхууур —	китабхана —	байрам —
-
V. Джолоучулукъда —	джарыкъ —	VI. Дженгил —	джарак —
къарангы —	джомакъ —	къызыл —	къармакъ —
къызгъанч —	малчы —	сёзчю —	къалын —
тирилик —	биченлик —	сурат —	усталыкъ —
джарсыу —	оноу —	огъурлу —	тебсеу —

Джууабланы юлгюлери:

1. Урунуу, къууанч, насыб, билим, огъурлулукъ.
2. Кийик, чегет, тау, тюз, джашау.
3. Хайырлы, хайыуан, бичен, чюгюндюр, сабах.
4. Тынч, огъурлу, джюн, эт, сют.
5. Минерге, джюйрюк, чарс, чабаргъа, шох.
6. Ишленмеклик, намыс, адеб, адет, сабырлылыкъ, д. а. к.

Джууаблагъа къарагъан заманда хар сёз бла бирер гитче айтым къурай барыргъа келишген болса, аланы не къадар дженгил айта барыргъа керекди, таб байламлы хапарчыкъ неда назмучукъ этерге да боллукъду.

СЕЙИР СЁЗЛЕ

(о ю н)

Къарачай-малкъар тилде бир къауум сёзлени бек сейир ышанлары барды. Ол сёзле къошулуб, талай къош сёз къуралыбды. Ол къош сёзле да тилде деменгили, энчи орун алыб, кёб джорюучю сёзле болуб бошагъандыла, кёбюсю уа эмоция джаны бла «бай» сёзледиле. Ол себебден, аллай сёзлени сынгар бири огъуна да адамгъа неда башхагъа иги

адамыча халисыфат (характеристика) болуб кыладыла. Тюбюнде соруулада аллай сёзле сагыныладыла. Сорууланы джууабларына кыараргъа ашыкмай, аллай сёзлени не кыдар кёб табаргъа кюреширге керекди. Джууаблада берилген сёзлени санлары да толу болмагъанын эсгерирге керекди. (-Сыз, -лы, -сыман, -зат дегенча, аффиксле кыошулуп кыуралгъан сёзле саналмайдыла).

Оюн башчы бир сёзю аятады. Ойнагъанла ол сёз кыошулуп кыуралгъан кыош сёзлени излеб джазадыла. Ким кёб сёз табалса, ол хорлагъаннга саналады. Айтыргъа, бек деген сёз бериле эсе: беккыулакъ, Асланбек (бир тамырлы тюл эсе да, хата джюкыду), Джаныбек, д. а. к. Бекир, кебек деген сёзле келишмейдиле — кыош сёзле тюлдюле (ойнаб башлагъынчы, алай сёзлени да кыошаргъа деб келишилмеген эсе). Ойнаргъа сёзле:

1. Кыарт. 2. Кёз. 3. Аккылы. 4. Баш. 5. Кыол. 6. Тил. 7. Аууз. 8. Кыарын. 9. Кыулакъ. 10. Бет. 11. Джаякъ. 12. Аякъ. 13. Тиш. 14. Чач. 15. Кыуйрукъ. 16. Хайыр. 17. Джюрек. 18. Буун. 19. Джелке. 20. Сакъал. 21. Бююн. 22. Ууурт. 23. Балтыр. 24. Табан. 25. Бел. 26. Тобукъ. 27. Туякъ. 28. Ат. 29. Аш. 30. Джилик. 31. Мангылай. 32. Эрин. 33. Быдыр. 34. Тамакъ. 35. Ал. 36. Айран. 37. Кыоян. 38. Ай. 39. Алты. 40. Кыара. 41. Кыуш. 42. Кыыз. 43. Кылы. 44. Кёл. 45. Джюз. 46. Бал. 47. Сёз. 48. Суу. 49. Тауукъ. 50. Кыош. 51. Хан. 52. Кылыч. 53. Агъач. 54. Артмакъ. 55. Айю. 56. Джан.

ЭСКИ ЭМДА ДЖАНГЫ СЁЗЛЕ

Сёзле тилни «кырпычларыдыла», тил сёзледен кыуралады. Тил ёмюрлюкге уюб кыалгъан хыйсаб тюлдю: аз-аз тюрлене барады. Аны тюрлениуюню чурумлары кёб тюрлюдюле: джашауну экономика, культура, идеология джаны бла тюрлениулери тилге кыатыладыла. Алай бла бир кыауум сёзле эскире, унутула, бир кыауум сёзле джангы кыуралыб чыгъа да кыошула, башха тилледен илиниб кёчюб кире, башха тиллеге да кёчюб джайыла барадыла. Бир кыауум сёзю магъанасы тюрлениб кыалгъаны да болады. (Сёзден, окыуучу деген сёз бурун окыугъан этиучю, — окыуй билмегеннге окыуб бериучю, — деген магъанада джюрюген эсе, энди школгъа джюрюген сабийлеге айтылады).

Башында айтылгъаныча, башха затлача, сёзде да эскире, унутула баргъанла боладыла. Сёзю эски болгъаныны чурумлары да бирер-башха тюрлюдюле. Бир затны магъанасы не кеси эски болуб, джашаудан кыорай эсе, аны аты да алай болады. Халкыны тарыхында аллай юлгюде кёбдюле. Бурун кыарачайлыла тау джерледе чауудда-ташда чабырланы киерге табсыннгандыла, аланы аякыгъа тынчха санагъандыла; мал кёб тутханлары себебли, чабырлыкъ тери табылгъанлай тургъанды,

кьоллары уста кьарачайлыла аякъ кийимлени не тюрлюсюн да тынч, кеслери этгендиле: баджош чарыкъла, джары чарыкъла, гаможла, башмакъла-ёзгеле этгендиле. Артда уа, бизни ёмюрде, тюкен кийимле кёб болгъанларында, бурунгу юлгюлю аякъ кийимле къала баргъандыла. Аланы атлары да эски сёзлени къауумларына къошулгъандыла. Тёнгертке юй, узгъа (буума белли узун кьол тирмен), сапынкала (тиширыу чепкенледе металл дженг джасаула), чачкъаб (бурун тиширыула чачларына кийдириучю кийим), тегерей кубе (эркишиле къазауатха кийиучю темир чыбыкъ — кьурч кёлек), дагъыда ала кибик кёб сёз бусагъатда эски сёзлеге саналадыла. Ол маталлы эски сёзлеге историзмле дейдиле. Ала халкъны тарыхыны бир этапларында джюрюгюн сёзледиле. Ол заманланы юслеринден сёлешген заманда биз ол сёзлени айтабыз, хайырланабыз, кечеде-кюнде джашауубузда уа хайырландырмайбыз: ол сёзле белгилеген затланы джашауда джюрютмейбиз да, ол сёзле да керек болмайдыла. Историягъа узалсакъ а, ол сёзлесиз болаллыкъ тюлбюз. Историзмлени башха эски сёзледен ёзгеликлери олду.

Тюз эски сёзле уа (архаизмле) унутула, тилден чыгъа баргъан сёзледиле, аланы бир къауумуну синоними барды, бир къаууму башха тюрлючурумла бла эскиргенди. Сёз ючюн, кьол къаб — кьоллукъ деген синоним бла алмашдырылгъанды.

Алай бла, эски сёзле, тири джюрютюлюб тургъан сёз къауумладан чыгыб, мууал сёз байлыкъгъа кирген сёзледиле.

Тил миллетни миллетлигин тутхан тутурукъду. Ол джюзле бла, мингле бла джылланы джашаб турады. Бир тёлуден бил тёлуге кёче барады. Ол себебден, сёзлени эскиргенлери алай дженгил болуб баргъан иш тюлдю.

Бусагъатдагъы кьарачай-малкъар тилдеги эски сёзлени сёзлюксюз ангылашынынганлары, ангылашынмагъанлары да барды. Сёзлюксюз ангылашынмагъан эски сёзлеге эллири, къангич, темирли дегенча сёзлени санаргъа боллукъду (эллири — улакъ тери, къангич — учунда темир джитиси болгъан узун таякъ. Аны бла джолоучула, малчыла тамыр-чумур, от орун-ёзге къазгъандыла, хаман ди биргелерине джюрютгендиле. Темирли — ёлче эмда ёлчеге джюрютюлюучю челек).

Бусагъатда кьарачай-малкъар тилни джюрютгенле сёзлюксюз ангылаялмагъан сёзлени бир къауумлары фольклор чыгъармалада сакълангандыла, бир къауумуну магъанасы сёзлюкледе да берилмегенди алкъын. Сёз ючюн: «Хомпачагъа олтуртду» (уюма: дыпсыз этди, хорлаб кьойду), «О къызappa-къызappa, къызappaда — джюзappa» (элберден), адырла — сауутла, мадигил — джарлы, къаракиши, кюенченг — уллу кёллю, д. а. к.

Алай а биз тилге кьарыусузлукъдан билмеген сёзле бла эскирген сёзлени къатышдырыгъа керек тюлдю. Арт кыркъ-элли джылны ичинде тиллеге сууукъ кьаралгъаны, миллет культуралагъа ат башындан

къаралгъаны себепли, тилге уста, тилни иги билген адамла аз болгъандыла, тилни билирге талпымакълыкъ бек таркбайгъанды. Алай бла, къуру къарачай-малкъар тилге тюл, тиллени барысына да, аланы ичинде къарачай-малкъар тилге да бек заран джетгенди: кёб сёзле, тил-сёз эсгертемеле (таурухла, джомакъла, нарт сёзле бла айтыула, хапарла, элберле, тарых хапарла, ыйнарла, джырла, чамла, алгъыш формулала) унутулгъандыла, сакъланганлары да алкъын иги эс бёлюнюб джыйылмай, унутулуб, тас болуб барадыла. Ала уа орнуна салынмазлыкъ уллу байлыкъдыла.

Огъарыда айтылгъаныча, тилде джангы сёзле (неологизмле) да боладыла. Ала джашауну тюрленнгенинден, илмуну ёсгенинден-ёзгеден, бирем-башха адамланы творчество ишлерини чурумларындан да чыгадыла, алай а талай джылдан сёз тири (актив) сёз байлыкъга кириб, кенг хайырландырылыб башласа, бир бёлек замандан джангылыгъын тас этеди, къалгъан сёзледен башхалыгъы болмай къалады. Сёзден, талай джыл мындан алгъа перестройка деген сёз джангы сёз болуб, дюнияда бютеу тилге кёшулгъан эди, энди уа ол да джангылыгъын тас эте барады. Бусагъатда уа ваучер, приватизация деген сёзле-зат бизни тилге джангыла болуб кёшула келедиле. Джангы сёзле кёшулуу процесс да тилде тохтаусуз барыб тургъан хыйсабды. Алай а тилде кесинде адекватлы, тенглик этген сёз бар эсе, тыш сёзле бла асыры бек шохлашыб, тилде болгъан сёзлени ыхтырыгъа керек тюлдю. Тиллени барысындача джюрюгюн интернационал сёзледен бек къачаргъа да кереклиси джокъду. Тил мардалылыкъны, ангылылыкъны, сакълыкъны, суймекликни излейди. Тил сезим, культура болурун излейди.

Миллетини тилине, тил культурасына эс бёлмеген, билмеген адам сынджырыны сынган тот тогъайына ушайды: сынджыр алайындан юзюлгеи этеди — эки тёлюню ортасында тил байлам болмай къалады.

Берилген сёздеде историзмлени табыгъыз.

Тобалакъ («Тойну ашы — тобалакъ». Тобалакъ — кёзбау, учхара).

Байгуш («Байны аллын байгуш сакълар». Байгуш — джарлы).

Хулму («Хулмуну къуусанг, джашауунг сатылыр». Хулму — аманлыкъ).

Дугъжам («Тогъуз дугъжамы болгъан тойда тебсей эди») — ахлысын ёлтюргенден къан дерт алыргъа борчлу адам.

Къазар («Базар — ачхалыгъа базар, ачхасызгъа — къазар») — ауурлукъ, къыйынлыкъ, азаб.

Дыккыл («Кийими хузум — зыккыл, ашамы хузум — дыккыл») джарлы, дыккылыкъ чекген.

Марик («Марик деген — малчы къутукъ,
Къутукъ деген — къура тары,
Тары деген — талгъыр ёюз...» Тилбургъудан) — билгичлени бир тюрлюсю.

Дотду — аякъ кийимни бир тюрлюсю.
Долайчы — къошда джау чайкъаучу.
Булакъ — суу, къара суу; баргъан суу, къулакъ суу.
Мыртазакъ — миллионер, джорукъ сакълаучу.
Батагъа — бурунгу джамагъат джыйылуучу джер; сакълауул туруучу джер.

Къалкъан — аскерчини къазаутда билек четени (къылычдан, окъдан сакълаучу).

Къуюн — шайтан джел.

Чадыр — дженгил, джандыу, ачуланчакъ.

Алтынкъулакъ — бурунгу шкок.

* * *

Унутула баргъан сёзле фольклор чыгъармалада аслам тубеуцендиле. Окъуучула ангылашынмагъан сёзлени билген адамлагъа соруб, магъаналарын билирге талпырла деген умут бла, Алийланы Солтан джыйыб чыгъаргъан къарачай-малкъар халкъ элберлени бир къауумун беребиз («Къарачай халкъ элберген джомакъла», Черкесск, 1984 дж.):

45. Узун-узун узлама,
Узламаза — джезама,
Джезамада — 5 бутакъ,
5 бутакъда — 5 чапракъ.
(Билек, къол.)

45. Узун-узун, узапа,
Узапада — насапа,
Насапада — беши бутакъ,
Беш бутакъда — беш чапракъ.
(Билек, къол.)

14. Шыб-шыб этер,
Шыбдада къонар,
Бийба — бий башлы,
Алтын чачлы.
(Келин.)

212. Айлы мургъур-гъур,
Айлы мысты тоб-тоб,
Хауанг чыгъар боркъ-боркъ,
Богъурастай-чырастай,
Чыкал-чукул тумасан.
(Джау ургъан.)

252. Сууал кёлде —
суусар ойнай.
(Айран ургъуч.)

446. О кегерек, кегерек,
Эки аппакъ тегерек,
Таугъа минселе, томала,
Таудан тюшселе, тумала.
(Кюмюш сыргъа.)

398. Палапан аякълы,
Паллуч тырнакълы,
Сюрюб джеталмайса.
Тутуб тыялмайса.
(Кюзгю джарыкъ.)

45. Джюз-джюз, джюзалпа,
Джюзалпада — къызалпа,
Къызалпада — беш бутакъ,
Беш бутакъда — беш чапракъ.
(билек, къол, бармакъла,
тырнакъла.)

545. Хар къаланы бурасы,
Шуудайды шуудасы.
(От джанган, тютюн.)

МАГЪАНАЛАРЫН ТЮЗ АЙТЫГЪЫЗ

(о ю н)

Оюн талай тюрлю бардырылыргъа боллукъду.

1. Талай карточкагъа джетишер неда андан артыкъ сёз джазылады, карточкала башлары тюрлерине къабланадыла. Ойнагъанла бирери бирер карточканы аладыла да алгъан карточкаларындагъы сёзлени магъаналарын тюз ачыкълагъан сёзле (синонимле) неда кысха айтымчыкъла айтыб барадыла. Ким кёб сёзню магъанасын айталса, ол хорлайды.

2. Ойнагъанланы барына да бир сёзле бериледи.

3. Ойнагъанла кёзюу-кёзюу сёзле айтыб, къалгъанла да алагъа синонимле табыб, неда магъаналарын ангылатыб барадыла. Къалгъанла билалмагъан сёзню табыб айталгъаннга артыкъ очко бериледи, ол дагъыда сёз айтады.

4. Ойнагъанлагъа белгили тилбургъучладан, назмуладан неда нарт сёзледен, айтыуладан, элберледен сёз айтылады, ойнагъанла ол сёз болгъан чыгъарманы фрагментин (неда ол сёз болгъан кесегин) айтадыла. Сёз ючюн, чомача делинсе, тилбургъучну фрагменти: «Билдим, билдим, биляча, билячагъа — чомача».

1. Сабдагъай
артмакъ
алымчы
аномалия
батыкъ
башхартыу
белеуют	2. Арман
аргъамакъ
гыл
андыз
баямларгъа
бекишай
башала	3. Армау
аргъыш
алтыхыр
бегенд
оймат
беккъол
джёрмелерге	4. Арсар
алчко
алтаякъ
баям
башлы
безирге
джебелерге
5. Джёнерге
апчыргъа
барамта
балдыргъан
газгаз
гамайыргъа
джохар
созма
мызанг	6. Айбат
апас
балтыр
бота
хагок
гая
орман
созулма
осуй	7. Аракъ
антау
балаууз
бюйре
габушур
Гемуда
оспар
сабаларгъа
осуат	8. Арауун
къара сом
балсытыргъа
бюркгюч
балдырадджюз
ёзюр
парахат
мизам
гож

<p>9. Джумлай
джаламиш
питна
джыгырыкбаш
мизере
сёлленирге
мухур
джандауур
джампагына
бушман
(пашман)</p>	<p>10. Дугъжам
мечукъа
мухол
дорх
дарыйкъан
мытчы
ёзелерге
дамыр
опуракъ
пикирчи</p>	<p>11. Дорба
сынгар
сыягъат
мысхал
дурус
мынгылан
мыккыл
пактыр
гиздох
хубар</p>	<p>12. Баджарыу
онгсунургъа
сескекленирге
мысхыл
дуруссуз
мухарис
джугъушлу
джыгара
пасыкъ
гёбел</p>
<p>13. Оттубий
джебек
махуш
нардыу
джумарыкъ
мархабалы
гынты</p>	<p>14. Джугъур
Науруз
Орузлама
матух
Дауле
мысхырма
гымыш</p>	<p>15. Доркъун
джаналгы
нохта
горсай
дангыл
гебох
демлешиу</p>	<p>16. Гергеджыз
мархамат
нахуш
мигидау
даулет
гьджыр
гьдыр</p>
<p>17. Джандыу
олий
орайда
сыйпамды
муккуш
садыр
тауай</p>	<p>18. Масагъат
мысал
сабакъ
татаргъа
сабах
сай
тауке</p>	<p>19. Марджан
сагюнджю
саблы
татлыаууз
сагаллау
сайларгъа
тунукъ</p>	<p>20. Огъурау
оразлы
татий
мулда
мулджар
(мурджар)
талкъыларгъа
тунугъуу</p>
<p>21. Тума
серигирге
тумакъ
тирик

тумаланыу
чадыр
чоркъакъ</p> | <p>22. Хирис
серилирге
суусургъа
тобалакъ

мынг (мунг)
чалдыйине
чомакъ</p> | <p>23. Тириуюн
талчыгыргъа
суусургъа
томпайуу

ташбауур
чадакъ
чын аякъ</p> | <p>24. Сергоппан
суусар
тактыр
токълутоймаз
кюнле
чагъыдый
чекара
чыгъын</p> |

25. Чыгым
инджик
чылтыр
чынгыл
чыркым
чуку
чичек	26. Чынгыл
имтин
чынай
чыран
чууана
чугъож
чийпыс	27. Сюммек
имтинли
чынды
чыркъ
чырлама
чортакыъл
чыгъат	28. Чёмейирге
чырпа
чырпы
чыркык
чулмакъ
чонгкыайыргъа
чёргем
29. Чериу
чапилек
къаза
къапатайна
къарынсыз
къаукъалакъ
къуймуч
джахалез	30. Черен
чапчакъ
къакъсы
къантарыу
къаракъай
къаууб
джаныуул
джыгырай	31. Чачыгъыргъа
чалыкълы
къагъыбал
къанджыгъа
къарыргъа
къаштйюй
джастыкълы
джыгырык	32. Чауул
чалыкъ
къашаныргъа
къадама
къасмакъ
къошулма
джатагъай
джырмак
33. Джырмы
кергич
кечиниу
кюбе
зуккочукъ
ишсйюймез
джюзаякъ	34. Илибиже
керпес
кёгала
залимтоб
изин
кемейиу
джюмел	35. Кюусюнюу
кесилик
кюллюм
зымпылдау
иймениу
кемизли
ырызлы	36. Кербаш
кечимли
кыскыныкчы
зибил
ирезик
(илезик)
кенгке
ёзгерирге
37. Ёлемен
ёрюшсюз
талкъан
танымсыныргъа
тартышыргъа
таштабан
текелерге	38. Ёледжек
ёрюм
тамсил
тартхы
тарыргъа
тез, тезден
темирбет	39. Ёлет
ёрюмлерге
тапхыр
тартыныргъа
татах
тезинлерге
текекёз	40. Ёрюш
забиле
тарбууун
тарх
тахтаныргъа
тезлерге
темирчилерге
41. Тентсрирге
тентирерге
къымсытыргъа
къысханик
къыяргъа
лауаш
джырмач	42. Тенгиш
къууалек
къынауылды
къызтуума
луккур
локълакъ
мижеге	43. Тенгсинирге
къысымлы
къыртчын
къыяма
лохпар
логъбеж
мондай	44. Къума
къызаппа
къысдыргъыч
къыямат
лохбай
ылыхтын
монг

45. Батагъа хоха хунешик хурмет хылпа шалмагъур шатлыкъ	46. Мукъур хохайланыу хурдук хыдырма шалдир шамши шауай	47. Ходжа хош хурият хичи шалдирине шамшилик шаулук	48. Хопай хузум хур хилеу шамеледжи шарайыб шаушалыргъа
49. Шекелли шугутланыу шылпы ырбын ыргъай чабакъ ырызсыз ыстымлау ыхтйюй	50. Шкырна шумалакъ ызгъыл урбун ырнык ырын ыстырыргъа эземе	51. Шобра (шобура) шыжыкъ шындык (шындым) ууалджин ырыз ыстым ыстау эмеуял	52. Шугут шылагота ыпчыкъ ыргъаджик генджа ыстымдау ыхтырма эмгек.

85-чи б. Магъаналарын тюз айтыгъыз (болушлукъ сёзлюк).

1. Сабдагъай — хансны чёбу, къаурасы.

Артмакъ — эки хурджунлу сумка (ат белине, имбашлагъа атарча; кёч. тенг, бирча).

Алымчы — тойда, къууанчда алым джыйыучу, тазир алыучу.

Аномалия — мардадан тайышыу.

Батыкъ — батхан, батыу, алаша, ичине, батхан.

Башхартыу — ачыкъ айтмай, андан — мындан келтириб билдириу.

Белеуют — хилеу, учхара, къарыусуз.

2. Арман — кёлкъалды, гурушха.

Аргъамакъ — иги ат тукъум.

Гыл — хайыр, пайда.

Андыз — ханс ат. (Аны суугъа эзиб, малны къотурун джуугъандыла. Ол уулу хансды).

Баямларгъа — айтыргъа, баям этерге.

Бекишай — джыккыр.

Башала — башла бармакъ.

3. Армау — башы къатышхан, не этерге билмеген, чагъылгъан.

Аргъыш — къышха мюрзеу сатыб алыу (базарда).

Алтыхыр — харамлыкъчы, джулия.

Бегенд — аренда (джерни юсюнден).

Оймат — ала-къула; чунгур-чунгур.

Беккъол — кызгъанч.

Джёрмелерге — тигерге (халыны хаман буруб тьюбу бла алыб).

4. Джѣбелерге — ууакъ-ууакъ атлаб дженгил барырга.
 Арсар — аккылы, экили болган, не этерге билмеген.
 Алчу — кынгырмойюз; ашыкны батыу кѣбыргасы; ашыкны алчу джаны башына айланыб тюшгени.
 Алтайкъ — харамлыкчы, джулия, джетимш.
 Баям — ачык, белгили.
 Башлы — кастрол; кѣблюго, сан («беш башлы юйдеги») башы.
 Безирге — эрикгенин кетерирге, джубанырга, ойнарга.
5. Джѣнерге — дженгил тебрерге, гузаба барыб тебрерге.
 Апчырга — кыйналырга, мыдахланырга; джарсырга, чарпырга.
 Барамта — тыйгыч, джолсузлукъ, кыйын болум.
 Балдырган — анис (ханс).
 Газгаз — мардасыз омак, кѣшаклы.
 Гамайырга — тоярга, кѣлюне тиерге (семизден, джаудан тогъайырга).
 Джохар — терекни аты; бурмаракъ, толкъунланган бурма.
 Созма — кемсиз узун, созулган; узун хире.
 Мызанг — кеч тууган кѣзу; анасындан айырылган кѣзу.
6. Айбат — ариу, тыш кѣрамы ариу, ариу кѣрюннген.
 Апас — джыйырма капек; джыйырма капеклик мангы (металл ачха).
 Балтыр — бутну (тобукъдан энишгесинде) чабакъ эти.
 Бота — тюе бала; малк. диал. хота.
 Хагок — мардасыз омак, кѣшаклы.
 Гая — джаныуарны ауузу; кѣчг. магъ.: уллу аууз.
 Орман — чегет.
 Созулма — созулуучу, созулурга ёч, созукъ.
 Осуй — аталык, аталык этген, кѣраган, ёсдюрген (сабийни).
7. Аракъ — скирд, тиш, кѣлау.
 Антау — гебен, талай черенден этилген кѣлау. («Кюлтеледен алган беджан, сора черен, эм артында уа — антау этеме мен», назмудан); джассы джиб.
 Балаууз — бал чибинле чыгарган, кѣаууз ишлерге хайырландырылган зат, воск.
 Бюйре — айры агъач, айры таяк, рогатка.
 Габушур — терини джукъа кѣобарылган кѣатчыклары.
 Гемуда — нарт Алаугъанны атыны аты.
 Оспар — дюрген; уллу кѣлю.
 Сабаларга — джюню чагарга (саба бла); тюерге, топулда-тырга.
 Осуят (осият) — ёле тебрегинни (неда сау адамын) ахыр тилеги, кенгеши.

8. Арауун — кюлге кёмюлюб бишириллик гырджынны эм алгъа отха тутуб къатдырыучу темир къалакъчыкъ.
 Къара сом — элли капек, сом джарым, сомну джартысы.
 Балсытыргъа — дамын чыгъарыб, татлысыныб ашаргъа.
 Бюркгюч — бюркюучю, себиучю.
 Балдырадждюз — къышны ахыр кёзююнде келиучю талай бек сууукъ кюнле.
 Ёзюр — ханны болушлукъчусу, кенгешчиси, визирь.
 Парахат — къайгъысызлыкъ, кёлю тынчлыкъ.
 Мизам — джорукъ.
 Гож — тууар малыны ашыгъы; макъа къыстау междометие.
9. Джумлай — саулай, бютеу бары да.
 Джаламиш — къызгъанч; гылчы, улхучу.
 Питна — аманлыкъ, харамлыкъ, къайгъы, авантюра.
 Джыгырыкбаш — уллубаш; тегерекбаш.
 Мизере — къумачны бир тюрлюсю.
 Сёлленирге — сериуюн болургъа, шош, акъырын болургъа.
 Мухур — печать.
 Джандауур — болушлукъ, джан басыу, джан аурутуу.
 Джампагына — къыйсыгына, къыйыгына, къыйтыгына.
 Бушман (пашман) — мыдах, мугур.
10. Дугъжам — къанлы, къанлы джауу болуб, ёлген ючюн къан алыргъа керекли адам (бурунгу джорукъ бла).
 Мечукъа — шокну бир тюрлюсю.
 Мухол — джалкъау, хомух; таукелсиз, кёлсюз.
 Дорх — аукцион.
 Дарыйкъан — чомарт.
 Мытчы — мылы, джибгил тартхан.
 Ёзелерге — иелерге, энчилерге.
 Дамыр — айыб, айыблылыкъ, бедешлик.
 Опуракъ — кийим (арх.).
 Пикирчи — оюмчу.
11. Дорба — хизен, гитче машокчукъ.
 Сынгар — къуру, джангыз; бир, бир джангыз.
 Сягъат — джолоучулукъ, джол джюрюмеклик, джол джюрюу.
 Мысхал — ауурлукъ ёлче: 4,26 г.; кёч.: бурху, кесек зат.
 Дурус — тюз, тыйыншлы.
 Мынгылан — ханс ат, орусча: белена.
 Мыккыл — мууал, хыбыл.
 Пакъыр — джарлы, онгсуз.
 Гиздох — таякъны учунда гылджасы.
 Хубар — хыбыл.

12. Баджарыу — этиб тындырыу.
 Онгсунурга — джаратырга, огьурарга.
 Сескекленирге — сагьайырга, кьоркьаракь болурга.
 Мысхыл — хиликке, кюлюу.
 Дуруссуз — терс, тыйыншлысыз.
 Мухарис — кьумачны бир тюрлюсю.
 Джугьушлу — хайырлы, хайыры тийген (малны-затны).
 Джыгыра — ханс ат; шохай, татах.
 Пасыкь — иймансыз, аманлыкьчы, аман иннетли.
 Гебел — мамукь, джюн тоб, тюк; кёч.: хыбыл, зыкьы, чыныкь-магьан.
13. Оттубий — джукьга бек ёч; гынттылы.
 Жебек — нерва.
 Махуш — санча, кьолайсыз.
 Нардыу — кюлде бишген гюттю.
 Джумарыкь — кьанатлыны аты.
 Мархабалы — ариу сёзлю, ишленген, джумушакь адам.
 Гынтты — кьылыб.
14. Джугьур — кьолан, бирча болмагьан.
 Науруз — Кьарачайда төрт атауулну бири; тюрк тилли миллетледе джангы джыл байрам.
 Орузлама — календарь.
 Матух — хомух; сантыракь, ачыгьаууз.
 Дауле — меджисуулукьда: джерни иеси, аллахы.
 Мысхырма — кьолайсыз юйчюк, ашыгьыш этилген бош мекам-чыкь.
 Гымых — кьысха кьыркьылгьан, алаша тюк, кьысха тюклю.
15. Доркьун — дорбун, кьююн джер, сай дорбун.
 Джаналгьы — ёлор ауруу, ёлор хыйсаб, ауур болум.
 Нохта — точка; малгьа баш бау; гонорор, хакь.
 Горсай — алаугьан, мазанкой.
 Дангыл — кенг, учсуз-кьыйырсыз.
 Гебох — (малда-джаныуарда) ичеги-ич ауруу.
 Демлешиу — джууаблашыу, хыны сёлешиу.
16. Гергеджыз — кьанатлыны аты (жаворонок).
 Мархамат — джумушакьлыкь, халаллыкь.
 Нахуш — ауруулу, саулукьсуз, кемизли.
 Мигидау (мыкьыдау) — урлукь себген заманда боюннга тагьылыу-чу карзинкачыкь.
 Даулет — берекет, барлыкь, мелхумлукь.
 Гьджыр — алаша, айнымагьан, кьарысуз.
 Гьдыр — кьысха тюклю, гымых джюнлю (тюклю); алаша, тюк; джалан.

17. Джандыу — ачыуланчакъ, дженгил, къутсуз, къабынчакъ.

Олий — алим, билимли, эрудит.

Орайда — келин келгенде, къыз чыкъгъанда тартылыучу макъам, джыр.

Сыйпамды — аз, бир сыйпарыкъ, кесек.

Муккуш — къарамсыз, къуууртмакъ.

Садыр — суулу батмакъ, тартхан батмакъ.

Тауай — айю уулаучу, айюге уугъа барыучу.

18. Масагъат — юретген сёз, кенгеш, (совет, наставление).

Мысал — юлгю, пример.

Сабакъ — качан.

Татаргъа — ашаргъа (татлы зат ашаргъа).

Сабах — нартюк (нартюх) къаура; качанны ич къаурасы; заман, чакъ: эртден сабах — эртденги.

Сай — терен болмагъан; белек, юлош: харбызны уруб эки сай этдиле.

Тауке — халкъ оюнда: акъсакълны болушчусу.

19. Марджан — асыл ташны аты: коралл.

Сагюнджю — джюк, къол джюк.

Саблы — узунсаб кружка (ковш).

Татлыаууз — ариу сёлешиучю, ариу сёзлю, ариу тилли.

Сагаллау — джыртыу, дуккуллау, джер-джерин джыртыу.

Сайларгъа — джаратханын айырыргъа; этерге: депутатха айырыргъа, тамадагъа теджерге дегенча; чырмаргъа, сайлам (маток) этерге: ичегилени сайларгъа.

Тунукъ — тунакы, тунукъгъан; кёч.: мыдах.

Огъурау — джаратыу, онгсунуу, игиге санау.

20. Оразлы — намыслы, ариу халили, халкъ сыйын кёрген.

Татий — прополис.

Мулда — тууар малда: дубур, дукъур (боюн сыртха къошулгъан джерде).

Мулджар (мурджар) — салам, бичен тёшелген орун.

Талкъыларгъа — талкъы бла ийлерге (къатхан терини, чабырлыкны-затны; кёч.: сюзерге).

Тунугъуу — тыйылыу (бурунну, сюмекни — затны дегенча ичи бла джукъ баргъан затны баргъаны тыйылыу).

21. Тума — гибрид, метис, къатыш.

Серигирге — башы чагъылыргъа, эси таяргъа, эси чачылыргъа, сер болургъа.

Тумакъ — мюйюзсюз; эссиз, ангысыз.

Тирик — къуу терек.

Тумаланыу — ёлюу; бошалыу, къуруу; тауушу тохтау.

Чадыр — ачыуланчакъ, гъырмырчы, джандыу («Чадырдан кенг бол, кенг болмасанг, тенг бол!») (Нарт сёз).

Чоркъакъ — сынамсыз, джукъ эте билмеген, эбсиз.

22. Хирис — аралары кенг-кенг тургъан, аралары ачыкъ, бош тургъан (чола тизилген, кенг-кенг салынган).

Серилирге — джукъ этиб арыргъа, къарыуун тауусургъа.

Суусутургъа — сууутургъа, чиркитирге, бырнак этерге.

Тобалакъ — кёзге субай, субай, джарашыу кёрюнюрча этилген учхаралыкъ.

Мынг (мунг) — мыдахлыкъ, джюреги къыйналмакълыкъ.

Чалдыйине — ауа-сауа, къынгырына: чалдыйине барыргъа — ауа-сауа, тентирей барыргъа, ары-бери къыйыгына барыргъа.

Чомакъ — чулгъам, чёргем, чырмалмагъанлай джыйылгъан джоппу (чырмаса, къыппа болады).

23. Тириуон — тири, джигит, таукел.

Талчыгъыргъа — арыргъа, эзилирге, талыргъа.

Суусургъа — сууургъа, кёлю чыгъаргъа, джюреги тартмазгъа.

Томпайыу — аууу, бир джанына аууб кетиу.

Ташбауур — къатыджюрек, джумушакълыгы болмагъан.

Чадакъ — гъырма, дауур, дамыр («Чадакъ суйген — таякълы, намыс суйген — табакълы»).

Чын аякъ — къамиш аякъ, оюлу агъач аякъ.

24. Сергоппан — сер, эссиз.

Суусар — суу джаныуарны аты (куница).

Такъыр — тар; мыдах, ингил кёлю; къыт, аз.

Токалутоймаз кюнле — джылда эм къысха 9 кюн.

Чагъыдый — азгъын, назик, чыркым.

Чекара — чек, граница, орта айыргъан джер.

Чыгъын — расход.

25. Чыгъым — оюм, вывод, ахыр оюм.

Инджик — тынч, таукелсиз, тартынчакъ, шош; келишимсиз, кеси айтхандан таймаучу.

Чылтыр — дубур, аллына чыкъгъан, аллына кёбген: чылтыр къая.

Ёрге кёбген, дукъур чыкъгъан.

Чынгыл — терен, тюрсюз терен, мийик тик джар.

Чыркым — къарыусуз, назик.

Чуку — тутушсуз, чачылчакъ: чуку баста.

Чичек — бутон, бюртюк; гюл, гокка.

26. Чынгкъыл — ичи бош, эссиз, санча; джараусуз, чынгкъылдай тургъан, ичи чириген: чынгкъыл гаккы.

Имтин — кёл салыб ишлемеклик, талпыб ишлеу, кёлю бла этиу, инициатива.

Чынай — биринчи джылында улакъ табхан эчкичик.

Чыран — ёмюрлюк буз, буз тау.

Чууана — мийик джер, мийик къяя.

Чугъож — эс ташлагъан, къатышхан, ангыламагъан: чугъож болургъа — эсинден таяргъа; джоппу болургъа.

Чийпыс — чийсил, чийли-бишли; болумсуз; чыныкъмагъан, зыкты.

27. Сюммек — трубка, бергъы.

Имтинли — инициативалы, башламчылы, башламлы, талпыулу.

Чынды — къысха джассы джиб, базыкъ аркъан.

Чыркъ — кийимде: клин.

Чырлама — хантны аты.

Чортакъыл — терсакъыл; кеси айтхандан таймаучу.

Чыгъат — беджен, тыйыу (бурунгу къарачай суугъарыу системада).

28. Чёмейирге — чёргелирге, бюгюлюрге, джыйырылыргъа.

Чырпа — тюкю, къалын, кёбюк тюкю; къалын, кёб бутаклы.

Чарпы-ууакъ терекчикле, кёкен; кёкен бутакъла.

Чыркык — плугну ауузу, бычагъы.

Чулмакъ — къойну бир кере кырккъылган джюню чулгъанганы, чулгъам.

Чонкъайыргъа — тонкъайыргъа, башы тюбюне айланыб тёнгерерге.

Чёргем — чулгъам, сайлам, чёргелген джуммакъ.

29. Чери — аскер.

Чапилек — джукъа гырджын.

Къаза — айыб, азаб, терслигине джолукъдуруу.

Къапатеина — тюз тебсеу.

Къарынсыз — хызеу, аз ашаучу.

Къаукъалакъ — ишсиз, ишсиз-кючсюз айланган.

Къуймуч — къуйгъуч; джансюек.

Джахалез — къайгъы, кыскынык.

30. Черен — талай бедженден этилген къалау, гапына.

Чапчакъ — джыккыр, алашаракъ кенг джыккыр.

Къакъсы — ачыгъан, татыуу бузулган (эт, джау — зат).

Къантарыу — (саутну) башын тюбюне айландырыу; саутну аудуруб ичиндегин саулай кьотарыу; саутну ичиндегин тауусуу; атланы башларын экисиникин эки джанына айландырыб, бир-бирлерине тагъыу (кеталмаз, узаялмаз ючюннге).

Къаракъай — ийнели терек (орус.: хвойное).

Къаууб — кемлик, дефект.

Джаныуул — ёрелеу, къайгъы, къуурт, эл чабышуу.

Джыгырай — тёппе.

31. Чачыгъыргъа — чачайыргъа.

Чалыкълы — кылыкълы; услу; джорукъсуз, мизам соймеген.

Къагыбал — бал чибин ююр; бал.

Къанджыгъа — атны сыртында ат джерни арты, джюк къысыучу джер.

Къарыргъа — эталыргъа, кючю джетерге, баджарыргъа.

Къаштюй — салпыланган, къаш-баш тюйген.

Джастыкълы — билгич, болдукъну билиучю.

Джыгырык — кегейсюз чарх; кючлю, къарыулу.

32. Чауул — таш кёб джер, таш къалаула, къая оюлган джер.

Чалыкъ — къылыкъ.

Къашаныргъа — аурукъсунургъа.

Къадама — бегитилген, киралмаз, алалмаз джер.

Къасмакъ — сары чыгъанакъ; бек кир; айранны-ёзгени сауутха къатханы.

Къошулма — къатышма, талай затны къошулгъаны, смесь.

Джатагъай — бир джанына джанбаш, ауаракъ тургъан; джатаргъа сюйген, джалкъау, эринчек, табсашар.

Джырмык — узунуна кесилген тери кесек.

33. Джырмы — къанджыгъа бау; чымырта, булчукъ, чыбыкъчыкъла.

Кергич — кериучю (орус,: пальцы), созгуч; джукъ тагъаргъа тартылган бау.

Кечиниу — булджунуу; джан сакълау, баш кечиндириу.

Кюбе — бурунгу тиширыу къабдалчыкъ; бурунгу эркиши кёлек (темирден).

Зуккочукъ — дженгил-дженгил ич тартыу.

Ишсюймез — тууаргъымаз, эринчек.

Джюзаякъ — кёб аякълы гитче джаныуарчыкъ; джетишим, джулия.

34. Илибиже — эт тууралган къалын билиамукъ; суулу, бек джумушакъ.

Керпес — зауукълукъ, къууанч, джюрек кёлтюрюлюм.

Кёгала — кёксюл, кёк бетли.

Залимтоб — къаугъачы, гырмайчы, дауурчу, кёкюрек къая.

Изин — эркинлик, джукъну этерге бошлукъ.

Кемейиу — азайиу, кем болуу, таркъайиу.

Джюмел — эртде туугъан къозу; эртде къозу табхан къой.

35. Кюйсюнюу — джаратыу.

Кесилик — кесини оноуу бла, кесини кёлю бичген бла, кеси джанындан.

Кюллюм — кюн тийген джер, ышыкъ.

Зымпылдау — зампылдау, дыбылдау, гырылдау, джаншау.

Иймениу — бети джибиу, уялыу, тартыныу, къамау.

Кемизли — ауруучу, саулукъсуз.

Брызлы — намыслы, намысын, сыйын сакълагъан адам.

36. Кербаш — мюйюзлери кенг битген мал.

Кечимли — джумушакъ джюрекли, кече, адамны ангылай билген, мархабалы.

Кыскыныкчы — дыгаласчы, кызбай.

Зибил — кезбау. Зибил бёрк — кийген кёрюнмей кялыучу бёрк.

Ирезик (илезик) — гардошну-затны кезлеринден сабагъайла ёсгенлери.

Кенгке — ат ауруу (столбняк).

Ёзгерирге — тюрленирге.

37. Ёлемен — джут; кызгъанч.

Ёрюшюз — ханс болмагъан джалан джер.

Талкъан — ёлгенни асырагъан заманда окъулгъан ахыргы дууа; бозаны сюзгенде къалгъан кялыны.

Танымсыныргъа — таныгъанча болургъа.

Тартышыргъа — эришиб тартаргъа; бир-бирин тартаргъа; даулашыргъа; къусары келирге.

Таштабан — ауур кымылдагъан, акъырын кымылдагъан адам.

Текелерге — урларгъа.

38. Ёледжек — джут; кызгъанч.

Ёрюм — тик, ёрге чыкыгъан джер.

Тамсил — басня.

Тартхы — ичги, спирт суусун; бау: ат джерни тартхысы; столну тарты ачылуучу ашчикчиги.

Тарыргъа — тюзелирге, ёч болургъа; джерге къараб урунургъа, джерчилик бла кюреширге.

Тез — дженгил.

Темирбет — бедер, уятсыз, чабырбет, къарабет.

39. Ёлет — кырылыу, эпидемия.

Ёрюмлерге — ёрлерге, ёрюш (ёрюм) сюрем барыргъа.

Тапхыр — тауда, мийикде тюз джер, тапхача джер.

Тартыныргъа — уялыргъа; къурушургъа.

Татах — шох, шохай.

Тезинлерге — ашыгъыргъа.

Текекёз — бедер, уятсыз.

40. Ёрюш — ёрге баргъан, тик джер.

Забиле — оюуланы бир тюрлюсю.

Тарбуун — кыйын болум, джунчуу.

Тарх — цифра, белги: ачханы тархы — ачхада цифра.

Тахтаныргъа — юренчек болургъа, джукъну этерге ёч болургъа; ышаныргъа: «Къарнашына тахтаныб, джаш малгъа къарамайды».

Тезлерге — ашыкдырыргъа.

Темирчилерге — хыны-хуну этерге, кыагың-согың этерге.

41. Тентерирге — башын туюне кыабларга (сауутну); кёб айла-
нырга, кыйналыб кёб джол джюрге: «Джер тентериб айланады...»

Кымыстырга — иелерге, сормай-ормай, арт-ал бла (тапатын)
алырга.

Кысханик — айланма, айланчакъ.

Кыярга — джити этерге (кёндеденине (джонуб); оярга, ке-
серге: дженг баш кыярга (кёндеденине кесерге); кыйнарга: «ачы сёз
джан кыяды»; оюлурга, онгсуз болурга, сюлалмазга: бутлары
кыйылырга.

Лауаш — джукъа будай гырджын.

Джурмач — джырыкъ (кийимде).

42. Тенгиш — тенг, тенглеш, тенгирек; тенг: «Тенгишинг бла аш татлы».

Кыуалеж — узунбут, узун ёре, соппа, азгың ёреаякъ.

Кынауылды — джукъну тараб туюн чыгарган заманда
тарагда кылган туюле.

Кызтуума — кызтеке, тишируу халили эркиши.

Луккур — кыладжюкню корпусу.

Локълакъ — джаншакъ, кыусёз.

Мижеге* — чычханны запас ашарыгы джыйылган уясы.

43. Тенгсинирге — тенгнге санарга, тенгча кёрге.

Кысымлы — адебли, кесин тута билген, артыкъ атламаган,
керексиз иш этмеген, марданы билген.

Кыртчын — бек кыаты, ачы: кыртчын сууукъ ийиреди.

Кыяма — азаб, кыйынлыкъ, палах: кышны кыямасы; кыя-
мат: ёмюр кыямада — чыртданда, ёмюрге да.

Лохпар — кыарыулу; мазаллы.

Логъбеж — фольк.: тамада сюрюучю.

Мондай — санча; малкъ. диал. запас.

44. Кыума — тукъум, тайпа (племя), ызгыл.

Кызаппа — тар, тегереги кыуршалган джер, джолсуз, бек джер.

Кысыдыргыч — зажим; артдасына запас этиучю.

Кыямат — дин: джашау бошаллыкъ, сют этиллик кюн; кыйын-
лыкъ, кыйын болум, кыяма.

Лохбай — хыбыл токъ; ауур кымылдаган адам; диал.: уллу
кыарт ит.

Блыхтын — кызыкъ, рычаг; кёч. мазанкой, узун сыйракъ.

Монг — диал.: токъ, тойган, тогъайган.

* М и ж е — ууакъ-тоек, сынган, ууалган затла, умур-чумурла.

Синонимле

Айтылганлары, джазылганлары да башха тюрлюле болуб, магъаналары бирча неда ушаш сёзлеге синонимле дейдиле.

Къарачай-малкъар тил синонимге бек байды.

Синонимлени магъаналары ушаш, джууукъ болганлыккъга, тамам да бирчасы бек азды. Ол себебден синоним сёзлени тизиуюнде сёзле не кёб болганлыкъларына да, артыкъ сёз табаллыкъ тюрлюз хазна.

Бир-бирине синонимлик бла тийишген сёз къауумну алыб къараган аланы бир къаууму баш сёзге (доминантха) бек джууукъ, бири — арлагъыракъ, бири — андан да арлакъ болганларын эслерикди. Синоним сёзджопугъа кирген сёзлени ол ышан бла (баш сёзге магъаналарыны джууукълукъларына неда узакълукъларына кёре) тизсенг, синоним тизиу болады. Адам сёлешген заманда аны оюмун кесгин танытыркъа бир болумда бир сёз, бирси болумда бирси сёз, бир башха хыйсабда уа ючюнчю сёз таб келиширге да болады, бир эки-юч сёз да келишиб, аланы къайсын суйсенг да, сайлаб алыркъа да болады. Аланы таб стиль джаны бла башхалыкълары болганы да болады. Ол себебден синоним тизиудеги сёзлени бир-бири бла хаман да ауушдуруб барыркъа да болмайды. Сёз ючюн, ашаганны танытхан синоним сёзлени арасында баш сёз (доминант) а ш а р г ъ а деген сёздю. Синоним тизиу а былайыракъ болуркъа (неда башхаракъ) боллукъду:

А ш а р г ъ а — ауузланыркъа, къабаркъа, сыйланыркъа, татаркъа («Къатыб къалгандан татыб къал», нарт сёз), чайнаркъа, тояркъа, узалыркъа, алдаркъа («джангы этчик алдадыкъ»), кёрюрге, джеерге («Ижагъа бере барсанг, дже барыр, — а й т ы у»), джутаркъа, тишлерге («ишлемеген — тишлемез»), джаларкъа, кемирирге, джубаныркъа, басаркъа, атаркъа, бардырыркъа, джиберирге, тындырыркъа, джемлерге («Юй бийчебиз — къушбаш эмеген, табханын кеси джемлеген», «Д о л а й д а н»), тынкайтыркъа, сермерге, эндирирге, сибирирге, тигелетирге, буштукъларкъа, бысхырыркъа (мысхырыркъа), быстырыркъа, силдерге, сыбдырыркъа, сыбхырыркъа, ууркъа, беклерге, кеблерге, теблерге, тыгъаркъа, кюушенирге, ауурланыркъа;

сёзтутушла:

Бисмилля этерге, борбай алыркъа (этерге), тилине тийирирге, ауузуна салыркъа (тийирирге), кеф этерге, хадым этерге, ёз алыркъа, джел элтмезча болуркъа, аууз кин алдырыркъа, къол этерге, лыкъ деб джутаркъа, тепсиге олтуруркъа, аууз ачаркъа, тылкъ этерге, тирменине къуяркъа, тирмен айландырыркъа, гоппанны (неда башха сауутну) тюрлюн къантарыркъа).

Эсленнгенича, ашаркъа деген сёзню синонимлери аз тюрлюле. Ауузланыркъа, къабаркъа, узалыркъа деген сёзлени ашаркъа дегенни орнуна джюрютюрге къачан да, къайда да боллукъду. Алай а тепсиге ашарыкъ

салыб, кьонакъялга: тоюгуз, джутугуз, джиберигиз, сермегиз, буштукъялгыз неда силдегиз дерге джарарыкъ тюдю.

Синонимлени бир кьаууму чам-накьырда халда джурюйдюле: тындырырга, тигелетирге, атаргьа; бир кьаууму ишленмегенликни, оспарлыкны жаргонудула: уругьа, беклерге, теблерге, тыгьаргьа, д. а. к.

Бир кьауум сёзлени синонимлери хазна кёб тюдюле, бир кьауум сёзле уа синонимлерини кёблюкю бла тамам да чемпионлукъ ючюн ёчешаллыкьдыла. Сёз ючюн:

Ачууланьргьа — чамланьргьа, ачусуныргьа, гьрхыланьргьа, хыныланьргьа, кьабыныргьа, кёгерирге, джюрексинирге, джанаргьа, кьаралыргьа, теберге, чартларгьа, хыршыланьргьа, кьайнаргьа, гёджебсинирге, кирпиченирге, чочургьа, чибинлерге, кьутсузланьргьа, дугьурланьргьа, джанаргьа, шашаргьа, шугутланьргьа, кьаборгьа, боранларгьа, д. б.

Ачууланьргьа деген сёзге синоним сёзтутушла уа бек асламдыла.

Бизни тилде синонимлери айырылыб кёб болгьан сёзле асламдыла. Алай а «санча» деген сёз хазна кьалмай «чемпион» бола кетерик болур, эшта: 80-ден артыкъ синоними барды!..

Алай а башында мысаллада эсленнгенича, синоним сёзлени да кёбюсюне хар бирини бир энчилиги, магьана башхалыгы болады, стиль «сыфаты» болады, кесини келишир, джарашыр орнун излеб турады. Хар сёзню магьанасын тикирал билиб, сезиб, орну бла джюрте билиу — тил устаны ышаныды, алай болмаса, не ташны ташха ургьанча, неда джыртыкъ джурун кесекни киеме деб, юсюнде ары-бери тартыб кюрешгенча, кесек сёзчюкню джюрютген адет болуб кьалады да, адамны оюмлары, сезимлери да артха кете-кете барадыла.

Синоним сёзлени хайырландыруу, оюмну тюз, толу, кесгин билдирирге болушхандан сора да, тынгылагьанны эрикдирмейди, толу ангыларгьа, эс ийиб тынгыларгьа болушады.

Тюбюнде берилген оюнла сёзлени синонимлерин таба билирге юренирге болушадыла.

СИНОНИМЛЕ ТАБУУ

(о ю н л а)

1. Оюн башчы бир сёзню айтады (неда джазады, кьангагьа тагьады). Хар ким кеслеринде анга синонимле табыб джазадыла да, бирден джазгьанны кьоюб, синонимлерине кьарайдыла. Барында да болгьан сёзлени сызыб барадыла (аланы не оюн башчы айтыб барады, не ойнагьанла кёзюу-кёзюу айтыб барадыла). Кимде кёб сёз бар эсе, ол озады. Эм алгьа санаб, кимде кёб сёз болса, анда башхалада болмагьан сёзлени табуу бла тамамларгьа да боллукьду оюнну.

II. Оюн башчы бир сёз айтады. Ойнагъанла кёзюу-кёзюу бирер синоним сёз айтыб барадыла. Хар айтханнга бирер очко салыныб барады да, кёб очко алгъан хорлайды. (2-3 адам ойнасала табды).

III. Оюн башчы талай сёзню кьангагъа неда кьагъытха джазыб, ойнагъанлагъа бирден кёргозтеди. Ала сёзлени кьауумлаб, синонимлеге юлешедиле. Алгъа бошагъан (тюз этиб) хорлайды.

Сёз ючюн: 1. Чамланыргъа, сёгерге, чибинлерге, ачууланыргъа, аманларгъа, теберге, джанаргъа, отдан кёлек киерге, сол кьулагъын кьыздырыргъа, кьара сабан сюрюрге, кьабыныргъа, джан-джанын ашаргъа, джюрексинирге, кюе джагъаргъа, аманны кьуяргъа, чарларгъа, д. а. к.

2. Джаратмазгъа, сейир, сейирлик, себелерге, себерге, ушатмазгъа, бек иги, аламат, бюркеге, огърамазгъа, чачаргъа, тёгерге, турсунмазгъа, ашсынмазгъа, джаяргъа, онгсунмазгъа, сейир-тамаша, ахыр-дугърей, сырма, айырма, баш, кьуяргъа, джаудурургъа, игилеринден, дуняда болмагъанча, адам айталмазча, айтыб-айталмазча, тамашалыкъ, амансыныргъа, кёл салмазгъа, кюйсюнмезге, скоймезге, илешмезге, кёлленмезге, джюреги тутмазгъа, джюреги алмазгъа.

3. Арыкъ, ауруу, семиз, токъ, базыкъ, аякъсыу, маразлануу, азгъын, азгъан, азгек, аурукъсунуу, кьыйналыу, тылапыс, тыпыс, томпур, четнеу, юзюлюу (джангъдан ауруу), аууу, орунга тюшюу, томпа, томпукъ, «тёгерек», хышты, чагъыдий, чыркым, сингир, кьатангы, хубарбет, джарыджаякъ, сорукугъан, суу-салам, кьыйын болуу, ауруу азыгъы болуу, ары бла берини ортасында, тёшек азыгъы болуу, дыммыл, бедеу, семирген, хыштыбет, «быдыр», быдырлы, токъбыдыр, гыбытлы, сууджилик, джукъа, чырсыз (этни юсюнден), сууалик, аманбет, кьаура, кьазыкъ, субай, кьатхан кьабыргъа, кьаргъа кьабар эти джокъ, кьуубет, тери бла сюек, томрау, тёнгертке, гён, бегеджен, маркъа, хыштыбет, эт тутхан, уллубогъакъ, джаулу (этни юсюнден), джаукъонгкъа, бойну кьайнагъан, базыкъбоюн, орундан кьарау, саусулануу, д. а. к.

Бу берилген юлгюледе ючюшер синоним тизиу барды. Алача сёзлени иги кьатышдырыб берирге керекди.

АРТЫКЪ СЁЗ

Берилген сёзджоппулада бирси сёзлеге синоним болмагъан сёзлени табаргъа керекди. Артыкъ сёзню табыб, аны орнуна да башха синоним сёз табыб кьошуб ким алгъа бошаса, ол хорлайды. (Артыкъ сёзге да кесинеча синонимле (1-3) табаргъа деб ишни кьыйыныракъ этерге боллукъду.)

I. а) Горсай
мазанкой
уллукай
гудукай
алаугъан
сыйракъ
чийсоппа	б) Санча
хонта
малхуния
джулия
саякъыл
мылхыр
сылхыр	в) Джанбашына
джантагына
кыйыгына
кыйсыгына
кыйтыгына
кыйынына
мялтинине	г) Аманлыкъчы
пасыкъ
зыкы
иймансыз
аманакъыл
начас
итакъыл
II. а) Ёзелерге
энчилерге
эндирирге
кесимлерге
кючлерге
къолтукъларгъа	б) Мухолукъ
хыйлалыкъ
харамлыкъ
итлик
аманлыкъ
кир иннетлик	в) Джаулай
саулай
джумлай
бютеу
тюбелек
бютеулей	г) Парахат
керахат
кыйгысыз
тынчлыкълы
рахат
сагышсыз
III. а) Мысхыртыу
къымы
урлау
сызыу
тайдырыу
кыйдырыу	б) Ачыуланчакъ
дженгил
дамсыз
джанду
мизамсыз
къабынчакъ	в) Къызмар
гызман
къызганч
беккъол
берчкъол
ёледжек	г) Къоркъакъ
къызбай
къоянджюрек
ётсюз
кюнсюз
кёлсюз
IV. а) Сериуюнленирге
сёлленирге
шошайыргъа
басылыр ьа
сёнгерге
сорушургъа
сёгюлорге	б) Такъыркёл
зыкы
гёбел
хомух
чийбел
чийтёппе
чыныкъмагъан	в) Чайкъалыргъа
тебренирге
тебрерге
къозгъалыргъа
къалтыраргъа
лююулдерге
сенгкилдерге.	

КИМ КЁБ СИНОНИМ ТАБАР?

(о ю н)

Оюн башчы сёз айтады. Эки команданы адамлары неда экеулен ол сёзге кёзюу-кёзюу синонимле айтыб барадыла. Кёзююнде айталмагъаннга бир «тазир» (штраф) очко салыныб барады. Аз тазири болгъан хорлайды. Сёзден, чомарт деген сёз айтылды эсе: хатерли, ачыкъ, халал, къызгъанмагъан, д. а. к.

Не къадар кёб синонимлери болгъан сёзлени сайлаб айтыргъа керекди. Сёз ююн, санча: хонта, саякъыл, гаккау, гаккыбаш, джарты, сант, мысхам, акъылсыз, гагай, гагайбаш, гаккаубаш, суубаш, акъылсыз, ачыгъаууз, аллы-гёллю, чарт-гурт, ангысыз, тентек, алдыу-гыл-

дыу, мыйысыз, чынгкълбаш, акъмакъ, ахмадий, мыкырау, мангырау, мылхыр, сылхыр, мангырау, селт-мелт, сент-мент, сант-мант, тумакъ, джукъбилмез, селе-меле, сербаш, сергуна, серукку, ойдсmez, гула, горий, мысты, кемирек, керекли, кете-келе, кысхакъыл, сайбаш, серамма, хайыуан, тууар, джелбаш, санча-гунча, джартыакъыл, зылды (чий зылды), дуппукъ, буттукъ, учхара, манкъуш, махуш, сымач, хайырмек, ғырау, хыйсабсыз, зымпыкъ, акъылтоб...

Чайкъалыргъа: тебренирге, къагъылыргъа, кымылдаргъа, къалтыраргъа, тебретилирге, люуюлдерге, тентирерге, дирилдерге, къозгъалыргъа, сенгилдерге, чайпалыргъа (суу зат), д. а. к.

СИНОНИМ ТАБЫУ

(о ю н)

Ойнагъанладан экеулен айырыладыла. Аланы бири (чѣб тюшген) не болса да бир сѣз айтады, не ат, не сыфат, не этим. Ол сѣз синоним тынч табылырча сѣз болургъа керекди. Экинчи анга эрлай (2—3 секундтан дегенча) синоним табыб айтады, ол айталмай къалгъан тѣреси болса, синонимии ол сѣзню айтхан кеси айтады. Кеси да эрлай айтыб къоялмаса, оюндан чыгъады. Сѣзлеге синонимге сѣзтутушланы айтыргъа да боллукъду. Хар айтылгъан сѣзге экишер синоним айтыб ойнаргъа да боллукъду.

Сѣз ючюн: ариу — чырайлы, бютеу — ѳресине, ѳре — мийик, токъ — семирген, саулай — джумлай, бары да, арыкъ — азгъын, омакъ — джасанма, матух — мухол, кѣб — аслам, зыкъы — чийбел, кыжгъыл — тул-тубан, сыйыннгысыз — дуня бла бир, эринчек — табсашар, тубан — чарс, къарангы — кѣзге тюртгенни кѣрmezча, айю чач — къубулчакъ, уялчакъ — тартынчакъ, этимли — джигер, терс — чюйре, халат — джангылыч, тюз — дурус, ачуулануу — чамлануу, чарлау — чочуу, джигит — ѳтлю, ашыгъыш — гузаба, дженгил — эрлай, тез.

СУУ БЛА ЧИЙ

Бек деген сѣзню синонимлери кѣбдюле: кемсиз, тиерсиз (тиерсиз уста), созгъан, барыб тохтагъан, айтыб айталмазча, айтыб къолунгдан келmezча, чий (чий омакъ), суу (суу уста).

Суу да барыб тохтагъан деген магъанада, асыллыкъны баш дараджасын танытады: суу сурат (бек ариу), суу уста (бек уста), суу-салам (бек азгъын), д. а. к.

«Чий» самаркъау этген, юмор магъаналы айтылгъанда къошулургъа ѳчдю: чий омакъ, чий уста, чий джасанма.

Неда андан арысы болмагъан баш дараджа: чий тели, чий кымыжа, чий зылды (санча).

Чий, суу деген сёзле къошулгъан, халкъда джюрюген сёзтутушла табыгъыз.

Быланы магъаналарында не башхалыкъ болгъанын ачыкълагъыз: чий джеген, чий тели, чий алтын, чий гырджын, чийбел, чийбыдыр, чий омакъ; суу-салам, суу сурат, суубаш, суу джуугъанча, суукёз, суу уста; кемсиз адам, кемсиз ариу, кемсиз уста.

ОМОНИМЛЕ

Омонимле деб айтылгъанлары бирча, джазылгъанлары башха сёзлеге айтадыла. Сёз ючюн, бау — джыджым, бау — мал орун, джау — чыр, май, семиз, джау — душман, джаулукъ — аманлыкъ, джаулукъ — тишириу баш кийим, джаулукъ — джау этер зат, д. а. к.

Омонимледе магъаналары бир бири бла чыртда байламлы болмагъанла да, магъаналары байламлы болуб, энди узая баргъанла да бардыла. Сёз ючюн, джау — семиз, джау — душман. Экисин магъаналарында джууукълукъ, байлам джокъ эсе, Ай (кёкдеги объект, Джерни планета нёгери) бла ай (кёкдеге Айны бир кере толуб, бошалгъан циклы чаклы бир заман, энди 30-31 кюн) деген сёзлени магъаналарындагъы байлам алкъын кетиб бошамагъанды.

Омонимлени бир къаууму (джау-джау, ай-ай, кюн-кюн, къуу-къуу) толу омонимледиле. Ала не формада да бирча тюрлениб, бирча эштиледиле.

Бир къауум омонимле уа — «чийсилледиле», «джарты» омонимледиле. Аллайлагъа омоформала, омографла саналадыла.

КЪАЙСЫ СЁЗЛЕНИ ОМОНИМЛЕРИ БАРДЫ?

(о ю н)

Бу сёз тизиуледе сёзлени магъаналарыны юслеринден сагъыш этиб, къайсы сёзню омоним нёгерлери болгъанларын билигиз, омонимлени магъаналарын джазыгъыз, джууабларына андан сора къарагъыз. Джууаблада берилмеген магъаналарын табаргъа да боллукъсуз. Не къадар кёб магъаналарын табала эсегиз, тилни аллай бир иги билесиз. Ишни оюн халда бардырыргъа да боллукъду. Ойнагъанлагъа бир тизиудеги сёзле бериледиле. Ойнагъанла омоним болмагъан сёзлени сызыб атадыла. Омоним болгъан сёзлени ненча магъанада джюрюгенлерин джазадыла. Сёзню хар магъанасына бирер очко бериледи. Кёб очко алгъан озады.

1. Кёк, къаш, таш, бош, ариу, сют, бсшик.
2. Таба, айран, къуу, джарлы, эшик, тюлкю, тешик.
3. Тил, кёгет, джюн, джаулукъ, суу, къалам.
4. Джагъа, окъа, белибау, кюн, от, чурукъ, ёрге.
5. Эл, къулакъ, баш, юч, токъ, дженг, сыргъа.
6. Джюген, джюк, тюк, тай, тёрт, джер.
7. Бугъа, табакъ, бой, тери, тири, чунгур.
8. Битиу, элек, тик, кюрт, джары, къыл, тары.
9. Ачы, анда, ат, арба, согъаргъа, чабаргъа, онг.
10. Сорургъа, бузуу, сууалик, сау, саулукъ, къалакъ.
11. Сёгерге, гыл, гогуш, хапарчы, булут.
12. Тиш, бал, тёш, чегет, хапчюк, ичеги.
13. Къурукъ, къала, тери, тоб, тюй, иги.
14. Туууш, тулукъ, урум, урлукъ, уруш.
15. Уста, уру, урчукъ, тазалыкъ, юйлю.
16. Уу, уууз, ууурт, ууланыу, тузлу, джангур.
17. Уулау, тон, таракъ, халахоста, хакъ, халкъ, халат.
18. Хан, бичен, чагъаргъа, отлау, отун, гергеджыз.
19. Джёмджөгюл, чалыу, акъыллы, ашчик, хурджун, чанчылыу.
20. Чапырыргъа, чауук, миз, чарх, ачхыч, чачырауукъ.
21. Чанчхы, чарыкъ, гюттю, чачакъ, тёре, чарс, патчах, къара.
22. Чат, мычхы, къатхан, чокъракъ, бутакъ, кюрен, кюрек.
23. Къыз, азгын, къубулчакъ, джашил, къаблау, къазакъ.
24. Хазна, къутулургъа, къарампил, сары, келирге, къаты.
25. Къатыш, къотур, тутуш, къызыл, къызыу, къычхач.
26. Табан, сабан, къаб, саб, таб, юрге, джохар.
27. Тюрт, тюртю, керме, къыш, къош, къаназир.
28. Ажым, къоркъуу, ала, джукъ.
29. Излерге, сызаргъа, созаргъа.

ОМОНИМЛЕ БИРГЕ-БИРГЕ

(о ю н)

Эки омоним сёз бир айтымда, бир джерде бирге-бирге келирге да боллукъдула:

а) ачка: токъну къюуб, ачка-ачка бериб, «ашарыкъгъа джоярса», — дедим;

б) башха: хар башха башха размерли бёрк тенг болады;

в) къалай: бу уллу къалай къалай кибиб боялгъанын ангыла;

г) алаша: джашчыкъ алаша алашачыкъгъа джайдакъ минди;

д) халы: ауругъанны халы халы кибиб болуб къалгъанындан да бел-гиледи.

Ойнагъанла была маталлы, омоним сёзле бирге келген айтымла къурайдыла. Белгиленген заманга кёб омоним табыб, аллай кёб айтым къурагъан озады.

ОМОНИМЛИ СЁЗТУТУШЛА КЪУРАГЪЫЗ

(о ю н)

Оюн башчы сёз айтады. Ойнагъанла (2-3 адам) ол айтылгъан сёз эки неда андан да кёб сёзтутушла къурайдыла, ол сёзтутушлада берилген сёз омоним болуб келирге керекди.

Сёз ючюн, кючлю деген сёз айтылды эсе:

Кючлю адам — кючлю тузлукъ.

Джара: джара сау болду — Хасан отун джара турады.

Сакъла: китабны ариу сакъла — биз келгинчи сакъла.

КЪАРШЧЫ СЁЗ АЙТ

(о ю н)

Оюн башчы бир сёз айтады, ойнагъанланы бири олсагъатдан огъуна, сагъыш этмегенлей, айтылгъан сёзге антоним айтады. Джангылыб, эрлай сёз табалмай квалгъан кёзююню башхагъа береди. Джангылмай, эрлай табыб ким кеб сёзге антонимле айтыб баралса, ол хорлайды.

Омографла

Джазылгъанлары бирча болуб, басым башха бёлумлерине тюшген джартылы, «чийсил» омонимлеге омографла дейдиле. Сёз ючюн, джарагъан — джарагъан деген сёз джёнгерлени алыб къарасакъ, башхалыкълары къуру басымны къалайлагъа тюшгениндеди. Джарагъан — хайыры тийген, джарагъан — бек иги деген магъаналары барды.

Къарачай-малкъар тилде омограф сёз нёгерлени бир нёгерлерини кёбюсюнде аффиксле болуучандыла. Ол себебден, омографла аслам болгъанлыкъгъа, аланы къауумлары хазна кёб тюдлюле. Кёбюсюне быллайла тюбеучендиле:

а) -ма, -ме:

алма — алма

турма — турма

бурма — бурма

буума — буума

толтурма — толтурма

булгъама — булгъама

сюрме — сюрме

эшме — эшме

кертме — кертме

бёлме — бёлме

керме — керме

серме — серме

эзме — эзме, д. а. к.

б) -са, -се:

джазса — джазса
къазса — къазса
къойса — къойса
тойса — тойса
табса — табса

кечсе — кечсе
безсе — безсе
тиксе — тиксе
джексе — джексе
кебсе — кебсе, д. а. к.

в) -ды, -ду, -ди, -дю:

барды — барды
кирди — кирди
джукъду — джукъду

джырды — джырды
кюдю — кюдю
джазды — джазды

г) бурун — бурун

джарагъан — джарагъан

ДЖУММАКЪЛА

Бу сёзледе къайсыла омографладыла?

1. Тайса, къайса, джайса, байса, талса, айтса.
2. Джыкъса, джырса, джарса, къуйса, тыйса, джукъса, къырса.
3. Кылыса, такъса, бакъса, сынса, озса, къойса.
4. Табса, чакъса, къакъса, джукъду, сылды.
5. Кёрсе, тёксе, бюксе, элтсе, бексе, кюлсе.
6. Сюрдю, тюлдю, тюшдю, сынды, салды.
7. Бексе, тюксе, тюртсе, кютсе, тарыды, джарыды.
8. Акъса, чабса, барса, токъса, таласа.
8. Джакъса, джокъса, къыркъса, бёрксе.
10. Бакъса, чакъса, такъса, сакъса, салса.
11. Арыкъды, джарыкъды, арыды, тыкъды, акъды, баракъды.
12. Чакъды, къакъды, къалады, алды, къылды, саркъды.
13. Джырды, къырды, мырды, сырды, тынды, кылды, джумду.
14. Тириди, тирилди, келди, келиди, бешди, кирди.
14. Сылды, сынды, тынды, къынды, къанды, джанды.
15. Къууду, суууду, буууду, бууду, ууду, тууду.
16. Салды, санды, тынды, къарды, джарды.
17. Къымды, къызды, къазды, къозду, тозду, базды, бузду, сызды.
18. Онгду, джонду, къонду, сомду, онду, джырды, джукъду.
19. Джатды, атды, сатды, батды, къаллайла.
20. Джакды, саркъды, такъды, бакъды, сакъды, сокъду.
21. Къолуду, солуду, джолуду, къуруду.
22. Джюкдю, тюкдю, тюртдю, кюртдю, иркди, юркдю.
23. Бёркдю, сёкдю, тёкдю, теркди.

24. Джетишди, эришди, келишди, юлешди.
 25. Тюшдю, эрикди, джеркди, серди, берди, кюлдю.
 26. Кьюуурма, сууурма, толтурма (хант), кыйма, кыйма.
 28. Көрме, кызды, сызды, джарады, кылады, талады, басма.

Омоформала

Сёзле бир формада бирчала болуб, бирси формада башха тюрлюле болургъа да боладыла. Къайсы болса да бир грамматикалыкъ формада бирча, ушаш сёзлеге омоформала дейдиле. Сёз ючюн, къаргъа — къанатлы, къаргъа — къар деген сёз бериучю болушда, Джалдан — ал формасы джал, джалдан — экинчи кере сюзюлгенден боза. Биринчи «джалдан» — джал деген сёзню башлаучю болушдагы формасы эсе, экинчи «джалдан» деген сёзню башлаучю болушдагы формасы — джалдан болады. Башха болушлада уа джал деген сёз джалдандан джанлаб кетеди, омонимиялыгы бузулады.

Къарачай-малкъар тилде омоформала кёбдюле. Омоформа джёнгерликге эки сёз огъай, юч, таб андан кёб сёз кириб къалгъан тереси да болады. Ала бир формада ушагъанлыкыгъа, башха формалада ким да кесини джоругъуна кёре тюрлениб кетедиле.

Сёз ючюн, акъ — бояуланы бир тюрлюсю, сыфатды,

акъ — агъаргъа деген сёзню тамыры, этимди.

акъ — сют-айран, атды.

Хар сёз тилни къайсы кесегинден эсе, анга кёре тюрлене барады да, бир ушаш, бирча бола, бир узая барадыла. Акъды — акъды, — омографла, акъсыл, акъдыла, акъсыз деген заманда уа омонимлик толу бузулады.

Кыйма деген сёзню алсакъ, басымы къалайда болгъанын эслегинчи, аны лексикалыкъ магъанасын (неге айтылгъанын) билмеклик кыйынды айтымны тышында. Басымы болса уа: кыйма-кыйма ангылашынады. Сёз айтымда келсе уа, кереклисича, басым да салынады, магъанасы да ачыкъ болады: кыйма кюуур; къаламны асыры джити кыйма да кый...

ДЖУММАКЪЛА

Тизгинледе омоформаланы табыгъыз.

1. Джыйын, сыйын, тыйын, ай, ат, къаты.
2. Къой, кый, эй, кет, ой, сюзерге, эт, джут.
3. Той, къозу, тыяр, джая, тартма, тары, базаргъа.
4. Джазуу, сызыу, къаз, таз, алда, ёрге.

5. Къач, чач, ач, ачыу, ич.
6. Керме, джерме, серме, сызгъа (гитче, тар къулакчыкъ неда узун созулгъан сай джаргамчыкъ).
7. Къыр, сайла, тайла, байла, ойла.
8. Сыйла, айлан, джоргъа (джор — крест, къач).
9. Сёзге, ёзге, юрге, тюртю.
10. Къышхы, джайгъы, кюзгю, джыргъа (*джырылгъан эн*).
11. Балгъа, таргъа, сыргъа, кирлик, барлыкъ, келлик.
12. Къалгъан, джаргъан, къылгъан (ханс).
13. Джардан, балдан, алдан, ондан.
14. Къыпты, джабды, къабды (ашарыкъ).
15. Джылын, джарыкъ, къарын, къалын, халы.
16. Салын, урун, къаты, аты, хаты, таты, тары.
17. Бууун, къауун, хауун, тауун, сауун, джауун.
18. Азы, тазы, къозу, тозу, бозу, джазы.
19. Ташы, башы, джашы, ашы, къашы, арашы.
20. Туру, тулу, джурун, буза, къуру, дюрю, сюдю.
21. Ары, джары, джалын, барын, сырын, гырын, гылын.
22. Тала, сала, гара, сыра, ора, оракъ, баракъ, къала.
23. Джаракъ, джара, бара, тара, къурукъ, тулукъ, была, джула.
24. Къалын, джалын, малын, базын, сазын, къазын, джазын.
25. Джырым, барым, джарым, алым, джазыл, эзил, керил.
27. Багъа, къагъа, тагъа, джагъа, агъа, тарыгъа.
28. Бугъа, къашха, къошун, къабыргъа.

Омофонла

Джазылгъанлары бирер башха тюрлю болуб, айтылгъанлары бирча сёзлеге омофонла дейдиле. Сёз ючюн:

Джазылгъанлары:

Къанга — къаннга

сеннге — сеннгге

оннга — оннгга (онг джанына)

къылла — къынла

Джалла — джанла

уллу — унлу

Айтылгъанлары:

къангнга

сеннгге

оннгга

къылла

джалла

уллу

Эсленнгенича, тамырлары бла аффикслерине кёре эки тюрлю джазылгъан сёзле бирча айтылыб, бирча эшитиледиле. Л бла н бирге хоншу тюшселе, лл болуб, н бла нг — нгг болуб айтыладыла.

Алай болгъанлыкыгъа уа джаннган — джанггган омофон тюрлю, себеби, аныча айтылыб, андан башха тюрлю джазылгъан сёз джокъду,

джаңг деген сёз а омофон кѳауумгѳа киралмайды. Кѳыллы («ай, мени дѳауум да сени кѳыллы кѳалсын!» десек) омофонду, себеби, андан башха тамыры болуб, башха тюрю дѳазылгѳанлыгѳына, аныча айтылыргѳа талпыгѳан сёз негери барды: кѳынлы.

(Кѳын-лы).

Алай бла, сёзню омофон болгѳаны бла кѳалгѳанын билир ючюн, андан башха тюрю дѳазылыб, аныча айтылгѳан башха сёз бармыды, дѳоқъмуду, — ма аны билирге керекди.

ДЖУММАКЪЛА

(о ю н)

Тёбенде берилген сёз тизиуледе омофонланы табыгѳыз.

1. Сомла, кѳыллы, гылы, маллы, джаллы, зауаллы, айылы.
2. Джанлы, гёню, сынлыкѳ, дѳыллыкѳ, тонлукѳ, тѳйынлыкѳ, оюнлукѳ, айранлыкѳ.
3. Мылы, дѳылы, кюнлю, сынлы, дѳыллы, тѳйынлыкѳ, сабанлыкѳ, чабанлыкѳ, кѳоянлыкѳ.
4. Толлукѳ, бууунлукѳ, кѳуллукѳ, дѳуллукѳ, боллукѳ, кѳоллукѳ.
5. Оннга, тангнга, саннга, ёнге, мингнге, тенгнге, кѳыннга, унга.
6. Санга, дѳаннга, онгнга, тангнга, тоннга, кѳаннга, быгѳыннга.
7. Тулукѳ, кѳарылыкѳ, дѳыйылыкѳ, бурулукѳ, дѳарылыкѳ, кѳуллукѳ, кѳайылыкѳ, узаллыкѳ, дѳеллик, кюлюк, биллик.
8. Кѳаллыкѳ, алаллыкѳ, аллыкѳ, саллыкѳ, джаллыкѳ, кѳабдаллыкѳ, кѳабаллыкѳ, табаллыкѳ, кѳалаллыкѳ.
9. Сенгнге (сенг — дѳаз кѳобанда буз эригенде буз гыртла), тынгы, кѳынгыр, ёнгнге, аманнга, дѳаманнга, ангы, дѳангы, унку.
10. Онгнга, дѳенгнге, тенгнге, мингнге, ёзенги, эртденнги, кѳынлы, оюнлу, дѳанлы, кѳанлы, санлы, унлу, дѳегенле, дѳюгенле.
11. Дѳанла, кёлле, тангла, салла, талла, аланла, баргѳанла, табанлыкѳ, тоялыкѳ, боялыкѳ, дѳыйылыкѳ.
12. Сабаланнѳкѳ, амалнѳкѳ, дѳабалнѳкѳ, дѳамалнѳкѳ, кѳазалнѳкѳ.
13. Амалла, халла, хайыуанла, кѳобанла, табанла, заманла, кюрелле.
14. Кѳабылыкѳ, дѳоллукѳ, кѳачда, кюлюк, ашлау, ачлыкѳ, ичде, кѳынлыкѳ, оюллукѳ, кёмюллукѳ.
15. Бешли, юшлук, (юш), ачдан, кѳышлыкѳ, бошлукѳ, ичлик, тынчлыкѳ.
16. Дѳанларгѳа, санларгѳа, кѳанаргѳа, санаргѳа, табанларгѳа, кѳыйынлашыргѳа, танышыргѳа, кѳайынлатыргѳа.
17. Чибинлерге, кебинлерге, кийинирге, тѳйирирге, кийинник, ийиллик, ёгюзлук, ёмюрлук, аялыкѳ, таяннѳкѳ, кюнле.

Квазиомонимле

Квазиомонимле деб бир-биринден башхалыклары джангыз бир таууш болгъан сёзлеге айтадыла. Къарачай-малкъар тилде квазиомонимле бек кёбдюле. Алайлыгы тилни джумушакъ этеди, поэткеге, джазыучулагъа сёзлени музыкаларын табаргъа болушады. Къадалыб кюрешген бек ариу, таб рифмала къуаргъа боллукъду. Квазиомонимлеге бу сёзле юлподюле: сокъмакъ — токъмакъ, барлакъ — бармакъ, бёрек — бёлек, д. а. к.

ДЖАНГЫ СЁЗЛЕ КЪУРАУ

(оюнла)

I.

Бу берилген сёзде бирер ачыкъ тауушну тюрлендириб, джангы сёзлеге айландырыргъа керекди. Сёз ючюн: тигерге — тегерге. Алай этиб алгъа бошагъан хорлайды. Заман сабийлени джылларына кёре бериледи. Бир сёзден эки-юч сёз къуаргъа да боллукъду.

1. Джылан, къолан, къумгъан, къалгъан, къобан, къобаргъа, тешерге, теберге, тилерге, терге, джагъаргъа, къалау, сынаргъа, къымаргъа, джаларгъа, ушагъан, бюркген, джаргъан, джити, ким, таба, табан, джараланган, саулукъ, таууш, къабалыргъа, базар, къорады.

2. Къазыучу, къырылыргъа, башланыргъа, къызы, къораргъа, джанаргъа, кёреди, токъмакъ, чыгъаргъа, къоранча, къошха, кеберге, тигерге, кесерге, кетерге, къычырыргъа.

II.

Сёзде ортанчы харифлени тюрлендириу бла джангы сёзле къурагъыз, ненчашар къураяла эсегиз да. (Билячада берилген сёзлени саны толу тюлдю). Кёб къурагъан хорлайды.

1. Джыл, къырыкъ, бармакъ, тамакъ, кесек, къазан, къарын, къабыу.

2. Къабар, табаргъа, келир, кёпюр, тамыр, батыр.

3. Балыкъ, бёлек, сабан, джарыкъ, джугъуу, улу, ана.

4. Къадау, къабакъ, къатыкъ, къутукъ, къадыр, топуракъ, талыу, татыр.

5. Къозур, джылыу, джалау, алтын, къаймакъ, садакъ.

III.

Хар сёзню ал тауушун алмашдырыб, джангы сёзле къурагъыз, ненчашар табалсагъыз, анчашар. Этимни ал формасы бла джегилмеучю формаларын да къошаргъа боллукъду. (Къ, гъ, дж, нг бирер таууш болгъанларын унутмагъыз.) Сёзден, базыу — джазыу, къазыу.

1. Тегене, тыйын, тегей, джол, сууукъ, кыйыкъ, мыйы.
2. Бюрек, мамыр, буйрукъ, чабыр, бал, къалакъ, сюерге.
3. Зыбыр, сокъмакъ, чалкъы, нохта, Тотур (меджисуулукуъну заманындагы тейрилени бирини аты), такыр, хант.
4. Сарх, кюлкую, гырт, харс, баш, джылыу, хар.
5. Салам, бочха, джер, борсукъ, мая, байракъ, сабан.
6. Саман, къабакъ, ышыкъ, джылкъы, билек, джерк, къылау.
7. Джара, джаякъ, бѣлек, сюрме, къала, нарт, гурт.
8. Джай, борт, тары, джез, къаларгъа, къалыргъа, багъаргъа.
9. Сырыгъа, мараргъа, дууулдаргъа, тѣгерге, бууаргъа, кѣк, джур.

IV.

Сызчыкъланы туураларына келишген харифлени табыб тизиб толтуругъуз. Тюз тизсегиз, салгъан харифлеригиз берилген кесекге къошулуб, квазиомоним сѣзле чыгъаргъа керекдиле. Сѣзден, «аз» деген кесекчикни аллында сызчыкъланы бирини туурасына г харифни къошдугъуз эсе, -газ деген сѣз къурагъансыз.

1. ____
____	абан	2. ____
____	юн	3. ____
____	окон	4. ____
____	ылы
5. ____
____	айын	6. ____
____	уруш	7. ____
____	ын	8. ____
____	еб
9. ____
____
____
____	аз	10. ____
____
____
____	ой	11. ____
____
____
____	ин	12. ____
____
____
____	ер
13. ____
____
____	ел	14. ____
____
____	уу	15. ____
____
____
____	ол	16. ____
____
____
____
____
____	ар

17.

 ууб 18.

 ёк 19.

 юз 20.

 ууукъ

21.

 кы 22.

 кюре 23.

 кыла 24.

 тала 25.

 та

26.

 таба 27.

 джара 28.

 туру 29.

 къары 30.

 къур

31.

 къар 32.

 тар 33.

 кер 34.

 уя 35.

 ая

V.

Сёзлени ахырларына бирер хариф къошуу бла джангы сёзле къурагъыз. Адамны тил сезими бла тилни билгени не къадар иги болса, ол ол къадар кёб сёз табалады. Оюнда кёб сёз табалгъан хорлайды.

1. Хал, гыбы, тулу, чыр, джыл, таб, къаза, бала.
2. Къобу, тёр, джар, бута, тер.

VI.

Бу сёзлени алларына бирер хариф къошуу бла башха сёзле къурагъыз. Сёзден, алам — къалам, салам, д. а. к.

1. Ашланыу. 2. Юрюрге. 3. Урум. 4. Оруу. 5. Арыргъа. 6. Алыу. 7. Улу. 8. Амал. 9. Ары. 10. Акъ. 11. Ачха. 12. Ат. 13. Атаргъа. 14. Ауаргъа. 15. Айлыныу. 16. Арыу. 17. Аш. 18. Ёре. 19. Ёзен. 20. Уургъа. 21. Ууаргъа. 22. Арыкъ. 23. Эли. 24. Оюн. 25. Ояргъа. 26. Ауур. 27. Ала. 28. Уру. 29. Азаргъа. 30. Азыкъ. 31. Аякъ. 32. Туз. 33. Аяргъа. 34. Ашау. 35. Урун. 36. Эгей. 37. Юзюк. 38. Аба. 39. Оба. 40. Эт. 41. Оракъ. 42. Аджал. 43. Аламат. 44. Алай. 45. От. 46. Окъ. 47. Ол. 48. Эшик. 49. Инджи. 50. Ара. 51. Ууурт. 52. Омакъ. 53. Азан. 54. Акъмакъ. 55. Ашыкъ. 56. Уруу. 57. Олтуруу. 58. Юзерге. 59. Юй. 60. Юзгюч. 61. Уу. 62. Ур. 63. Иерге. 64. Ыз. 65. Айлыкъ. 66. Аман. 67. Элек. 68. Юрген. 69. Ау. 70. Ай.

VII

Сёзлени орталарына бирер хариф къошуб, башха сёзлеге айландыргъыз.

Маджа, худжу, къысыкъ, тума (гибрид, метис), кеме, керме, арыкъ, къатыкъ (нартюк гырджын), джора, джалау, джылау, сылау, джалан, джама, сыра, къалан, джырыкъ, тарау, баракъ (узун тюкю, джабагъылы ит), джары, кёме, къайыкъ, къара, турукъ, къарыш, арыш, гырын, джара, къалакъ, бугъа, чынай (чынай эчки — биринчи джылында улакъ табхан эчкичик), макъа, машакъ (орулгъан сабанда къалгъан акъгъан-букъгъан мюрзеу) джылы, табан, къапакъ, джеген, къабын, керген, мысал (юлгю, пример), тобукъ.

VIII

НЕНЧАШАР СЁЗ КЪУРАРГЪА БОЛЛУКЪДУ?

Точкаланы орунларына тюрлю-тюрлю харифлени кёзюу-кёзюу сала, ненчашар сёз къуаргъа боллукъду?

1. Т ... з,	къ ... з,	къ ... л,	б ... з,	дж ... къ,
2. Т ... ш,	с ... з,	с ... л,	т ... къ,	т ... б,
3. Т ... р,	дж ... р,	б ... ш,	б ... л,	къ ... р,
4. Дж ... рт,	с ... рт,	к ... рт,	къ ... ру,	ча ... а.
5. Ча ... акъ,	чы ... ау,	къы ... ыкъ,	къ ... й,	т ... й.

Рамкалагъа тигине керекли харифлени тизиб, кенделенине окъу-сагъыз, сёзле чыгъарыкъдыла. Чыгъарыкъ сёзлени толу табалгъан хорлайды.

Сёз ючюн:	к		а		м	Кам (суу), кем, ким деген сёзле чыгъадыла.
			е			
			и			

24. Бал кшошулган кяллай «татлы» сёзлени билесиз?
25. Соханны душманнга туураб кьюуурсанг, не болады?
26. Къязыкъдан азыкь этилемиди?
27. Адамны кялайларыны атларында бал барды?

ЧАМ СОРУУЛА

1. Киштикге «кишт!» деб, тауукъгъа «киш!» деб нек айтылады?
2. Тауукъгъа «юш!» деб, кьойгъа «юс!» деб нек айтылады?
3. Адамгъа эм бек берилген, аны эм сюе билген джаныуар болган-лайына, итге ит деб нек аталганды?
4. «Эшек» деген сёзню кёчген магъанасын ангыласа, эшек кялай этерик эди?
5. Ауузу болган кяйсы сёзлени билесиз?
6. «Джюз бла джарымдан» «бланы» алсанг, ненча кялады?
7. Кяллай гырджынла хаппа-хазыр болуб, кеслери алларына ёсюб кяладыла?
9. Джылан не кийим «киеди»?
10. Эм уллу окъугъан, алай а къара танымагъан кяйсыды?
11. «Бегене тегене» деген бла «тегене бегене» дегенде не башхалыкь барды?
12. Чындай бла мындайны не башхалыкьлары барды?
13. Гампил бла джанбаш деген сёзлени не башхалыкьлары барды?
14. Гампилде джаныуар бармыды?
15. Эки джыйырма «ма» болган сёз кяйсыды?

ШАРАДАЛА

1. Бир джартысы — «болум» деген,
Юй хайыуан — экинчи,
Бирге кшошсанг — «джангылыч» деген,
Неда атыд кийимни.
2. «Ура» деуню магъанасын
Башха сёз бла айтсанг табыб, —
Къум тюзлеге «кеме» табдынг,
Мин да тебре анга базыб.
3. Эки буйрукь этимденди кьуралганы:
Бири: «Уф де», бири уа — «кьюу» ол этимле.
Гузабачы деген болад магъанасы,
Синонимле табыб кшошсанг бир-бирине.

4. Аягынга улду кийим къабласанг,
Ол да тюше, сен да джунчуй атласанг,
Ол атлаугъа, ол кийимге не дейле? —
Эки бирча бѣлюмчюкден къуралгъан?
5. Ал джартысы — «юш!» дегеннге синоним.
Арт джартысы — «сѣк» дегеннге антоним.
Биргелей а — юй джануар, эркерек,
Ит бла оту бирге джанмайд биркесек.
6. Алфавитде сейир хариф турады,
«Чемер» сѣзню синоними къошулса,
Окъутуучу, юретиучю болады.
7. Онеки айгъа Ы къошулса,
Сууукъ кетед олсагъат.
Ал джартыгъа «лан» деб къошсанг,
Сюйретилиб джорталад.
8. «Къабарыкъ» деб ал сѣзю,
Токъ тюл, азгын — арт сѣзю.
Бютеулей а — адамны
Хаман керек бир заты.
9. -Ла къошулса, зат кѣб болад, — билебиз,
Биз не зат да кѣб болурун сюебиз.
Бир къауум сѣз, -ла къошулса, «джунчуйду», —
Магъанасы тас болады, къуруйду.
Аллай сѣзде -ла — кетмеучю залимди,
Ол сѣзледен онну табхан — алимди.
10. Ала экишер этим сѣзден къурала,
Бир керекге адам тогъуз табала...
11. Джангыз сѣзден — эки сѣз
Чыгъар, бѣлсенг экиге,
Ал кесеги — джануар,
Буу маталлы кѣрюне.
Арт кесеги — тартылгъан
Тюрлюсюдю мюрзеуню,
Керек эсе таныргъа,
Тегенеде — хулгусу.

Эки кесек бир болса, —
Къумашчыкъны бурхусу.

12. Кеси турса, — санчача,
Апчыгъан баш, телирек.
Ол этерге джарайды,
Къошулса уа анга «нек».
13. Юй джаныуар — ал кесеги,
Къышхы джауум — арт кесеги.
Бирге къошсанг — миллет ат,
Къарачайгъа къарнаш халкъ.
14. Бирге турса — билликсе,
Миллет атды, — эштибсе.
Арт кесеги — ичер зат,
Ал кесеги — бояу ат.
15. «Нек» деген сёз къошулса, —
Самауардан ёзге зат.
«Нек» къошулмай, бош турса, —
Шекер атыб ичер зат.
16. «Кёр» дегени — бир кесеги.
Терек атды бир кесеги.
Биргелей а — «къараргъа»
Дегенчаракъ магъана.
17. Къыстар ючюн бугъаны,
Ал джартысын айтаса.
Ючге дери санасанг,
Бир джартысын айтаса.
Эки джарты бир болса, —
Терек атны айтаса.
18. Чюгюндюрден шекер чыкъса,
Малгъа аш да къалады.
Бир тюрлюсю бояулары
Кесин анга тагъады, —
Фольклордан чыгъарманы
Бир тюрлюсю болады.
Ол юч сёзню билген сабий —
Тамам эсли болады.

19. «Дженгил джумул!» — дейд сѣз бизге,
«Бар», «тѣпол», — дейд бир сѣз суугъа.
Эки сѣзню кьошсакъ бирге, —
Болуб къалад бир джан сууда.

20. «Сынгар» деген сѣзню алыб,
Синоними табсакъ аны,
Къазан къара, кюе болад,
Ахырына кьошсакъ м-ны.

21. «Къолан» бла «мат» кьошулса,
«Бек иги» деб сѣз чыгъады.
«Мат-ны» м-сын ал сѣз алса,
«Дуния» бла «ат» тууады.

АНАГРАММАЛА

(Анаграммала сѣзлени арты аллына окъуу неда харифлерини орунларын алмашдыруу мадарла бла къураладыла)

1. Къалай ары окъусанг да: «мазаллы»
Деген сѣздю, тюрленмейди зауаллы.

2. Эки бѣлюм — къурамы.
Тюрленмейди джугъу аны,
Окъусанг да онгуна,
Окъусанг да солуна.
Дагъыда бир тахтасы:
Эки эгизчик — ортасы.

3. Сюйсенг, — окъу тюзюне,
Сюйсенг, — окъу терсине.
«Эркинликди» тюзюнде,
«Кирсиз, ариу» — терсинде.

4. Сюйсенг, окъу аллына,
Огъай десенг, артына.
«Къудурет, огъур» — солундан.
Юй хайыуан — онгундан.

5. Солдан онгига окъусанг,
Аны юсюме киерем.

Арты-аллына окъусанг, —
«Алашагъа» антоним.

6. Окъусанг тюз, аллына, —
Тауда-тюзде айланган.
Эджиклесенг ызына, —
Тюрленмейин къалалгъан.

7. Эки сёзден къуралгъанды. Тюзюне окъусанг, чам тилде — джукъуну атыды, сёзлени орунларын ауушдуруб салыб окъусанг, — къобуз тиеклени бир къауумуну атыды.

8. Солдан онгнга окъусанг, «къышхыр» дегеннге синонимди, онгдан солгъа окъусанг, — «ун» дегеннге антонимди.

ЛОГОГРИФЛЕ

(логогрифле сёзге харифни неда сёзню къошулгъаны бла неда къоратылгъаны бла къураладыла)

1. Ахыр хариф е болалса, —
Сууда мешна, танг джюзеди.
Е-си къораб, кеси къалса,
Зат «мардадан кемди» дейди.
2. Кесин къойсанг,
Кёргюзтюучю алмашды.
У-ну къошсанг,
Кийиклеге къарнашды.
3. Хыянатны синоними аласа,
Аллындан х, артындан а атаса.
Сора джюйрюк болады да, джер салыб,
Къайры сюйсенг, ары миниб бараса.

ШАРАДА

(шарадалада джашырылгъан сёзле эки неда андан аслам кесекден къуралгъан сёзледиле, хар кесек кеси джалан турса, энчи магъанасы болады).

Бирча тёртеу тизилдиле къубула,
Экинчи бла тёртюнчюсю — къысхала.
Ортасындан эки тенгнге айырсанг, —
Эки кере: «Ёлюр от!» — деб чамлана.
Джукъ да этмей, тургъаныча окъусанг,
«Ууакълау, эзю» — болуб турад магъана.

Сёзлени ышанлары

Хар затны, халны, болмушну (явленииени) кесини энчи ышанлары боладыла. Ол не зат, не хал, не болмуш болгъанын аны ышанлары бла билебиз. Кимни, нени эсе да иги толу билирге излесек, аланы ышанларын билирге кюрешебиз. Себеби, магъана да, хали да, болум, магъана да, джарарыгъы да ышанлада билинедиле. Ышанланы не къадар кёб билиб, не къадар терен ангыласанг, ышанланы «иесин»да ол къадар иги «таны-яласа», анга ол къадар тюз багъа бересе, аны юсюнде ол къадар аз джангыласа. Бизни кюнден кюннге джашау сынам ала баргъаныбызны магъанасы да — тегерегибиздегилени ышанларын биле, ангылай баргъаныбызды. Нек дегенде, хар затны халиси аны ышанларына кёре болады.

Ышанланы дженгил, тюз эслей, кёре, ангылай билмеклик — эсликди. Ол ышанлагъа кёре ышан иени халисин ангылаб, кесини къалай атларын анга кёре тюз ачыкълаб, тюз, кесгин къурай билиу — акъыллылыкды.

Затланы бирча ышанлары болса, ала бирчала, ушашла боладыла, ушамагъан, башха тюрлю ышанлары болсала уа, затла да бир-бирине ушамагъан, бир-биринден башха тюрлю затла боладыла.

Ышанлада баш (баш магъаналы, баш дараджалы) неда джетек, сансыз, экинчи, ючюнчю дараджалы магъаналыла да боладыла. Алай а ышанны баш магъаналылыгъы бла сансызлыгъы адамны кесини оюмуна, муратына, кёзкъарамына кёре болургъа да болады, ангылагъанына, билалгъанына кёре болургъа да болады. Сёз ючюн, таш деген затны кимге къатылыгъы керекди, кимге джумушаклыгъы (ташы джонуб, сурат ишлерикге) керекди, ташны ышанларына эки адам анга кёре багъа кесерикдиле. Орундукъ деген сёзню (ол сёз танытыучу затны) алсакъ, омактылыкны суйген адамгъа аны баш ышаны — тыш ариулугъуду, тынчылыкны суйгеннге — таблыгъыды, джумушаклыгъыды, дюргеннге, деменгиликни суйгеннге — деменгилелигиди, ачхасы азгъа — учузлугъу, къургъакъ махтанчакъгъа уа — таб багъалыгъы болургъа да боллукъду.

Хар не да ышанларына кёре къауумлагъа юлешинедиле. Сёз ючюн, терекле, хансла, джаныуарла, акъла, кёкле, къатыла, джумушакъла, эркишиле, тиширыула, д. а. к. Хар къауумну бирин алыб, аны къурамындагъыланы ышанларына къарасакъ да, аланы да талай къауумгъа юлешаллыкъбыз: къаллай ышанлагъа къараб юлешгенибизге кёре. Айтыргъа, джаныуарла. Ала да: юй хайыуанла, кийик джаныуарла, сууда джашагъанла, къургъакъда джашагъанла, д. а. к.

Юй хайыуанланы алсакъ да; улоугъа джарагъанла, (ат, эшек, тюе, къадыр, ёгюз), эт, сют, джюн, гаккы бергенле (ийнек, къой, эчки, къа-

натлыла). Эчкиле: пух эчкиле, сют (неда эт) бергенле, акъ джюнюле неда къарала, кёкле, джашилле (бир къауум тыш къраллада аллайла да бардыла), д. а. к.

Сёзле да алайдыла. Хар сёзню кесини ышанлары, алагъа кёре магъаналары барды (нени танытханы, не соруугъа джууаб бергени, саны, бети, болушу, д. а. к.).

СЁЗНЮ МАГЪАНАСЫ

Хар сёзню магъанасын тилде джюрюгенича кесгин билирге керекди. Алайсыз сёз керекли джеринде хайырландырылалмайды, не терс хайырландырылады, не унутулуб къалады. Сёзню бир эшитген бла билиб къоюб, тюз хайырландырыб тебреген да бир-бирде тынч болмайды. Ол огъай, адам магъанасын иги билиб тургъан сёзле унутулуб, керек джерде эсине келмей да къаладыла, джангылыч айтылыб да кетедиле.

Адам магъанасын билиб, алай а хайырландырмаучу сёзлерине пассив сёз (мууал) байлыгъы дейдиле, айта, хайырландыра туруучу сёзлерине уа актив (тири) сёз байлыгъы дейдиле. Мууал сёз байлыкъ тири сёз байлыкъга кёчер ючюн, алимле айтханнга кёре, адам сёзню эм кеминде 5 — 7 кере эсге тюшюрюге, хайырландырыгъа керекди, андан сора ол сёз байлыгъына къошулуб, кечеде-кюнде керек кёзюююнде эсине келирча боладыла.

Адам не къадар кёб сёзню билсе, аланы да магъаналарын не къадар толу, терен билсе, сёлешгени, айтханы да ол къадар таб, кесгин, терен да болады. Джангы сёзле бла уа адамга джангы ангы, джангы оюм келе барады. Сёз байлыгъыны ёсгени адамны эсин, ангысын, ангыламакълыгъын да ёсдюре, оюмун, къарамны да кенгерте барады. Уллу акъыл иеси адамла тилни (сёз байлыкъны) да, тилни билиуню да аны ючюн бек багъалатадыла.

Сёзлени да, башха затланыча, бир неда бир къауум ышанлагъа кёре къауумлагъа юлеширге болады. Грамматикада (морфологияда) сёзле не соруулагъа джууаб этгенлерине кёре, нени танытханларына кёре, неда къаллай тийишиуле, байламла къурагъанларына кёре къауумланадыла. Ол къауумлагъа тилни кесеклери дейдиле. Сёзле таб таууш къурамларына кёре да къауумланадыла.

Къарачай-малкъар тилде бир къауум сёзде кёбюсюне къуппа-къуру базыкъ ачыкъ тауушла, бирсиледе уа — сынгар да ингичке ачыкъ тауушла болургъа ёчдюле. Сёзлени не затланы танытханларына неда башха ышанларына кёре къауумларгъа да боллукъду. Сёзге, хансланы атлары, планеталаны атлары, джудуз джоппуланы атлары (Джетегейле, Мырытла, Боюнсхала, Илкер, Базманда, д. а. к.), адам атла (Алхаз, Хасан, Къаншау, Ораз, Томпа...), д. а. к. Неуа: санаула, бирча аффикс-

лери болгъанла, бирча санда болгъанла, бояуланы атлары, бир болушда болгъанла, бѣлом санлары тенг болгъанла, адамны халисин, халисинде чюйре ышанларын неда асыл ышанларын танытханла, д. а. к.

Алай бла, сѣз къауумгъа къараб, аланы не ышанларына кѣре къауум-ланнганларын эслей билирге керекди.

АРТЫКЪ СѢЗ

(о ю н)

Бу оюн сѣзлени ышанларын кѣре, таба билирге юренирге болушады, алай бла сабийни эслилиги ёседи.

Тюбюнде берилген сафлада (колонкалада) сѣз къауумлагъа къараб, бирге берилген талай сѣз (4—7) не ышанны барлыгына — джокълугъуна кѣре къауумланнганларын эслерге, ол ышаны болмагъан, аны амалтын къалгъанлагъа «тенглик» эталмай, «артыкъ» болуб тургъан сѣзню табаргъа керекди, аны нек «артыкъгъа» саналгъанын айтыргъа керекди. Бир къауумгъа къараргъа джаргы минут бериледи. Бир кереге 5—6 столбик алынса, заманны анга кѣре белгилерге керекди. Заман сабийлени джылларына кѣре кѣб, аз этиледи.

Бир кереге 10 столбик алыныб, 3—10 мин, заман берилиб, тюз этгенне хар столбик сайын бир очко бериб ойнаргъа боллукъду. Кѣб очко алгъан хорлайды.

Алай столбиклени сабийле кеслери да къуаргъа боллукъдула.

1. 1. Элли Тели Кели бели тери	2. Тегене эслене элене терслене джерлене	3. Джилек билек кюрек сюек тиек	4. Кюзге джюзге тюзге юрге нюрге	5. Белги безги джизги ингирги ичирги
--	--	---	--	--

6. Бургъан къумгъан джумгъан къуугъан туугъан	7. Мылы мытчы суулу себгил джибгил	8. Юзгере бѣдене гѣзенек джатма къашпакъ	9. Кѣк сары мор боз къоз	10. Джалы халы джылы мылы къылы
---	--	--	--------------------------------------	---

II. 1. Чалман дурман дарман аман орман	2. Кѣксыман акъсыман дарман сарысыман чийсыман	3. Булбул бырбыр тыбыр гыргыр зырзыр	4. Эчки кючук улакъ къозу джюджек	5. Джашко бала сабий акка гъкка
--	--	--	---	---

6. Къобу
тобу
габу
Абу
табу	7. Къалакъ
къумукъ
таракъ
къазакъ
къабакъ	8. Бегене
тегене
табакъ
къашыкъ
челек	9. Къутукъ
къурукъ
чачакъ
къабакъ
къазакъ	10. Таугъа
къаугъа
джаугъа
даугъа
баугъа
III. 1. Узгъа
бузгъа
къызгъа
къазгъа
тузгъа	2. Отлау
отларгъа
отджагъа
отлаусуз
отлатыргъа	3. Джайгъы
джазгъы
къайгъы
андагъы
мындагъы	4. Саугъа
къаугъа
сыргъа
джоргъа
быргъа	5. Гёлендир
юйлендир
илгендир
кёллендир
тиллендир
6. Къузгъун
созгъун
озгъун
тозгъун
бузгъун	7. Кёктюн
кёлтюн
гелеютюн
тютюн
тюбютюн	8. Къарама
тарама
къоруулама
оружлама
соруулама	9. Къараууз
къаралдым
къарасыман
къарауул
къараракъ	10. Джылыгъу
джылылыкъ
джылауукъ
джылыулу
джылы-
тычу
IV. 1. Отуз
отун
отунчу
отлукъ
отджагъа
отсуз	2. Титиу
джетиу
этиу
итиу
битиу
бишиу	3. Кёзлюк
кёзлеу
къобан
шаудан
къара суу
гара суу	4. Тауун
арауун
бауун
сауун
джауун
дауун	5. Урларгъа
къымаргъа
къысаргъа
къытаргъа
сызаргъа
мысхыртыр-
гъа
6. Мырды
чырды

зылды
сылды
кылды | 7. Юре
кире
(къалау)
хыре
тёре
юрге | 8. Тартар
гыргы

хынчхынч
булбул
къубул | 9. Кулилат
Халимат

Алилат
Къанамат
Салимат | 10. Сибилчи
Сосуркъа

Рачыкъау
Рамазан
Къараша-
уай |
| V. 1. Таракъ
такъмакъ
чакъмакъ
бармакъ
артмакъ | 2. Къутуне
къаназир
къауракъ
памезей
къабдал | 3. Батыр
тири
юркек
чёрчек
бёгек | 4. Чабаргъа
чагъаргъа
джортаргъа
угулургъа
джумулур-
гъа | 5. Тамгъа
къамгъа
джоргъа
джаргъа
къаргъа |

6. Бутакъ чапракъ тамыр самыр булчукъ	7. Ышармыш кюлюмсю- реу кюлюу ышаныу ышарыу	8. Джарашыу джаратыу огъурау сююнюу суйюу	9. Палах азаб къыйын- лыкъ ачыу сагъышла- ныу	10. Барама алама къайнама таяма салама
---	--	---	---	--

VI. 1. Чарыкъ чурукъ чындай чаппа бокка	2. Къязыкъ Джазыкъ джазыу азыкъ къылыкъ	3. Къар джангур къырау къырпакъ Джабалакъ	4. Белибау нохта бау чурукъ бау ышым бау баш бау	5. Бытта Чотча Гола Долай Байчора
---	---	---	--	---

6. Сылпагъар Къобан Ёзден Чомур Боташ	7. Сериуюн кёрюуюн рахат сабыр шош	8. Джёрме серме сюрме тюрме кюрме	9. Къууурма джанкъы- лыч ачыуташ джанкъоз къууушхан	10. Аякъ адам алтын кебек кибик
---	--	---	--	---

VII. 1. Улху муртху хулгу бурху къурху	2. Къырыкъ мыйыкъ къылыкъ къысыкъ къыйыкъ	3. Кёгюрчюн чакъын- джик алмасты голунгкъл- ды джёмджё- гол	4. Къалакъ калак калкай айланма къыдырма	5. Сары тары къары кары джары
--	---	--	--	---

6. Гыргыр джаджак дырдыр бырбыр джаншакъ	7. Къурма къуурма къууурма сууурма сууума	8. Кёзкёрмез кёргюзмез джибермез бердирмез юздюрмез	9. Гулмак ууакъ джарак калак гагарак	10. Сабах нартюх хойнух матух хомух
--	---	---	--	---

VIII. Хатху, хырха, харх, сарх, хоха.

IX. Гыйы, мыйы, сыйы, джыйы.

X. Серге, тёрге, джерге, терге, бериге, териге.

XI. Дезинфекция, дискриминация, дистармония, миграция, депортация.

XII. Хырха, хыртха, чархха, хархха, сархха, тархха.

XIII. Гылын, бырын, сырын, джырын, джылын, мылын, къылын.

XIV. Джыртхыч, кийик, джаныуар, къанатлы, къартчыгъа, хайыуан.

- XV. Чюйре, тюйре, сюйре, юйре.
 XVI. Ыргъай, торгъай, сагъай, тагъай, къандагъай, сабдагъай.
 XVII. Ангы, джангы, джангкы, анты, тангкы.
 XVIII. Гызык, гымык, хаух, сабах.
 XIX. Тайма, бурма, турма, алма, жарма, керме, сюрме.
 XX. Уялчакъ, чапчакъ, къубулчакъ, тартынчакъ.
 XXI. Джайракъ, къайракъ, сыйракъ, къауракъ, байракъ.

ГЫНТТЫЛЫ СОРУУЛА

Адам атланы юслеринден

1. «Татлы» адам атла болуб къайсыланы билесиз?
2. Сабий деген сёз къошулуб къуралгъан къайсы атланы билесиз?
3. Къурамларында терек атла болгъан къайсы адам атланы билесиз?
4. Къурамларында гокка хансланы атлары болгъан атла къайсыладыла?
5. Бояуланы тюрлю-тюрлюлери къошулуб къуралгъан атла къайсыладыла?
6. Эм «къаты, металл» атла къайсыладыла?
7. Эм «джигит» атладан къайсыланы билесиз?
8. «Багъалы» атла къайсыладыла?
9. «Джити, ётгюр» атла къайсыладыла?
10. «Къысха» атла къайсыладыла?
11. Эм «хыны, эм гыркы» ат къайсыды?
12. «Джарыкъ» атладан къайсыланы билесиз?

Кёб магъаналы сёзле

Бир къауум сёзлени къуру бир тюл, бирталай магъаналары болады. Сёз ючюн, барыргъа деген сёзню алыб къарайыкъ: 1. Этилирге (иш барады). 2. Сатылыргъа («Гардош базарда учуз барады»). 3. Тебсерге (абезекге барыргъа). 4. Джулкъунургъа (къазны къууу барады). 5. Юйленирге (тиширыуну юсюнден). 6. Джюрюрге, атларгъа.

«Битерге» десек: I. 1. Джабышыргъа, сау болургъа. 2. Этилиб бошаргъа. 3. Ёлюрге. 4. Джабаргъа, тешикни битерге. II. Ёсерге (терек битгенди. III. Чыгъаргъа (чачырауукъ битгенди).

Алай бла, бу сёзле кёб магъаналы болгъанлары хакъды. Сёзлюкледен I, II, III деб белгиленгенлери уа — омонимликни танытадыла.

Баш деген сёзню уа джыйырмагъа джууукъ магъанасы барды.

Кёб магъаналы сёзле бла омонимлени бир-бирлеринден айырыб таныгъан тынч тюрлю. Алай болса да эсге алыныр бир зат: кёб магъаналы

сёзню магъаналары бир-бирлерине магъана джаны бла джууукъ, байламлы боладыла. Омоним сёзде джууукълукъ, байлам болган эсе да, энди кетиб бошагъанды.

Сёзлени кёчген магъаналары да болургъа болады. Бир затха айтылган затны ушашдырыб башха затха айтылганы кёчген магъана болады. Ит деб адамгъа айтыла эсе, ит деген сёз аманлыкъчы деген магъананы тутады, ит деген сёзню кёчген магъанасы болады. Бёрю джуджаныуаргъа санала эсе, адамгъа бёрю дей эсек, бёрю деген — тоюмсуз, джуд деген магъанада айтылады, тоюмсуз, джуд деген — «бёрю» деген сёзню кёчген магъанасы болады.

Тилни, сёзлени иги, терен ангылар ючюн, сёзлени не къадар кёб магъаналарын билирге керекди. Аны ючюн а къарачай-малкъар тилде чыкыган китабланы, газетлени окъуй турургъа, къартлагъа, иги сёлеше, уста хапар айта билген адамлагъа тынгылай турургъа керекди, таурухлагъа, джомакълагъа, джырлагъа тынгыларгъа, айта, сёлеше билиу усталыкъгъа таймаздан юреннгенлей турургъа керекди.

Бу берилген оюнга сёзлени магъаналарын кесгин, толу билирге сюйгенлеге тежделедиле.

СЁЗЛЕНИ МАГЪАНАЛАРЫН КИМ КЁБ ТАБАЛЫР?

(о ю н)

Оюн бардыручу (неда оюн башчы) бир сёзню айтады, ойнагъанла ол сёзню не магъаналада джюрюгенин джазадыла. Андан сора джууаблагъа къаралады да, хар сёзню ким кёб магъанасын табалган эсе, ол хорлагъаннга саналады.

Юлгю: 1. Ариу: Джууаб: 1. Таза. 2. Чырайлы. 3. Джарашхан, омакъ джасалган, омакъ джыйылган. 4. Чууакъ (кюн). 5. Иги («ариу окъуй биледи»). 6. Кирсиз (ариу суу). 7. Огъурлу, таб (ариу адет). 9. Сыйлы (ариу кёрю). 10. Ыйнакълы, джумушакъ (ариу сёлеширге). 11. Тюз (ариу къылыкъ), д. а. к.

2. Ариуларгъа: 1. тазаларгъа, таза этерге, кирни кетерирге. 2. Кимни болса да ариулугъун этерге, тюзсюнорге. 3. Бошатыргъа, ичин бош этерге (Табакъны ичин ариулагъыз).

3. Джаман: 1. Аман, осал. 2. Бек (биз джаман кёб ойнадыкъ).

4. Кёберге: Кёбдюрюлорге, уллу болургъа. 2. Юрюлорге. 3. Кёч магъ. къошулургъа, кёлтюртюрлорге (хапар кёбе барады). Кёч. магъ. ёпкелерге.

5. ЭРИК: 1. Терекни, кёгетни аты. 2. Териге эрик ашатыргъа этилген ачитхы булгъама.

6. ЧАБАКЪ: 1. Суу джаныуар. 2. Мышца эт.

Ойнаргъа сёзлени сёзлюкледен алыргъа да боллукъду, алада сёзлени кёб магъаналылыкълары да, омонимликлери да кёргюзтюледиле.

ГЫНТТЫЧЫ СОРУУЛА

1. Джаныуарланы атларындан кѳуралган, тюрсюнню-сыфатны неда халини, хали ышанны танытхан кѳайсы сѳзлени билесиз?
2. Маму, мамучар, мамурач деген сѳзлени магъаналарында не башхалык барды?
3. Атларында джаныуар атла болган хансла бла терекле кѳайсыладыла?
4. «Темирли» бла «темирчини» не башхалыклары барды?
5. Ахырларына «аяк» деген сѳз кѳошулган ханс атла кѳайсыладыла?
6. Эки бѳлюмден кѳуралган, бѳлюмлерини орунларын ауушдурсанг, башха сѳз чыгыучу кѳайсы сѳзледиле?
7. Быланы бир-бирлеринден не башхалыклары барды: Ит, парий, самыр, мамучар, маске, баракъ, кучий, кучалак?
8. Бир-бирлеринден не башхалыклары барды?
 - а) Сахан, аякъ, табакъ, тепшек, чара, чырча.
 - б) Чѳмюч, кружка, саблы, гоппан.
 - в) Башлы, кастрол.
 - г) Къазан, чоюн.
 - д) Аз, кѳыт, дыккы.
 - е) Чалман, гѳзенек, четен, юзгере.
 - ж) Чий, четен, джеген.

МАХСЫМА — ТЮРК ТИЛЛЕДЕН СѳЗДЮ

Боза деген сѳзню кѳайсы бирибиз да билебиз: нартюх ундан, тюйден этилиучю, бурундан адет болуб келген суусунду.

Бозаны бир тюрлюсю уа — махсымады. Махсыма деген сѳз бусагъатда кѳарачайлылада унутулганды, ала бла хоншу джашаган миллетледе — черкеслиле бла абазалылада уа сакъланганды — боза деген магъанада бусагъатда да джюрюб турады.

Кѳайдан чыккыган болур «махсыма» деген сѳз?

Магъанасы бла алыб кѳарасанг, махсыма бла матхан, махтау деген сѳзле бир тамырлы сѳзле болганнга ушайдыла. Махта деген да кѳбдюрюб айт, кѳлтюрт деген магъананы тутады. Махтанчакъ деген сѳзде ол магъана артык да ачык танылады, кесгин ангылашынады.

Махсыма деген сѳзню тамыры мах да «бѳрк, кѳб, кѳлтюрюл» деген магъана береди.

-Сы аффикс а бол деген магъана береди (кѳакъсы, аякъсы, тыхсы, деген сѳзледе да ол аффикс барды). -Ма деген аффикс а кѳб сѳз кѳураучу аффиксди, болган, этилген, белгили бир ышаны болган деген магъа-

насы барды. Сёз ючюн: джарма — джарылыб, ууакъланыб этилген, къууурма — къууурулуб этилген, къууурулгъан, д. а. к. Махсыма деген сёздеги -ма да «кёлтюрюлген», «бёркген», «кёбген» деген магъана бериб турады. Махсыманы, бозаны ачытхы кьошуб, ачытыб, къайнамагъа, кёбмеге кьоюб этилиучюлери уа белгиледи.

Алай бла, махсыма бла махтау бир тамырлы сёздедиле, махсыма хоншу халкълагъа бизни бабаларыбыздан баргъан тюрк сёздю. Дагъыда бир сейири уа — махсыма деген сёз бусагъатда да къарайым тилде джюрюб турады — арпадан этилген боза деген магъанада. Къарайым тил бла къарачай-малкъар тил а бютеу тюрк юйюртеги тилледе эм джукъ тилледиле, тюрк тиллени классификациясында (Н. А. Баскаковну классификациясында) къарачай-малкъар тил, къарайым тил, къумукъ тил, къырым татарлыланы тиллери, эм джууукъ тилле болгъанлары себбли, бир подгруппада бериледиле. Къарайымлыла уа Кавказдан бек эртде кетген къауумладандыла, бусагъатда да иудаизм динни тутадыла кёбюсю.

НЕ ДЕУЧЕНДИЛЕ?

(о ю н)

Фразеологиялык сѣзтутушланы (уюмаланы) магъаналары тюз сѣз-леге келишген, джууукъ, бирде уа тамам алача болгъанлыкъга, ала тюз сѣзден эсе кенгирек магъаналыдыла, кѣрюмлю халда, болумну адам кѣ-зю бла кѣрюрча ангылатадыла, айтылгъан эсде къалырча этедиле. Сѣз ючюн, эс ийиб тынгылагъанны юсюнден, сагъайгъанны юсюнден фразеологиялыкъ сѣзтутуш «эки къулагъын ёрге тутаргъа» дей эсе, не аз шыкъырт чыкъса да, ит, ат -ѣзге да сагъайыб, къулакъларын ёрге-ёрге тутуб, сакъ болуб тохтаучуларын кѣзюнге кѣргюзеди. Неуа «джерни те-шиги болса, кириб кетерча болдум», «къууаннгандан башым кѣкге джет-генча болдум» деген уюмалагъа къарагъыз. Адам уялса, ыйлыкъса, джунчуса, мени киши эслемегей эди деб, джыйырылыб, буюгъуб, алай-дан къорар мадар болса, эм уллу игиликге аны кѣрюб турмаймыды?! «Бычакъны ауузундача» деген а? Къоркъуулу халда деген магъананы андан таб, андан иги айтыргъа къыйынды.

«Не деучендиле?» деген оюнда оюн башчы уюмада нени юсюнден айтылгъанын айтады. Ойнагъанла ол айтхан магъанагъа келишген уюмаланы табыб айтадыла. Ким кѣб табыб айталса, ол хорлайды. Бы-лайда оюн башчыгъа болушлукъгъа бирер кесек уюма бериледи.

1. Акъылынгы (оюмунгу) джаратмайма, деген магъанада.
2. Алкъын сабийди, деген магъанада.
3. Болуму къолай тюлдю, деген магъанада.
4. Ишге артдан сагъайыб этерге чабханнга.
5. Джангур бек джауса.
6. Джукъну асыры керексизге дженгил-дженгил этгенни юсюнден.
7. Тюзелмезлик ишни тюзетирге кюрешгенни юсюнден.
8. Адамлагъа чырмау болуб тургъаннга.
9. Бир-бирлери бла келишалмагъан, джарашалмагъан адамланы юс-леринден.
10. Болмазлыкъ затны умут этгеннге.
11. Болушмазлыкъ адамдан болушлукъ умут этгеннге.
12. Кесини неда халкъыны джугъун бюсюремегеннге.
13. Кемсиз, бек къууаныб айланнганнга.

14. Бир-бири бла джарашмагъан, джаурукъ тутханланы юслеринден.
15. Бир затха тюзелиб, хаман да аны этиб, айтыб туруучугъа.
16. Алкъын этилмеген затны юсюнден этилген, тыннган затхача къарагъанны юсюнден.
17. Ачыкъ затха магъанасыз патауала къураб кюрешгеннге.
18. Билгенин элге джаймаса, тѣзалмаучу адамгъа.
19. Хайыры болмагъан затны сатыб-алыб кюрешгенни юсюнден.
20. Кесине джетмеген затха кесин ура айланыучугъа.
21. Джукъ билмей тургъанлай тюбѣб, чыгъыб къалгъаннга.
22. Джукъну кемсиз кѣб ашаучу-ичиучю адамгъа.
23. Алдауукъчугъа.
24. Джукъ айтмай, тынгылаб тургъаннга.
25. Джукъну унамай, огъай деб тургъаннга.
26. Керексизге кѣб джыйылгъан затланы юслеринден.
27. Биреуге къайгъы салыб, джунчутханны юсюнден.
28. Адамны бир затха айырыб бек чарлаучусуну юсюнден.
29. Джукъну зыраф этиб къоюуну юсюнден.
30. Бек джарлы адамны юсюнден.
31. Бир чурум табыб, биреуге илиниуню юсюнден.
32. Кишиге турсунмауну, уллу кѣллюлюкню юсюнден.
33. Махтанчакъны юсюнден.
34. Адамгъа джарыкъ, ачыкъ болмауну юсюнден.
35. Ёпкелегенни юсюнден.
36. Джукъну этерге таукел болууну юсюнден.
37. Биреу болгъанча болууну юсюнден.
38. Къайгылы, тынчлыкъсыз болууну, къоркъууну юсюнден.
39. Эринчекни юсюнден.

ДЖАЙЫЛМАГЪАН АЙТЫММЫДЫ, ДЖАЙЫЛГЪАН АЙТЫММЫДЫ?

Къуру баш членледен къуралгъан айтым джайылмагъан айтым болады, сансыз члени да болса, ол джайылгъан айтым болады. Алай а айтымны члени бир сѣзденми къуралгъанды, талай сѣзден неда сѣзтушданмы къуралгъанды, — аны ачыкълагъан бир-бирде къыйын тиерге болады, алайгъа эс бѣлюрге керекди.

Бу айтымланы къайсысы джайылгъан, къайсысы джайылмагъан айтым болгъанын айтыгъыз.

Сѣз берди. Ачха берди. Окъургъа сюеди. Окъууну сюеди. Ишлей турадыла. Джолда турадыла. Устаз боллукъма. Сууукъ боллукъма. Заман кеч болгъанды. Оюн кеч болгъанды. Ойнай башладыла. Оюнну башладыла. Ичиб бошладыла. Ичиуню бошладыла. Хасан чабыб джетди. Ха-

сан чабханлай джетди. Ач болду. Бек ач болду. Келирге уялды. Къартдан уялды. Болуша башлады. Болушууну башлады. Селеше биледи. Селешгенин биледи. Бурнун чойюрдю. Дженгин чойюрдю. Этегин башына къаблады. Бёркюн башына къаблады. Сёз этди. Джумуш этди. Иш этиб айтды. Ишни этиб тындырды. Кёз тийди. Таш тийди. Кёлюне келди. Юйюне келди. Кёз сууун тёкдю. Сапын сууун тёкдю. Джырлай турады. Къошда турады. Кёзден тас болду. Юйден тас болду. Кесин кёбдюрдю. Тобну кёбдюрдю. Сабийни тургъузду. Бурнун тургъузду. Галошха чёкдю. Шиндикге чёкдю. Кесин къолгъа алды. Мизин къолгъа алды. Джагъасындан алды. Базардан алды. Аягъындан алды. Ачхасындан алды. Боюн тюбюне болду. Бойну тюбюнде болду. Чалкъысы ташха тийди. Аягъы ташха тийди. Чагасы сынды. Джюреги сынды. Солууун алды. Ачхасын алды.

II. Бюсюреу этди. Гырджын этди. Эсинде тутду. Чегетде тутду, Ичги сёзюн айтды. Айтыр сёзюн айтды. Къараб къалдыла. Юйде къалдыла. Бир оюмгъа келдиле. Классха келдиле. Аз болдула. Аз къуйдула. Аллах кюнюн кёрдю. Джайны кюнюн кёрдю. Аманны къуйду. Сютню къуйду. Къара сабан сюрдю. Будай сабан сюрдю. Кёлю къалды. Юйде къалды. Отда къазан къайнайды. Башында къазан къайнайды. Арбазда терек чагъады. Ауuzu от чагъады. Юйню ачды. Бетин ачды. Аууз ачды. Киштикни башын сылады. Тюгюн тюзюне сылады. Къулакъгъа алмады. Машогу алмады. Ахырына таянды. Буруугъа таянды. Ауузун тыйды. Атын тыйды. Урлукъну джетдирди. Ауузун джетдирди. Тил тутду. Насыбы тутду. Усу тутду. Ити тутду. Айтханы болмады. Джолу болмады. Той тутду. Кийик тутду. Кёлю бармады. Ишге бармады. Отуну тауусулду. Тюнгеси тауусулду. Къайнагъан джауу тауусулду. Тил джауу тауусулду.

III. Тилине тийирмеди. Джугъуна тийирмеди. Кёзюне къарады. Кёзю къарады. Сагюнджюсюн атды. Мыллыгын атды. Башын атды. Кесин атды. Таягъын атды. Бетин атды. Сейир джуртха къарады. Къуру джуртха къарады. Ёрге турду. Хан турду. Ачхасы джетди. Кёзю джетди. Бетин сюртюб къойду. Бетин сылаб къойду. Къашына къараргъа. Къашына салыргъа.

ЧАМ ЭЛБЕРЛЕ

Бу элберлени былячаларын излей, уюмаланы эсигизге тюшюрююгюз.

1. Мыдахлансала, ол салыннган этеди. Уллу кёллю болсала, аны кёкге тутадыла. Джукъну джаратмагъан — аны чойюреди. Ол неди?

2. Батмакъда аны киедиле, къургъакъда атыб недиле. Муратларыча болалмагъанла, хорланнганла анга чёгедиле. Ол неди?

3. Кёллерине джетмеген джукъ болса, аны тюедиле, кёллери иги болса, аны кередиле, шохларына аны бередиле. Ол неди?

4. Сюеги джокьду, кылычдан а джитиди. Ачы да болады, татлы да болады. Найнайла, гыргыра аны чайнайла. Адам кьоркьса, ол артына кетеди, бошлаб кьойсанг, хар кимни джаралы этеди. Сюйдюрген да олду, кюйдюрген да олду. Ол неди?

5. Ол болса, адамны аягыны тубюнде чёб сынмайды, ол болмаса, адам той тутмайды.

6. Ол осал адамныкы эсе, анда ит да ёледи, джылан да балалайды. Асыл адамныкы эсе уа, андан чыкьган -алтын багысыды, -ма алайды. Ол неди?

7. Азгынны ол кьабар кибик эти джокь.
Къара аллай кычыргьаны — ырысды.
Кюн аманны осуча деб айтыу бард.
«Аман аллай кычырсын!» — деу — кьаргышды.

8. «Олум кьарайд!» — дейле, джукьгьа термиле.
Андан кетген — кёлден кетер, — билебиз.
Бек кьарангьд деб айтыргьа сюйгенле:
Анга тюртген кёрюнмейди, деученбиз.

9. Кёб кьыйыны киред аны адамгьа.
Биз а анга «харам» деб, бет джоябыз.
Джангыз бир зат айтыб — этиб тургьаннга:
Ма «ол билген — арба джол» деб кьоябыз.

Фразеологизмледе ёзек сёзле

Фразеологизмледе (уюма сёзтутушлада) ёзеклик этген сёзле боладыла. Эс ийсегиз, бир кьауум сёзле ёзеклик этиб уюмалада айырылыб аслам тубеучюлерин эслерге боллукьду. Аланы ичинде адамны бир кьауум органларыны атлары, кийимни деталлары, табийгьат халланы, адамны хали ышанларыны атлары бардыла. Сёз ючюн, баш, кьулакь, тубан, кюн, этек, д. а. к.

УЮМАЛАНЫ ТАБЫГЬЫЗ

(о ю н)

Оюн башчы ёзек сёзню айтады. Ойнагьанла ол сёз ёзеклик этиб кьуралагьан, ол сёз болгьан уюмаланы табыб, хар ким кеси кьагьытха джазады. Андан сора джазгьанларына кьаралады. Кьарагьан заманда джазаргьа болмайды. Джазгьанлары алфавит джорукьда болса игиди. Аууздан кьараргьа да боллукьду. Ким кёб уюма табхан эсе, ол

хорлайды. Уюмала бла айтымла кьуратыб, андан сора кьараргьа да бол-
лукьду. Алай этиу ойнагьанла аланы магьаналарын иги ангылагьанлары
бла кьалгьанларын кьргюзеди. Оюн бардыргьаннга болушлукьгьа бир
кьауум уюмала тюбюнде берилибдиле.

Ёсек сёзле: 1. Джер. 2. Этек. 3. Бет. 4. Тубан. 5. Уллу. 6. Арт. 7. Тил.
8. Кьулакь. 9. Баш. 10. Алдау. 11. Кюн. 12. Мыйыкь. 13. Кьуйрукь. 14.
Кьара. 15. Кёз. 16. Эл. 17. Харс. 18. Аууз. 19. Ал. 20. Той. 21. Кьол. 22.
Джан. 23. Джюрек. 24. Кьан. 25. Сёз. 26. Капек. 27. Тюк. 28. Кёл. 29.
Аякь. 30. Боюн. 31. Бурун. 32. Кьабыргьа. 33. Джел. 34. Акьыл. 35. Эс.

Болушлукьгьа уюмала.

1. Джер.

Омакьдан джер джарады, Джерни тюбю бла джюрюген (алтаякь).
Айтханьн джерге тюшюрмезге (этерге). Джерден чыгьарса да
чыгьарыргьа. Аягьы джерге джетмей (кьууаньнб). Джер тырнаргьа (ды-
галас). Джерни кьырдышын кьобарыргьа (дыгалас этерге). Джерни эте-
ги (узакь). Джер тентерирге (дыгалас этиб излерге). Джерни тешиги
болса, кирича. Джер кьабаргьа. Джерге кьараргьа (кьыйналыргьа,
ыйлыгьыргьа). Джюреги джер бла тенг болургьа. Джерни кьалыны бла
джукьасын билген. Джерни джабхан (кёб). Джерни джети кьаты. Джер
джутханча (тас). Джер-суу кьёрюрге (кёз ачаргьа).

2. Этек.

Этегин кёлтюрюрге (джалыныргьа, бетсинирге). Алтын этегинге ба-
шым кьонакь. Этегине кьысылыргьа (ышыкьлыкь, джакьлыкь из-
лерге). Этегине башын салыргьа. Этегине илинирге (неда: джабы-
шыргьа).

3. Бет.

Бети уялыргьа. Бетин тулукьгьа сугьарыкь. Бети чабырдан кьара.
Бетине талашхан (ыйлыкьмыч). Бет джояргьа. Бетни кьаты этиб (ууял-
май). Бетин джыртаргьа. Бети джибимезге. Бети джетмезге (уялыргьа).
Бетин кьргюзталмазгьа (уялыргьа). Бет ачханлыкь (келинни
кьргюзюуде). Бетин ачыб (уялыр затын айтыб). Бетине сыйындырыб.
Бетден бетге. Бетден айтыу. Бети бла ойнау. Бети акь учхун болургьа.
Бети аман болургьа. Бети кетерге. Бети джарыргьа. Бетине кьазан
кьара джагьаргьа (ыйлыкьдырыргьа, уялтыргьа). Бети-кьуту кетерге.
Бетлик табаргьа (сый, махтау табаргьа). Бет ючюн (намыс ючюн).
Джарыкь бетден. Бети кьара болгьай эди! Бетин чыгьарыргьа.

4. Тубан.

Ыйманын тубан этерге. Тубаннга иерге. Тубаннга юрген итча. Эртде
джашла тубаннга секиргенча. Кёкде — булут, джерде — тубан, кьайда
мынга джюген. Тубан кюнню марагьанча (ыз аджашдырыргьа таб кёзю-
уню).

5. Уллу.

Уллу кюнюбюздю (кьюуанч кюн). Уллу кёллю болургъа. Уллу кёллюкюк этерге (турсунмазгъа). Уллу-улла кетерге. Уллудан тутаргъа. Уллу-уллу сёлеширге. Уллу-уллу кесерге (махтаныргъа). Уллу-гитче да. Уллулукьну излеген. Уллу башы бла. Уллу-гитче дей билмеген (ишленмеген). Уллу башын гитче этиб. Уллу юйдеча кьубулуб. (Уллу юй — юйню къартла тургъан джаны).

6. Арт.

Артдан-алдан къарай. Артха тартаргъа. Артына кетерге (аман болургъа). Артдан-алдан сёлеше. Артын бегитирге (артдасына къайгырыргъа). Арт бла, ал бла (джашыртын). Артын-аллын бегитирге (кесин бегитирге). Артха турмазгъа. Артына кьарамазгъа (юйюнде къалгъанланы сагъышларын этмезге). Арты къалынды (неда: ызы). Артха къалыргъа. Арты болургъа. Арты, аллы да (бары да, бютеу). Артха-алгъа салмай (экилене турмай). Артында къалмагъан (биргесинден айырылмагъан). Артына чыгъаргъа (тауусургъа).

7. Тил.

Тил айландырыргъа (кёзге). Бир-бири тилин ангыларгъа. Айта-айта тил джауу кьурургъа. Айтыргъа тили айланмазгъа. Тил ачдырыргъа (келиннге). Ауузу-тили болмагъан хайуан. Бир тилли болургъа. Тилине салыргъа (ашаргъа). Тили тартылыргъа (къабышыргъа). Тили бла джаларгъа (эркелетирге). Тилине суу салмазгъа. Тилими учунда айлана турады. Тил чыгъарыргъа. Тили бюдюрдю эте (сёлешалмай). Тили чалыргъа. Тил этерге. Тили артына кетерге (сёлешалмай къалыргъа). Тил-аууз кьояргъа. Тили тутулургъа. Тил болургъа (тил этилирге). Тил берирге. Тил-сёз джюрютюрге. Тил джюрютюучю (тилчи). Тилини учу бла сёлеширге (суймей сёлеширге). Узун тилли (тилчи). Тилчи баракъ (тилчи). Тилин алдырыргъа. Тилин оздурургъа (ауузун оздурургъа). Татлы тилли. Ариу тилли. Ачы тилли. Тили аман. Тилин кьысхартыргъа (тыярча этерге).

8. Кьулакъ.

Кьулагъынга эне. Кьулакъ иерге. Кьулакъ тигерге. Кьулагъына чалышыргъа. Кьулакъгъа алмазгъа. Кьулагъына сёз кирмезге. Бир кьулагъындан кириб, бир кьулагъындан чыгъаргъа. Бууну кьулагъына джел къакъгъанча бир кёрмезге. Кьулакъ салыргъа (айтылгъанны эшитирге). Кьулакъ от алыргъа. Кьулакъларын ёрге тутаргъа (сагъайыргъа). Кьулагъын кьыздырыргъа (сёгерге). Кьулагъына ургъан танача (шыкьыртсыз).

9. Баш.

Баш тутаргъа. Баш кечиндирирге. Башы тюбюне болургъа. Башындан-тюбюнден кириб. Башын алдамагъан. Къашын-башын тюерге. Башдан-аякъ. Башындан тюбюне дери. Башдан башха. Башсыз-тюбсюз

этерге. Башлы-тюблю болургда. Башдан аякъ. Башын уллу кёрюрге. Башы тюбюне айланыргда. Башымамы урама (керек тюлдю). Башы чагылыргда. Башында къазан къайнаргда. Башын къашыргда бошамазгда. Башын ёрге тутаргда. Башын энишге тутаргда. Башын сыларгда (ариу айтыргда). Башын отха салыргда. Башына миндирирге. Башы къысаргда. Башы сауду. Башы къалгъан джерге. Башы айланган джерге. Башы къайгылы болургда. Баш кюн бла бош кюн сайын. Баш къагъаргда. Башын суугда атарыкъ этерге. Башы сисирге. Башында тирмен айландырғыда. Башына сыйндыралмазгда. Башында суу болса. Башына таякъ болургда. Башы-тюбю бла (алайына). Баш урургда (джалыныргда). Башыны тюгю чаклы бир (кёб).

10. Алдау.

Эт алдаргда (ашаргда). Алдау-сулдау этерге. Кёзюнгю алдаргда. Баш алдамай.

11. Кюн.

Кюнлю бийче. Аман кюнлю болургда. Кюнтиймез бийче (зыкы). Кюнлю къарангы болургда. Кюннге чыгъаргда. Кюн ууата айланыргда (кёз ача). Кюнюн ашыра айланыргда. Кюнюнден чыгъаргда. Кечесикюнлю да ит болуб (бек къыйналыб). Кечеси — бёрю, кюндюзю — ит болуб. Кюн тууаргда. Кюн аманны къушуча (мугур). Уллу кюнлюбюз (къуанч).

12. Мыйыкъ.

Мыйыгына битерге. Мыйыкъ тюбюнден ышарыргда. Ол мен билген мыйыкълары юсюнде эселе. Мыйыкы гыкка (гыкка къылыкы джаш).

13. Къуйрукъ.

Къуйрукъ учуча. Къуйругъун къалач этиб кетди. Къуйрукъ булгъады. Къуйрукъ тутдурмады.

14. Къара.

Къара палах. Атын къара кёмюр этерге. Ызындан къара сабан сюрюрге. Къара тер басаргда. Къара кюн келирге. Къара къан джауаргда. Къара иннетли. Къара ийнекни кирип басмагъан. Къара чебге атаргда. Къара мукъут этерге. Къара сабан сюрюрге. Къара тутаргда. Къара къанны къуаргда. Къара кёсеу этерге. Къара отказны басаргда. Тил къара тутаргда.

15. Кёз.

Эки кёзю джилтинле кёре. Кёз кёрген, къулакъ эшитген. Кёзлеринден къан тама. Кёз къарагъан (бек иги). Кёзлери къарангы эте. Аягы басханны кёзю кёрмейин. Кёзлерине къум уруб. Кёзлери аласбылас эте. Кёзге тюртгенни кёрмейсе. Кёзге илиннген (иги). Кёзю илинрге. Кёз-къаш бермезге. Кёз тиерге. Кёзю болгъан. Кёзлери бла ашаргда (зарланыргда). Эки кёзю бирин къоймагъан (гудучу). Кёзден думп болургда. Кёзден ташайыргда. Кёз этерге (тийдирирге). Кёзлери

чыракъ барырга. Кёзюнден айтырга. Атасыны аман кёзюне учурайым. Кёз ачарга. Кёз алдарга. Кёзкёрмез. Кёзю кыймазга. Кёз-кьюлакъ болурга. Кёз джетдирирге. Кёзюне тутарга (ачыкъ айтырга). Ишни кёзюне джетген заманда. Кёзю джаннган (тири). Кёзю джанмагъан (хо-мух). Кёзю бла кёрюрге. Анычагъа кёз ачарга (кёрюрге, аллайгъа тю-берге). Кёзю джетерге. Кёзлерин джандырырга. Кёзлерин кысыб кьюарга (кёрмегенча этерге). Кёз кысарга (накыярда этерге, неда та-шатын тиллеширге). Къараб кёзю кёрмезге. Кёз туурасындан джан-ларга. Кёзге тюшерге (ауузгъа алынырга). Кёзлери къамарга. Кёз къаматырга. Уялчакъдан мангылайына ючюнчю кёз чыгарырга. Биреуню кёзюнден кёрюрге.

16. Эл.

Эл бла бир (кёб). Элни юсюне къаратырга. Эл кёре. Элде джюрюмюген зат (сейир зат; адебсизлик). Элге сыйынмай айланнган (башбузукъ; элден тышында айланнган). Эл ашагъан эмеген. Элге кью-ян кириб айланады (тамаша зат, кёз ачар зат). Эл багъасы адам. Эл — Гуууртха, Гунай — джуууртха. Элек бла сюзгенча. Элиси элге болгъан (ауузу, сёзю бла элни кыйнагъан).

17. Харс.

Матай (неда: Матчи) харсха тюзелгенча. Харсха келирге (неда: ке-лиширге). Биреуге харс уругъа (джакъларга). Харсына тебсемесин (аны джанлы болмасын). Харсха джарашырга (неда: сыйынырга). Харсы бла той къайтаргъан (кёлю бла этген; иш баджаргъан).

18. Аууз.

Ауузуна базгъан (ауузу, къаты сёзлю). Ауузу бла къуш тутхан (махтанчакъ). Ауузу от чагъарга. Аууз кирип алдырырга (ашарга). Ауузу озарга. Аууз джетдирирге. Аууз суулары келирге. Аууз ачарга. Аууз джелип джетдирирге (джакълаб сёз айтырга). Ауузун джабарга. Ауузуна ургъанча этерге. Эл ауузуна къарагъан. Ауузунда ит ёлген. Ауузунда джылан балалагъан. Аны сагъынса, ауузуна суу уртламайды (бек сюеди). Ауузуна чабарга. Ауузуна къаратырга. Ауузу кыкса болурга. Ауузун тыярга, Аууз ачдырмазга (айтханын экинчи айт-дыра турмай этерге). Ауузулкъ юзерге (кёб сёлешиб турурга). Ауузунг-дан юзmezе (татлы). Ауузунгдан чыкъмасын. Ауузуна тюшерге. Ауузу-на юретирге. Ауузуна суу уртлагъанча (тынгылаб тургъан). Ауузуна тийиррге. Ауузу, тили джарашхан. Ауузун тутарга. Ауузундан тю-шюрмезге. Ауузун кысарга. Ауузунда кылычы болгъан (сёлеше бил-ген, уста сёлешген). Ауузунгда кьюут джуммагъынг джокъ эсе! Аууз чайкъамды болурга (сёзге къалырга). Ауузу бла семиз кесе (махтана). Ауузун ачыб къалырга (сейирсинирге).

19. Ал.

Ал бермезге. Элни аллында айланнган (кьюлукъчу-зат). Артын-ал-лын эсгерген (келир кюнюн, озгъан кюнюн эсгерген). Чархы аллына

айланган заманы. Чархы аллына тёнгереген заманы. Аллы айланган джанына кетерге, Аллына кьараргъа. Аллына ургъан заманы.

20. Той.

Той тутаргъа. Тойчу джашча (хагок, омакъ). Тойгъа тебрегенча (омакъ). Тойланы кьыздырыб айланыргъа. «Тойда джашла мени сорамы эдиле?» — дегенди бир кьыз. Тойну сылтауу бла тон битгенча. Тойда то- нун сыйыргъан (хатерсиз).

21. Кьол.

Кьолуна джыаргъа (бойсундурургъа). Кьолуна кьараргъа. Кьол джыаргъа (неда: кьучакъ джайды). Кьол джетдирирге (этерге). Кьолу джетмезге (заманы болмазгъа). Бир кьолдан (башха адамны кьошмагъан- лай). Кьолун-аягъын байларгъа, Кьолун-аягъын бош этерге (келинни эркин этерге). Кьолу-аягъы кьымылдагъан адам (тири). Кьол айырыргъа (этиб бошаргъа). Кьолу-аягъы кьымылдагъан заманда (кьарыуу болгъан кёзюуде). Кьолу-аягъы тутмазгъа. Кьолгъа алыргъа. Кьол аяздача тутаргъа. Кьол аяз кибик (гитче). Кьол бояргъа. Кьолу бек адам (кьызгъанч). Кьолу бла сыдырыб атханча. Кьоллу болургъа (алыргъа). Кьол булгъаргъа. Кьол джууаргъа. Кьолу кичий турады (джукъну этери неда тьойюшюрю келеди). Кьолу джукъа адам. Эки кьолун эки джан сюегине салыб (керпеслениб, омакъланыб). Кьолларын кьойнуна салыб (неда: сугъуб) турургъа. Кьолу чиби. Кьолуна чибин кьонган (ырысхылы, бай). Кьол этерге. Кьолуму сыртыды (эбсизди). Кьол салыб кьояргъа (алайды деб бегитирге). Кьол салыргъа (бегитирге, кьатышыргъа, сырыныргъа). Кьол силкиб кьояргъа (сан этмезге).

22. Джан.

Джаны чыгъаргъа. Джанын алыргъа. Джанын-кьанын аязмазгъа. Джанына джараргъа. Джанына тиерге. Джаны ичине кирирге. Джанын- дан тояргъа. Джаны кьыйналыргъа. Джанынгы алма (ашыкъма). Джаны тамагъына тыгъылыргъа. Джандан-джаннга тенгле. Джаны кибик (джаныча) кёрюрге. Джанын артха салмазгъа (кесин аязмазгъа). Джаны кьыйылыргъа. Джан-джанын ашаргъа. Джан берирге. Джан бла тенгек кибик. Джанына джетерге. Джаны кирирге (джаратыб кьояргъа). Джан басаргъа (джакъларгъа). Аны бла джаны бирди. Джан аурутургъа. Джан- нындан айырылгъанча. Джанын кьолуна алгъанча. Джаны кьолунда болса, иерча болуб. Джанын харам этиб (бютеу кючюн салыб). Джан со- луу этерге. Джанындан этерге (бездирирге). Джанындан юлюш этерча бир (аламат адам). Кеси джанындан чыгъарыргъа.

23. Джюрек.

Джюреги чыгъаргъа (кьоркьаргъа). Джюреги кьыйналыргъа. Джюреги кёлтюрюлюрге (кьууаныргъа; кьоркьунургъа). Джюрегин алыргъа (кьоркьутургъа). Джюреги джарылыргъа. Джюреги кьабын-

дан чыгъаргъа. Джюрегине кюч тиерге. Джюреги сууургъа. Джюрек джауу къалмазгъа. Джюрегин басаргъа. Джюреги такъыр болургъа. Джюреги тараргъа. Джюрегине тюйрелирге. Джюреги чанчаргъа.

24. Къан.

Аман къан алыргъа. Къаны бузулургъа. Къанын ичерге. Къан ичген гыбы. Адам къандан тоймагъан. Къара къан джауду. Джанын-къанын аямай. Къан казауат этерге. Къанындан келирге (онгун алыргъа). Къаннга кычыргъан тууарча (керексиз кычырыкчы). Къаны къайнаргъа. Къандан тойгъан гыбыча (семиз, кёбген). Къан бла иринни къатышдырыб (болганын къатышдырыб).

25. Сёз.

Сёзюне табылыргъа (алдамазгъа). Сёз берирге. Сёзюн ауузуна ашаргъа (алдаргъа). Книшге сёз бермеген (гыргыр). Сёз бегитирге (келиширге). Сёзюне толу болургъа. Сёзлери бирди (тиллешгендиле, келишгендиле). Сёзю сюрген. Сёз табаргъа (кемлик табаргъа). Сёз уруму. Сёз таусургъа. Сёзюбюз сёзю. Сёзю серге иерге. Сёзю чапракъдан ётмезге. Сёз нёгер болургъа. Сёз салмазгъа. Сёз къапчыкъ. Сёзю джерге тюшмеген. Сёзю артына салмагъан. Сёзюн эки этмеген (алдамаучу). Сёз этерге.

26. Капек.

Капекге тийишмеген. Капекге джарамагъан. Капеги болмагъан. Капекни капекге джалгъаб. Капек багъасы болмагъан. Сокъур капек.

27. Тюк.

Тюк чаклы. Тюкню тюкге джалгъаб. Гаккы ичинде тюк излеб. Сыргына тюк чыгъаргъа (ырысхы къонаргъа, къарыу келирге). Тюклю-аякъ тауукъча (халахоста). Тюгюн (неда: къууун) бардырыргъа. Тюгюн баргъан джанына сыларгъа. Тюгю-джамы чюйре айланыб (рахын, мараз). Тюкню къарасы чаклы бир (аз). Тюгю сытымлагъанды (хата джетмегенди). Тюгюн чюйресине сыларгъа (керегин берирге).

28. Кёл.

Кёлю аз болургъа. Кёл кенгдирирге. Кёлю уллу болургъа. Кёл этерге. Кёл берирге. Кёлю чыгъаргъа. Кёлю къалыргъа. Кёл салыргъа. Кёлюне кирирге. Кёлю бармазгъа. Кёлюне тиерге. Кёл басаргъа. Кёлюне асыу болургъа. Кёлюн алыргъа. Кёлюне чабаргъа. Кёлю кетерге (ойсураргъа). Кёлюн джазаргъа (неда: чапырыгъа, джабсарыргъа). Кёлюне кюч тиерге. Кёлю кёлтюрюлюрге. Кёлю булгъаныргъа. Кёлю бла. Кёлю бичгенча. Кёлюне асыу болургъа. Кёлюне джетерге.

29. Аякъ.

Эки аягын бир уюкъгъа сугъаргъа. Аякъ тирерге. Аякъ алышын кёрюрге. Дженгил аякълы болургъа. Аягъы бузда барыргъа. Аякъ орунлу болургъа. Аякъ урмазгъа. Аякъ тюбде къалыргъа. Огъары аякъгъа миндирирге. Аякъ кёлтюрюрге (кетерге). Аякъ тюбюнде чёб сынмай. Аякъ юсюнде айланыргъа. Аякъ юсюне минерге. Аягын мараргъа. Аягъы бас-

ханны кёзю танымай. Аягындан алыргъа. Аякъ орунсуз этерге. Аягъы джер тутмай (чыдаалмай). Аягъы таяргъа. Аягына баш уругъа. Аякъ баса, кёз кыса (хыйла, алдай). Аягъы джетер джер. Аягъы тутаргъа.

30. Боюн.

Боюн кюч бла. Бойнун салыргъа (тилекчи болургъа). Бойнум кылдан ингичке. Боюн тюбюне болургъа. Бойнуна алыргъа. Бойнун бир джанына салыб келирге (тилекчи болургъа). Бойнун узатыргъа (тилерге). Боюн скулдери тюшерге. Бойнун тюз тутаргъа. Бойнуна минерге. Бойну базыкъды (къарыулыду). Бойну къайнаб (токъ).

31. Бурун.

Бурун бузгъа тирелирге. Буруна ётерге. Бурун чойюрюрге. Бурун тургъузургъа. Бурун кёкге тутаргъа. Бурун уругъа. Буруна ургъанча этерге. Биз да бурнубуз бла суу ичмейбиз (ангылайбыз, хайыуан тюлбюз).

32. Къабыргъа.

Къабыргъасын берирге (неда: джарашдырыргъа, келишдирирге).

33. Джел.

Джел элтмезча болургъа. Бууну къулагъына джел къакъгъанч да болмады. Джел келтирди, суу элти. Джел къакъдыра айланыргъа.

34. Акъыл.

Акъылынга сохан туурайым. ... деб акъылым джокъ эди. Акъылдан тели зауукъ. Акъылын артмагъында унутхан. Акъыл этерге. Акъылында шайтан тебсеген (оюмсуз). Акъылын джар башындан атаргъа (оюмсуз иш этерге). Акъылын эмилики къуйругъуна тагъыб айланыргъа (оюмсуз, къоркъуулу ишле эте айланыргъа). Акъылын башына джыаргъа. Акъыл кириге. Акъылы кете-келе тургъан. Акъыл тёбе. Акъылындан чыгаргъа. Акъылын аузуна ашаб айланган.

35. Эс.

Эсде-бусда болмай тургъанлай. Джети джукълаб эсимде джокъ эди.... деб. Эслемей тургъанлай. Эс иерге. Эсине алыргъа. Эс табдырыргъа. Эсин алыргъа (къоркъутургъа, алджатыргъа). Эсге тюшюрюрге. Эсге салыргъа. Эсден чыгъыб кетерге. Эс ташларгъа. Эс джыаргъа.

Фразеологиялыкъ антонимле бла синонимле

Сёзлעדеча, уюгъан сёзтутушлада да антонимлик, синонимлик барды. Фразеологиялыкъ синонимледе сёзле башхадыла, бютеу сёзтутушланы магъаналары уа бирчады неда ушашды. Сёз ючюн, къабыргъасын берирге, кесин джарашдырыргъа, къабыргъасын джарашдырыргъа деген

сюзтутушланы магъаналары бирчадыла. Антонимлени уа магъаналары бир-бирине къаршчы келедиле: эти терисине сыйынмай — къаргъа къабар эти джокъ, д. а. к.

Синонимлени табыгъыз:

Союб къаблагъанча, таргъа тыяргъа, бурнундан тюшгенча, онгун алыргъа, мюйюшге тыяргъа; туз тулукъча, баш тутаргъа, ашюгю тулукъча, баш кечиндириге, башын джюрютюрге, кесин джюрютюрге; баш кёлтюремезге, къол джууаргъа, бел тюзетмезге, ичи чирирге; къыптысындан бал тамгъан, Албек бла Текелей, эт бла бычакъча, ит бла киштикча, ийнени ийнек этген, агъачдан тухтуй тюйген, иш къызкъачханнга джетгенинде, ишни кёзюне джетгенинде.

Хар бир уюгъан сёзтутушка (уюмагъа) синоним сёз табаргъа бол-лукъду:

Къыпты бла къыркъылгъан — чюйреакъыл,

къуш тюбюнден ычхынган тауукъча — ауурлукъдан, къыйын ишден къутулгъан, къуш ургъан тауукъча — абызырагъан, джюнге тюшген тауукъча — джунчугъан, къатышхан, аягъын салмазгъа — бармазгъа, тиш билерге — хазырланыргъа, тиш къысаргъа — дертленирге, отдан кёлек киерге — чарларгъа.

СИНОНИМЛЕ ТАБЫГЪЫЗ

(о ю н)

Бир сёз бериледи. Ойнагъанла ол сёзге синоним болгъан уюмаланы табадыла. Ким кёб табалса, ол хорлайды.

1. Бетсинирге. 2. Къыйналмазгъа. 3. Къыйнаргъа. 4. Кесек. 5. Ишге тюзелирге. 6. Келиширге. 7. Джукъсуз къалыргъа. 8. Джаншакъ. 9. Къоркъакъ. 10. Ёлурге. 11. Къыйналыргъа. 12. Кёб. 13. Тюерге. 14. Урушургъа. 15. Эркелетирге. 16. Чарларгъа. 17. Тири. 18. Ариу. 19. Хомух. 20. Джигит.

О ю н б а ш ч ы г ъ а б о л у ш л у к ъ :

1. Бетсинирге: этегин кюлтюрюрге; тюбюнден-башындан кирирге; кюлю бла кириб, джери бла чыгаргъа; тюлюкю къабда джоргъаларгъа; тюлюкю кирик ышарыргъа; кесин кукаландырыргъа; кесин омакъландырыргъа; д. а. к.
2. Къыйналмазгъа: кесин къыйнамазгъа; ауурну тюбю бла, дженглини башы (юсю) бла барыргъа; къолун сууукъ суугъа тийирмезге, д. а. к.
3. Чарларгъа: къыл чайнаргъа, дюнияны бузаргъа; отдан кёлек киерге; кесин отха атаргъа; кесин бузаргъа, д. а. к.

4. Кесек: тюк чакълы бир; тюкню къарасы чакълы бир; тырнакъны къарасы чакълы; дып деб бир; билир-билинемз бирчик; барды, джокъду деб бир, д. а. к.
5. Тюзелирге (ишге): харсха келирге; боюнсхагъа боюн салыргъа, джюгеннге баш салыргъа; бой берирге; *юйленген джашны юсюнден*: балтагъа узалыргъа; харсны чархха ауушдуругъа; гылдыуайны бегитирге.
6. Келиширге: бири бирин ангыларгъа, бир-бирине къабыргъа берирге, бир баразагъа келирге, бир эжиуню тартаргъа.
7. Джукъсуз къалыргъа: къуру джуртха къараргъа, къуру джуртха таяныргъа, къуру буруугъа ёрге туруб къалыргъа, къуру стауатха къараб къалыргъа, хан туругъа.
8. Джаншакъ: къуру айланган тирменча, гыбыт къобуз, тилин чайнаб туруучу, тирмени къышхыр тартыучу.
9. Къоркъакъ: къызбайдан джан берген, къоркъакъдан ёлген, кеси кесини кёлеккесинден юрке тургъан, къоркъакъла туугъан кюн туугъан.
10. Ёлюрге: дуниядан кетерге, джер къабаргъа, обагъа кирирге. Джан берирге, батагъагъа кетерге.
11. Къыйналыргъа: дыгалас этерге, джер тентерирге, джерни кырдышын къобарыргъа, къан дыгалас этерге.
12. Кёб: дюния бла бир, ит аягъындан, эл бла бир, адам айтыб айталмазча, тул-тубан.
13. Тюерге: ууадых этерге, къундуз ийлеуюн берирге, къыркъынджигин берирге, адамыча ууатыргъа, къол этерге, къол бояргъа, ёрге къобмазлыкъ этерге, тулукъ этерге.
14. Урушургъа: керегин берирге, орнун табдырыргъа, хырын буругъа, ийманын тубан этерге, ийманын ийирирге, хыртха уругъа, къуйругъун буругъа.
15. Эркелетирге: ичине джутаргъа, тегерегине айланыргъа, тили бла джаларгъа.
16. Алдаргъа: тобукъ тюбюнден атаргъа (*бардырыргъа*), адамыча агъартыргъа.
17. Тири: къынындан чыкъгъан кибик.
18. Ариу: суу суратча, гинджи кибик, базар гинджича, ариулугъуна къараб туруурса, кёзюнгю алалмазча, ариудан кёзюнгю къамата, бузгъан джери болмагъан.
19. Хомух: кюлде аякълары юшюй тургъан, джай бурну юшюген, бели чий.
20. Джигит: учхан къушдан тюк джулгъан (алгъан).

АУУЗУНДА...

1.

2.

3.

Бу суратла кыйсы уюмаланы (фразеологизмлени) эсигизге тюшюредиле? Ол уюмаланы магъаналары неди?

АЧЫ ТИЛЛИ ГИЛЯСТЫРХАН

Къарачайда, Малкъарда аяусуз, ачы сѣлешгенни огъурсузлукъгъа, ишленмегенликге, аман халиге санагъандыла. Тарджюрек, хатерсиз, намыссыз, аяусуз, къатыджюрек адамны тили ачы, ауузу аман болургъа ёч болады. Аллай адам ачыауузлугъу бла адамланы джанларын къыйнагъанын сан этмейди, таб къууанган этеди. Ачыауузлугъу бла адамланы инджитсе, аны кесине къууанчха санайды. Аллай ачытил адамлагъа къарачайча, малкъарча сюекаууз, къараууз, ауузунда ит ёлген, ауузунда джылан балалагъан (неда къозлагъан), кёкбет, джылан, джыланбет дейдиле. Ачыаууз, аманаууз, ачытил деб да аллайлагъа айтадыла.

Аяусуз сѣлешуочю ачытил, намыссыз, кир иннетли адамланы сыфатлары къарачай-малкъар фольклорда ачы тилли Гилястырханны юсю бла берилгендиле. Гилястырхан ачы тилли, зар, кыйгъычы болгъаны амалтын, нартла аны суймегендиле.

1-чи суратда «ауузунда кылычы болгъан» деген уюма суратланыбды. Ол деменгили сѣлешген, джити деген магъанада айтылады. Бирси эки суратдагъыла уа гилястырханладыла.

Ишленген, интеллигентли адам тиллине сакъ болады, ауузун-тилин оздурмайды, адам манга айтмасын деген сѣзюн ол башхагъа айтмайды. Тиллине не бола билмеклик да адамлыкъны бир баш ышаныды. Кеси кесини сыйын, намысын тутаргъа суйген адам эм баш болуб тилин «чермергерге, сюрмелерге» керекди.

КЪАЛАЙ АЙТАДЫЛА?

1. Гудучулугъу болганны юсюнден?
2. Бек арыганны юсюнден.
3. Джукъну думп болганыны юсюнден.
4. Чабыб, джортуб кетгенни юсюнден.
5. Билмей турганлай чыгыб, келиб, тюбоб къалганны юсюнден.
6. Ариу сѣлешиб башлаган сабийни, тилни уста билгенни юсюнден.
7. Ичинде джукъ болмаган, бек джарлы юйню юсюнден.
8. Бек къолайсызны юсюнден.
9. Биреу биреуден, бир зат биринден кем, къолайсыз болганыны юсюнден.
10. Бек уялганны, джунчуганны юсюнден.
11. Джукъну унутуб къюоб, эсине тюшгенча бола, эсгералмай кюрешгенни юсюнден.
12. Биреуню бошнагъа сакълатыуну юсюнден.
13. Джукъну айталмай, сѣлешалмай къалыуну юсюнден.
14. Тюз айтаса деген магъанада.
15. Санга юлюш джокъ, санга джукъ джокъ деген магъанада.
16. Къыйналмаганлай, джолу болуб, джукъ табылса.
17. Биреу кетиб, биреуге таб орун къалса.
18. Кеси алайда болмаганнга юлюш джетмей къалса.
19. Асыры бек уялыб, баш тѣбенине къараб туруучу адамны юсюнден.
20. Бек къууаныб айланнганны юсюнден.
21. Таб айтыб, адамны джукъ айталмазча этиб къойганны юсюнден.
22. Кесине таблыкъ, тынчлыкъ излей айланнганны юсюнден.
23. Кесине махтау, сый излегенни юсюнден.
24. Бек гитче, бурху деген магъанада.
25. Мазаллы, асыры уллу адам деген магъанада.
26. Бек гузаба, ашыгыш деген магъанада.
27. Бек ариу деген магъанада.
28. Токъ, бек семирген деген магъанада.
29. Аз-аз къорай, джокъ болуб къалган затны юсюнден.
30. Манга этеринги аяма деген магъанада.
31. Андан сора уа анга не керекди, деген магъанада.
32. Асыры бек омакъланнганны юсюнден.
33. Андан сора да кѣбдю, деген магъанада.
34. Аны-муну табды, къолуна тюшдю, осу-бусу болду деген магъанада.
35. Бек кѣб деген магъанада.
36. Тюнгюлдю деген магъанада.
37. Оюмсуз деген магъанада.
38. Джукъгъа уллу хакъ, уллу багъа алганны юсюнден.
39. Сыйын сакъларгъа бек сакъ адамны юсюнден.
40. Джукъну бек чемерлеб ариу этгенни юсюнден.
41. Къыйынлыгы барды, насыбсызды, деген магъанада.

42. Мал, мюлк кьурады, ырысхысы тюзелди, айныды деген магъанада.
43. Бек бай деген магъанада.
44. Джаратмайды деген магъанада.
46. Айтырын айтмай, сёзюн ангылатмай сюелиб тургъанны юсюнден.
46. Урушургъа деген магъанада.
47. Аздан кьалгъанды деген магъанада.
48. Огъурсуз деген магъанада.
49. Кьоркьуб тургъанны (кьайгы этиб тургъанны) юсюнден.
50. Биреу биреуню бек суймей, дертлениб тургъаныны юсюнден.
51. Нени юсюнден, не айтханын кестин билмей сёлешенни юсюнден.
51. Ётюрюкле бла адамны алджатханны юсюнден.
52. Ётюрюкчю, ышангысыз, кьолайсыз адам деген магъанада.
53. Сёзге, кюлкюге кьалыргъа деген магъанада.
54. Ташатын хыянат этиучю, харам, хыйлачы деген магъанада.
55. Кеч сагъайыб, ишге-затха гузабалагъанны юсюнден.
56. Джукъгъа кьошулмай, баш сакълаб турама деген магъанада.

КЪАЙСЫ УЮМАНЫ ЭСГЕРТЕДИЛЕ?

Къарачай-малкъар фразеологизмледе джаныуарланы, къанатлыланы атлары кёб сагъыныладыла. Ала фразеологизмлеге терен магъана, кёрюнчлюлюк бередила. Ол а алай бош кеси аллына болуб кьалгъан зат тюлдю. Аууз халкъ творчество чыгъармалада хар джаныуарны сьфаты кесини энчи сьфаты бла, кесини энчи халиси бла белгиледи. Кьоян кьоркьакълыкъны белгилей эсе, тюлкю хыйлалыкъны, ангылылыкъны, тириликни иесиди. Бир кьауум джаныуарла огъурлулагъа санала эселе, бир кьауумну адамгъа тийишгенин огъургъа санамайдыла. Сёз ючюн, огъургъа санаб, бурун бизни ата-бабаларыбыз ат сюек башны арбазда буруугъа тагъыб тургъан эселе, кьаргъа кьычыргъанны, ит улугъанны ырысха санагъандыла. «Къара кьаргъа кьычырсын башынгда!» демеклик кьаргыш эсе, «огъурлу кьаргъа кьычырсын!» демеклик алгышха саналгъанды. Бёрю мухаргъа, джухта саналгъан эсе, къанатлыла хызеуге саналгъандыла. Азгъын, арыкъ адамны юсюнден эти джокъду деген заманда «кьаргъа къабар эти джокъ» деб аны ючюн айтылады. Тенгим, джууугъум, сууугъум дей билмеген адамгъа «кимни тарысы болса, аны тауугъу» деб да тауукъ ким аш берсе, аны бергенин ашаб тебрейди деб, аны ючюндю. Алай этген кьору тауукъ тюлдю, алай а юй хайыуанланы кёбюсю ием, мени ием болмагъан адам деб айырыргъа да биледила. «Ханс айырмагъан тууар» дегенни магъанасы уа андан башхады.

Алай бла, джаныуарланы атлары фразеологизмлеге да, башхалагъа да сейир магъана, теренлик, эмоция байлыкъ бередила.

Тюбюнде берилген суратлагъа кьараб, ала кьаллай уюмаланы эсигизге тюшюргенин айтыгъыз. Эришиб ойнагъан заманда уа сурат не арагъа салынады, не тагъылады. Ойнагъанла анга кьараб, ол джаныуарны аты сагъынылгъан уюмаланы джазадыла. Артда кьарайдыла да, ким кёб джазгъан эсе, тюз да джазгъан эсе, ол хорлагъаннга саналады.

СУРАТЛА КЪАЙСЫ УЮМАЛАНЫ ЭСГЕ САЛАДЫЛА?

УЮГЪАН СЁЗТУТУШЛАДА ХАЛАТЛА

Тёбенде берилген уюгъан сёзтутушланы окъуб, магъаналарына сагъыш этиб, халатларын табыб тюзетигиз. (Тюзетилген сёзле тубюнде бериледиле).

1. Ат несин танымагъан къалабалыкъда. (*Къатышханда*).
2. Маллыгын атаргъа. (*Чабаргъа*).
3. Баш татаргъа. (*Иги джашаргъа*).
4. Къашны ёрге кёлтюрмезге. (*Къарамазгъа, тохтамазгъа*).
5. Галошха тёгерге. (Иши тюзелмезге, джолу болмазгъа).
6. Башы кёкде джетгенча болургъа. (*Къууаныргъа*).
7. Баш келтирмезге. (*Тохтамай ишлерге; кыйналыб джашаргъа*).
8. Башын ары-бери чулгъаргъа. (*Унамазгъа*).
9. Башын саугъа атарыкъ болургъа. (*Безерге*).
10. Башына тар кёрюрге. (*Джаратыргъа*).
11. Башына табакъ болургъа. (*Кесине аман болургъа*).
12. Бошуна миндирирге. (*Бошларгъа*).
13. Теке къоркъуу этерге. (*Баш къагъаргъа*).
14. Башында бууу болгъан. (*Ангылагъан*).
15. Баш къайгъылы барыргъа. (*Къоркъаргъа, кесин сакъларгъа*).
16. Башын уллу керирге. (*Турсунмазгъа, кесине тенгсинмезге*).
17. Башы чагъалыргъа. (*Тентирерге, къатышыргъа*).
18. Башын ёрюшге тутаргъа. (*Уялыргъа; ыйлыгъыргъа*).
19. Бек анасы джукъламаз. (*Къыйналмаз*).
20. Беркъол адам. (*Къызгъанч*).
21. Бетин къатдырыргъа. (*Хомухлукъ этмезге*).
22. Бёрюге къойну аманат этерге. (*Ышаныргъа*).
23. Бёрюден эсе ары. (*Ёле тебреген*).
24. Бети-къату кетерге. (*Джунчургъа*).
25. Бетине джыйындырыргъа. (*Уялмазгъа, бедерленирге*).
26. Бетине тюшюрюрге. (*Айыб этерге*).
27. Бедишлик солургъа. (*Ыйлыгъыргъа*).
28. Эшикге къонгурау такъгъанча. (*Ушагъыусуз омакъ болургъа*).
29. Беш бармагъын тилгенча. (*Иги билирге*).
30. Беш бармакъ да тенг кюддюле. (*Бирча болмагъанны юсюнден*).
31. Башынга къур! (*Керек тюлдю!*)
32. Беш ташлы эмеген. (*Эм кючлю, эм залым; джау, душман*).
33. Бёрю арыгъы болургъа. (*Бёрю ашаргъа*).
34. Бургъан суугъа джалгъан суу. (*Иши, кючю болмагъан ишге кесин къошуб айланыргъа*).
35. Бир кюн ушагъанны экинчи кюн ушамай. (*Иги, зауукъ джашаргъа*).

36. Бизсиз чибинлеча. (*Джорукъсуз, мизамсыз*).
37. Бёрю къартлыгында джурунчу болганча. (*Ууакъ — тюек затлагъа булджунган*).
38. Бир таягы анда болса, бир джаягы мында болурга. (*Дженгил барыб келирге*).
39. Бир аманлыкъдан аллына турмаган. (*Аманлыкъ этиучю*).
40. Бир-бирине солурга. (*Гъырмыр этерге*).
41. Бир-бирине къармакъ болурга. (*Тенглик этерге, тенг болурга*).
- Бир джылга къоян тери да чыдайды. (*Кесек заманга тёзерге, чы- дарга керекди*).
43. Биреуню къолуна къаралтмазга. (*Керекли этмезге, башха адам- га ышанмай, кимге эсе да кеси къарарга*).
44. Алай болганына бир иги сагъат керекди. (*Ыйнанырча тюлдю*).
45. Бир къалагындан кириб бир къалагындан чыгарга. (*Эсине алынмазга, унутулурга*).
46. Бири ау, бири тау. (*Бири биринден къолайсызла*).
47. Бир кюзлюк болурга. (*Бир кюн къорарга*).
48. Бир сабда тохтамаган баста. (*Тутхучсуз адам*).
49. Бойнум къолдан ингичке. (*Айтханынга, этгенинге да разыма*).
50. Болалмаган тойда чыкъ. (*Къолундан келмеген джанласын*).
51. Боюнсага джаратырга. (*Тынч болурга, бой салырга*).
52. Борбайлары тыйылырга. (*Къарыуу кетерге*).
53. Букъусун джагарга. (*Урушурга*).
54. Бурну джалынырга. (*Мыдахланырга*).
55. Бутаклы агъаз кийик. (*Джарашыусуз*).
56. Буштугун чыгалырга. (*Хорларга, джыгарга*).
57. Гаккыны къазга урганча. (*Джукъ эталмазга*).
58. Гаккы зауукъну юрете эди. (*Кесинден онглугъа юретирге*).
59. Гаккыда тюр излегенча. (*Болмаган терсликни излерге, кючлю тукъум тинтерге*).
60. Гура къыйыгы тутарга. (*Усу, аманы тутарга*).
61. Гыбыр къобуз кибик. (*Джаншакъ*).
62. Гыл тюшююрге. (*Хайыр юзерге*).
63. Гырауну атказын багарга. (*Унамазга*).
64. Гюттю юсюне къалакъ деб. (*Аны юсюне да*).
65. Гырауну арасыча. (*Азаймаган*).
66. Джау табаны болурга. (*Хишккелик болурга*).
67. Джаякъ джармай сёлеширге. (*Гырылдаб турурга*).
68. Джебегине кетерге. (*Бек ачыу этерге*).
69. Джел этмезча болурга. (*Ашарга*).
70. Джемге тюшюрмезге. (*Айтылганны этмей къоймазга*).
71. Джелни тешиги болса, кирирча болурга. (*Не этерге билмей джунчурга*).

72. Къулагъына чалышыргъа. (*Чала-къула эшитирге*).
73. Къулакъ ит алыргъа. (*Эсирирге*).
74. Къууу къабышыргъа. (*Къоркъуу кирирге*).
75. Къыпты къызы кирик. (*Тар кийим*).
76. Къыл къайнаркъа. (*Чибинлерге*).
77. Къынгкъ элтмезге. (*Тынч турургъа*).
78. Мыйыгъына билерге. (*Къадалыргъа, тынгы бермезге*).
79. Одалкъа тиерге. (*Алджатыргъа, тентиретирге*).
80. Отдан кёнчек киерге. (*Чарларкъа*).
81. Салам къатышыргъа. (*Даулашыргъа, гъырмыр болургъа*).
82. Сёз чалмазкъа. (*Разы болуб хо дерге*).
83. Сёзю чапракъдан ётмейди. (*Айтханы къабыл этилмейди*).
84. Сыртыннан чалыргъа. (*Алдаркъа, ётюрюк айтыргъа, хорларкъа*).
85. Сыртыннан тюшюб турургъа. (*Ишсиз турургъа*).
86. Таш чарлатыргъа. (*Чарларкъа, ачыуланыргъа*).
87. Тешикке тюшерге. (*Бек ауруб, джатыб къалыргъа*).
88. Тёгерегине сайланыргъа. (*Иги къараркъа*).
89. Тёрт этегин бойнуна къабларкъа. (*Урушургъа, керегин берирге*).
90. Тил къысаркъа. (*Дертленирге*).
91. Той джутаркъа. (*Бек къууаныргъа*).
92. Толгъан бай кирик. (*Бек ариу*).
93. Тонун чюйресине иерге. (*Биреуге ачыуланыргъа*).
95. Тюклюаякъ тауча. (*Халахоста, джыйымсыз*).
94. Тубаннга иерле. (*Алдаркъа, алджатыргъа, тентиретирге*).
96. Тубаннга юркген итча. (*Не айтханын, не дегенин билмегенлей, бошуна дауур этген*).
97. Тузну суугъа атханча. (*Эрлай тас болуб кетген деген магъанада*).
98. Тушман дау чабсын. (*Кертиди, тюздю*).
99. Узун сёзню къашхасы. (*Къысхасыча айтханда*).
100. Уллугъа келирге. (*Кишини кесине тенгнге санамазкъа*).
101. Умут сюзерге. (*Умут этмезге, тюнгюлюрге*).
102. Ууадых элерге. (*Тюерге, эзерге*).
103. Уф-чүф деб сайланыргъа. (*Омакъ, хагок болуб айланыргъа*).
104. Уяны, хатны ташлаб. (*Намыс этмей, уялмай*).
105. Хархкъа келирге. (*Келиширге, джарашыргъа*).
106. Чарсы аллына заманы. (*Иши тюзелген кёзюую*).
107. Чибин керирге. (*Ары-бери чабаркъа, дыгалас этерге*).
108. Чыганлыны къолан итича. (*Белгили, хар ким таныгъан*).
109. Чык айтылыргъа. (*Тюзюн билирге, магъанасын ачыкъ билирге, ангыларкъа*).
110. Чакъ джетдирмезге. (*Аяб, къараб, ариу тутаркъа, аман айтдырмазкъа*).
111. Чарыкъ тутдурургъа. (*Алджатыб, сиреб къояргъа*).
112. Чырмауукъ хант кирик. (*Атларкъа къоймагъан, чырмау зат*).

113. Чырым элерге. (*Баш кѡагъаргъа, джартылы джукъларгъа*).
114. Шайтан кѡзлерин байларгъа. (*Къызгъанч болургъа, малкѡзлюк этерге*).
115. Шибижи къалдырыргъа. (*Хыны этерге, джюрегин къыйнаргъа*).
116. Шибижияны сабаныча таз болургъа. (*Джокъ болургъа*).
117. Шыйдакълай къарышыб. (*Бош затчылакда алджаб къалгъан*).
118. Шок тауушха урунган бгрюча. (*Кѡбно кѡрген, кѡб сынагъан, сынамы, кѡбно чекген*).
119. Шобраларын къабаргъа. (*Керегин берирге, таякъ джетдирирге*).
120. Шорпа башы айландырлыкъ тюлдю. (*Зауукъ, игилик этдирлик тюлдю*).
121. Шорпа башы джалагъан киштикча. (*Эрни-бурну джау джугъу*).
122. Шугут джалан кибик. (*Огъурсуз, кѡкбет, уубет*).
123. Шыкъыртха тынгылагъан тенгизча (неда: чочхача). (*Харам тынгылауну басыб тургъан, къымсыз тургъан*).
124. Ызындан къара къабан сюрюрге. (*Аманны къуяргъа, аманларгъа*).
125. Ындыр батхан ууаныкча. (*Тѡгерегине айланыргъа нени, кимни эсе да*).
126. Эки эшигин башына къабларгъа. (*Урушургъа, керегин берирге*).
127. Эл ауузун къаргъагъан адам. (*Акъллы, эл сѡзюне тынгылагъан, ыйнанган адам*).
128. Эл бла бер. (*Кѡб, сыйыннгысыз*).
129. Элиси элге баргъан. (*Ауuzu бла дунияны бездирген, инджитген*).

КЕРЕКЛИ СѢЗНЮ КЪОШУГЪУЗ

Уюган сѡзтутушлада нохталаны орнуна, скобкадагъыладан айырыб алыб, керекли сѡзню салыгъыз.

1. Сокъургъа ... тутдургъанча (Сохан, сохта, сахан).
2. Киштик къуйругъу бла ... салгъанча (ит, эт, от).
3. Ийне джухтан ... кибик (ат, ит, бет).
4. Сууну ... кестген эмегенча (башын, ташын, къашын).
5. ... ѡлген таулуча (эшиги, эшеги, этеги).
6. ... салыргъа (къашына, къатына, къабына).
7. Эчки ... этерге (чурум, чыгъым, чырым).
8. Тонгузну къулагъына ... салгъанча (ит, ат, от).
9. Оджакдан къурум ... (тийгенча, тюшгенча).
10. От тюшениге ... (баргъанча, бургъанча, базгъанча).
11. Къойнуна ... тюшгенча (ит, тот, ат, от).
12. Кеси бир къраллыкъ ... (джюлютген, джюрюген, джюрютген).

13. ... тутуб кюлюрча (къарангыдан, къарнынгдан, къынынгдан).
14. Джёрмеге джеталмагъан ... (кишичикча, киштикча, тишликча).
15. Джик дериги ... (къазмазгъа, къалмазгъа, къатмазгъа).
16. Джашыртын къабхан ... (атча, джашча, итча, иркча).
17. ... джауун ашаргъа (джюрек, бюрек, табакъ).
18. ... сындырыгъа (бюрегин, кюрегин, джюрегин, сюммегин).
19. Джюрегине ... (сюрелиге, кюрелирге, тюрелирге).
20. Ийманын ... этерге (табан, сабан, тубан, джубанч).
21. Исси ... (табдырыгъа, тартдырыгъа, къабдырыгъа).
22. Итге ... сюекча ... (атылгъан, аталгъан, къатылгъан).
23. Кёзю чыракъ ... (алыргъа, барыргъа, талыргъа, чалыргъа).
24. Къулагъын ... (къаздырыгъа, аздырыгъа, къыздырыгъа).
25. Анасыны зырнайын ... (тартаргъа, атаргъа, сатаргъа).
26. Джюреги ... (джырылыргъа, джарылыргъа, джылыныргъа).
27. Гаккыны ... (танкасыча, тюнкесича, танкысыча).

УЮГЪАН СЁЗТУТУШНУ (УЮМАНЫ) БИЛИГИЗ

О ю н л а

Къангада неда къагъытда баш магъаналы сёзню орнуна тильда (~) салыныб, фразеологизм (уюма) джазылады. Ойнагъанла тильданы орнуна керекли сёзню табыб салыб, ол уюма бла айтымчыкъ къурайдыла. Аны алгъа, иги тындыргъан хорлайды.

1. ~ учу бла.	Джашырылгъан сёзле:
2. ~ дан къурум тюшгенча.	1. Бармакъ.
3. ~ тутуб къояргъа.	Оджакъ.
4. ~ согъа турургъа.	Бармакъ.
5. ~ ын алыргъа.	Окъа. (Ишсиз турургъа).
6. ~ тургъузургъа.	Баш. (Къутхарыргъа).
7. ~ чибинлеча.	Хан. (Къуру къояргъа).
8. ~ тюбюнден ычхыннган тауукъча.	Бийсиз. (Мыйзамсыз).
9. Джюннге тюшген ~ .	Къуш. (Джунчугъан).
10. ~ тюшерге.	Тауукъча.
11. ~ ачаргъа.	Сюлдери.
12. Бизни арбазда да болур ~ .	Джезин.
13. Биз ~ , сиз — къыпты.	Той.
14. Къойну ауузундан чёб ~ .	Къой (Бой салабыз).
15. ~ на чабаргъа.	Юзмеген. (Тынч, огъурлу).
16. ~ гъа ашырыгъа.	Ауузуна. (Сёзюн бёлюрге).
17. ~ къатында ёсмеген.	Батагъагъа. (Ёлтюрюрге).
18. ~ гюттю кибик.	Адам. (Ишленмеген).
	Адай. (Гитчечик, адаргы).

19. ~ бла кёрюн.
20. Джанын ~ на алгъанча.
21. Джаны ~ на тыгъылыб.
22. ~ ат кибик.
23. ~, ни къолдан иймезге.
24. Джюреги ~ таууш этерге.
25. Кёсени ~ ыча.
26. ~ китабынгда джазылыб болур.
27. ~ къошча.
28. ~ не чабаргъа.
29. Кийиклени ~ ча.
30. Къынгыр ~ тартаргъа.
31. ~ ха тыяргъа.
32. ~ ге бере барсанг, дже барыр.
33. Нохта ~ этерге.
34. Ненча ~ тартханы.
35. ~ бла кеб кибик.
36. ~ ны санай айланыргъа.
37. ~ ин сыларгъа.
38. ~ ын алмазгъа.
39. Сёзюн ~ на ашамагъан.
40. Сохандан, ~ да таза.
41. ~ уюгъанча.
42. Тангны ~ ну къарагъанлай.
43. Ичине ~ джутаргъа.
44. ~ си тауусулургъа.
45. Тирмени ~ на айланыргъа.
46. ~ ин чайнаргъа.
47. ~ и батаргъа.
48. Тёрт этегин башына ~ .
49. Тубаннга ~ итча.
50. ~ ламай къатдырыргъа.
51. Урусу, ~ сю болмагъан.
52. ~ ун тургъузургъа.
53. Хунагъа ~ ташча.
54. ~ и ёлген таулуча.

- Джангы ай.
 Кёлу. (Гузаба).
 Тамагъы. (Солуун алалмай).
 Джюгенсиз. (Тыйгъычсыз).
 Джюген.
 (Оноуну ычхындырмазгъа).
 Сампал. (Къоркъаргъа).
 Шай. (Борчха кыйын).
 Кийиз. (Ётюрюк зат).
- Кёчген. (Къатышыб).
 Кёлюне. (Ойсуаргъа).
 Гуждарыча. (Сакъ).
 Къач.
 Чалдышха.
 Межеге. (Марданы билмеген).
- Бау.
 Мысхал. (Керти болуму).
 Окъ.
 Орамланы.
 Бетин. (Шукур этерге).
 Саламын.
 Аузуна.
 Сарсмакъдан.
 Сют. (Къайгъысыз).
 Бурун.
 Ичине. (Эркелетирге).
 Тюнгеси.
 Онгуна. (Иши тюзелирге).
 Тил.
 Тиш. (Айтханын этдирирге).
 Къабларгъа.
 Юрген.
 Туз. (Джууабсыз этерге).
 Бёрю. (Гудулугъу болмагъан).
 Хамхот. Бурун. (Ёпкелерге).
 Джарашмагъан.
 Эшеги.

БИР СЁЗ БЛА АЙТЫГЪЫЗ!

(О ю н)

Берилген сёзкүраамла уюгъан, тюрлендирилмей джюрютюлюочю сёзтугушладыла. Аланы магъаналары кёбюсюне бир сёзю магъанасына ушаш боладыла. Сёзге; бурнун чюйюрюрге — жаратмазгъа. Тюбюнде берилген уюмаланы (фразеологизмлени) магъаналарын джангыз биришер сёз бла ачыкылагъыз. Кёб магъаналылары — эки, юч, сёз бла.

1. Башын суугъа агарыкъ болургъа.
2. Бойнум къылдан ингичке.
3. Кёзге тюртгени кёрмезча.
4. Чюкюргенинде, бурнундан тюшгенчады.
5. Бурнун кёкге тутаргъа.
6. (Алай этерге) бир кьолу бир кьолун тыя турады.
7. Той тутаргъа.
8. Башы кёкге джетерча болургъа.
9. Анасындан джангы туугъанча болургъа.
10. Бир аягъын — анда, бир аягъын — мында болсун!
11. Кёзюнде огъу болса, урурча болургъа.
12. Джерге кирлик болургъа.
13. Атасыны аман кёзюне (учурайым)!
14. Джылкымдан тай тутсун!
15. Къатына джууукъ кьоймазгъа.
16. Къулагъынга энеб кьой.
17. Эки къулагъын ёрге тутаргъа.
18. Анга эки шагъат керекди.
19. Тёрт (неда: эки) этегин башына къабларгъа.
20. Какисясын берирге (керегин берирге).
21. Бычакъны аузундача.
22. Эки кьолун кьойнуна сугъуб турургъа.
23. Кёзлерин (неда: эки кёзю) джандырыргъа.
24. Эки кёзю бирин кьоймагъан.
25. Эки аягъын бир уюкыгъа сугъаргъа.
26. Эки аягъын тиреб тохтаргъа.
27. Гырауну атказын басаргъа (неда: берирге).
28. Эки кёзю бла тенг джыларгъа.
29. Шаппаны алашасыча.
30. Шибижини джагъаргъа.
31. Шыйдакълай къатышыргъа.
32. Чырым этерге.
33. Теке къалкъуу этерге.
34. Чыракъ тутдурургъа.
35. Эртде кишини къаягъа сюегенча.
36. Шайтан арбагъа миндирирге.

37. Шайтан кьаргъагъан.
38. Шайтанлары аны юсюнде кёрюнюрге.
39. Шайтанла чолпугъа басыннганча.
40. Таш чартлатыргъа.
41. Таш юсюнде таш кьоймазгъа.
42. Таякъ кёлтюрюрге.
43. Таягын джерге кьагъаргъа.
44. Ташны ташха ургъанча.
45. Аллах (неда: Тейри) кюнюн кёрюрге.
46. Къашына салыргъа.
47. Сырты бла кетерге.
48. Сыртына тюк чыгъаргъа.
49. Ауузунда кылычы болгъан.
50. Ауузунда джылан кьозлагъан (неда: балалагъан).
51. Ауузунда ит ёлген.
52. Сары чибинча.
53. Сюеги-саягъы кьатхан.
54. Суу тилегеннге бал барген.
55. Суугъа уруб алгъанча.
56. Суу-салам болургъа.
57. Таякъдан атлагъысыз болургъа.
58. Ахырына таяныргъа.
59. Къара чёбге атаргъа.
60. Сууукъ атлы.
61. Сууаблыкъгъа кьалыргъа.
62. Суу кьуярыкъ болургъа.
63. Сындыр салгъанча (неда: чепкен сокъгъанча).
64. Сын болургъа.
65. Сууукъ кьол джетерге.
66. Суугъа кириб кьургъакъ чыкыгъан.
67. Джерни тюбю бла джюрюген.
68. Суу джуугъанча этерге.
69. Суу ёрге барады деб тургъан.
70. Суу юсюнде кёмюкча.
71. Сокъур, сау да билген.
72. Сиркеси сытылмагъанды.
73. Сёзю чапракъдан ётмезге.
74. Сенсе, менсе деб джашаргъа.
75. Сары джауча джагъыла.
76. Къуру айланнган тирменча.
77. Къууу къабыныргъа.
78. Къуйрукъ тутдурмазгъа.

79. Къулагъын кыздырыгъа.
80. Къуйругъун тюз тутаргъа.
81. Къуйругъу сыннанг итча.
82. Кюмюшге къарасауут салыргъа.
83. Кюмюшчюню тауруху.
84. Кюлюн кёкге сууурургъа.
85. Курсун тауусургъа.
86. Къырым отлукъ басаргъа.
87. Кърау ургъан каскача.
88. Ат башындан (неда: бармакъ учу бла).
89. Къошха кирген итча.
90. Къорлукъ къуйгъанча.
91. Къоян аджирге минерге.
92. Къолуна чибин къоннанг.
93. Къойну ауузундан чёб юзмеген.
94. Къозулу къой кибик.
95. Къылау болургъа.
96. Бёрю тери кёргюзюрге.
97. Къарантхагъа кирлик.
98. Къазанны* къуругъуча.
99. Къараб къарамындан тоймазча.
100. Къазан сютге чычхан тюшгенча.
101. Аман кызгъа — къазан къошакъ.
102. Къабыргъасындан джарыкъ ура.
103. Къаз къайда, къуу къайда.
104. Сау кёрейим!
105. Салам кюлте кибик.
106. Онгсузгъа шамшю. (Шамшю, шамши — къаты, къатыджюрек).
107. Ол сен айтхан орайдала джожьдула.
108. Ол болгъан джерде толу къазан къурур.
109. Ол ханнга джууаб тюдю.
110. Ненча мысхал** тартханы.
111. Нырланы (неда: Чомаланы, Болурланы) тамбла.
112. Не сёзю, не башы.
113. Не хабха, не чабха джарамагъан.
114. Не кёрдюк, не кёрмедик!
115. Алхам деген чакълы бирге.
116. (Не) джюз-минг айтсанг да.
117. Не да мени къаракъашымамы болады?!

* Къазан — адам ат.

** Мысхал — бурунгу ёлче 4,8 грамм.

118. Не башына, не аягына джарамагъан.
119. Не аман бла, не иги бла.
120. Мукъут ийисин чыгъарыргъа.
121. Менден (сен бла менден) сора, анда болмагъан джожкду.
122. Къылкъыярны къындан чыгъар.
123. Къурт-къумурсха кибик.
124. Джамчыланы — къанджыгъагъа!
125. Хуна башындан къараргъа.
126. Этегин басаргъа.
127. Сыртына кюл хызенни илиндирирге.
128. Къурудан эсе — къуйрукъ.
130. Къуршоуну тартханча.
130. Най-най эте туругъа.
131. Къутургъан ийнекни мюйюзюне илинир зат джожк.
132. Тилин чайнаргъа.
133. Ауузу бла къуш тутаргъа.
134. Хада, хыйда да (неда: не хада, не хыйда).
135. Энтда эт аллай аккагъа окъа тартма!
136. Аякъ тюбюне тары къуяргъа.
137. Не Аллахха, не адамгъа джарамагъан.
138. Мударлары джыл-джылдан артха.
139. Мыллык сакълагъан айюча.
140. (Бетинде) къызылы бла агъы тегюлюб.
141. Къуртну башы — телче.
142. Олтурурун, турурун билген.
143. Къабыргъасын келишдирирге (джарашдырыргъа, берирге).
144. Къуйругъу къабханнга илинирге.
145. Ас-мус ийис неди?

СУРАТЧЫ УЮМАЛАНЫ КЪАЛАЙ АНГЫЛАГЪАНДЫ?

Уюмаланы керти магъаналарын айтыгъыз.

1. ...Киштиги
къоян
тутады.

2. Ит биченнге
джатханлай...

3. Гаккы ичинде
тюк излейди.

4. Сюртюлмеген
хунадан ётерикди.

5. Ташны
къысса, суу
чыгъарады.

6. Хам деб къабады.

7. Бучхакъдан
къуйгъанлай.

АЛАЙ НЕК АЙТАДЫЛА?

1. БУРНУ БЛА
ДЖЕР СЫЗЫБ...

4. ГАЛОШХА ЧЁКДЮ

6. АУУЗУ ОТ ЧАГЪА

7. АУУЗУНДАН
СЮТЮ ТЁГЮЛЕ

2. ЧЕЛЕКДЕН КЪУЙ-
ГЪАНЧА ДЖАУАДЫ

3. АУУЗУ
БЛА КЪУШ ТУТА

5. АУУЗУ
КЪУЛАКЪЛАРЫНА
ДЖЕТЕ

14. БОЙНУНА
МИНЕРГЕ.

13. АУУЗУНА БАРМАГЪЫН
САЛЫРГЪА.

СУРАТЛАДА КЪАЙСЫ УЮМАЛА САЛЫНГАНДЫЛА?
(Уюмаланы керти магъаналарын айтыгъыз).

КЪАЙСЫ КЪОШ СЁЗЛЕ СУРАТЛАННГАНДЫЛА? МАГЪАНАЛАРЫ НЕДИ?

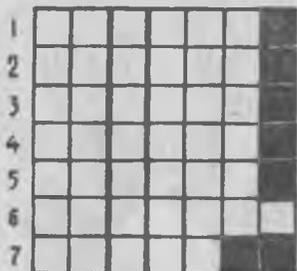
УЮМАЛАГЪА — СИНОНИМ СЁЗЛЕ

(о ю н)

Хар берилген уюмагъа синоним боллукъ сёз табыб, ол синоним сёзню чалдышха берилген номери бла джазыгъыз. Алай бла болгъан уюмаланы синонимлерин барын да тюз джазсагъыз, тебенине окъугъанда, чалдышлада бу сёзлени синонимлери чыгъарыкъдыла:

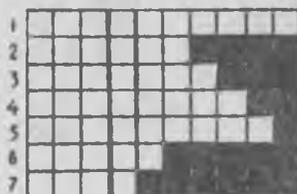
- I. Кючлю деген сёзню синоними.
- II. Хунерли деген сёзню синоними.
- III. Ариу деген сёзню синоними.
- IV. Къоркъакълыкъ деген сёзню синоними.

I.

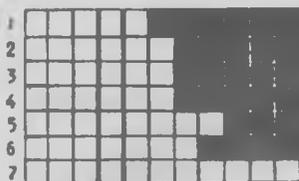
1. Джан басу (неда: джан аурутуу).
2. Бирден эки болмау.
3. Отдан кёлек кийиу.
4. Таякъдан атлагъысыз болургъа.
5. Тёрт этегин башына къаблау.
6. Бойнун узатыу.
7. Бешли ууаныкны мюйюзюн буруб алырча.

II.

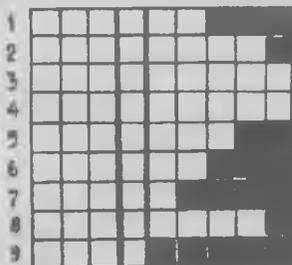
1. Бурну салыныу (неда: эшеги ёлюу).
2. Джанын къолуна алгъанча.
3. Джукъдан кёзю тоймагъан.
4. Атлы бла джаяуча (неда: кёк бла джерча).
5. Бёрю тонун кийиу.
6. Хурджунун обур джалагъан (неда: хурджунунда джел тепсеген; джик дериги джокъ).
7. Сыфатындан суу ичерча.

III.

1. Атны эки кьулагъы киби́к.
2. Анасындан туугъанча.
3. Аппийни эшегича (ашагъаны ичине сый-ынмагъан).
4. Бармакъ учу бла (неда: ат башындан).
6. Огъары аягъына минерге.
6. Джылкъы ичинде хора тайча.
7. Ат оюн этдирирге (артыкълыкъ этерге, хыны-хуну этерге).

IV.

1. Джюреги сампал таууш этиу.
2. Джюннге тюшген тауукъча.
3. Джутун сюрюу (неда: джел элтмезча болуу).
4. Ат ашагъан айюча (неда: Гырау киби́к; алаугъан киби́к).
5. Болуру болургъа.
6. Артына кетиу (неда: ызына айлануу).
7. Орамланы санай айланган.
8. Джел къакъса, ауарлай; тюнгкеси тауу-сулгъан.
9. Ийне джухтан ит киби́к.

МАГЪАНАЛАРЫНДА НЕ БАШХАЛЫКЪ ТАНЫЙСЫЗ?

1. Ат ойнатыргъа — ат оюн этерге — атда ойнаргъа.
2. Кёлю къалды — кёлю кетди — кёлю чыкъды.
3. Уллу кёллю — кёллю уллу.
4. Бир джанына болду — бир джанына ауду.
5. Эрнин къабды — эрнин къабыб ийди.
6. Къалайгъа таныйса? — къалайын таныйса?
7. Эт ашаргъа — этин ашаргъа.
8. Баш алдамай — баш эт алдамай* — башчыны алдамай.
9. Артын — арытын, алтын — аллытын, анча — аныча.
10. Тиш къысаргъа — тишлерин къаты къысаргъа.
11. Эшек нек ёддю? — Нек эшегинг ёлгенди?
12. Тюу дегинчи — тюу деди.
13. Кёзюн кенг ачаргъа — кёз ачаргъа.
14. Башын джарашдырыб джашау — башын джарашдырыб джабыу.
15. Анга эки шагъат керекди — анга юч шагъат кереклиди.

* Эт алдаргъа — эт ашаргъа, къабаргъа.

16. Аякъ юсюне минди — аякъны юсюне минди.
17. Аякъ юсюне минди — аякъ тюбюне тюшдю.
18. Аякъланды — аякъсыды — аякълашды.
19. Гитче — кичи, уллу — тамада — мазаллы.
20. Багъалатыргъа — багъаланыргъа — багъаларгъа — багъасыныргъа.
21. Башсыз тиширыу — башсыз сауут — башсыз хапар.
22. Башха этерге — башхартыргъа — башхасыныргъа.
23. Айтханы кибиқ этди — айтхан кибиқ этди — айтхан атына этди.
24. Бютюн — бютеу — бютеулей — бютеуден.
25. Кючюк — тели кючюк.
26. Башлы — башы болгъан, джаллы — джалы болгъан.
27. Ёлюм къара (къачаргъа) — ёлюм къара киерге.
28. Сёз тауусургъа — сёзню тауусургъа.
29. Джукъ къабды — джер къабды — кийим къабды (юсюн).
30. Нёгер — джёнгер; кёзлюк — кёзюлдюреуок.
31. Бишди — кюйдю-бишди — сора кюйдю да къалды.
32. Къычырыкъ этсин — не къычырыкъ этсин!
33. Ойнаргъа — оюн этерге — ат оюн этерге — оюн къуаргъа.
34. Керегин берирге — керек затын берирге — керегин иерге.
35. Джанын атыу — джанын бериу — джанын алыу.
36. Джаны чыгъыу — джаны кириу.
37. Хайда, бар — хайда бар, хайда бар.
38. Аман кюннге къалыргъа — кюн аманнга къалыргъа.
39. Джашын джамаргъа — кийимни джамаргъа.
40. Кёл салды — кёл этди — кёл берди — кёл болду.
41. Къаны таб тюлдю — къаны таза тюлдю.
42. Аманны джетди — аманнга джетди — аман джетди.
43. Джетген джаш — чабыб джетген джаш.
44. Джюрегин джарады — отунланы джарады — джер джарады.
45. Юйге джукъ кирмейди — кёзюне джукъу кирмейди.
46. Адамча — адамыча — адамынча — адамынкъыча — адамы-ныкъысыча.
47. Байрым — байрам.
48. Дюнгордеу — дынгырдау — дыгъырдау.
49. Дамыр — джандамыр.
50. Ажым — ишек — аккыл.
51. Къолу чиби болду — джюреги чиби болду.
52. Алайын — аллайын.
53. Алайда — алай да — алайда.
54. Гызылдаргъа — гыжылдаргъа.
55. Ауана — ауангы — къаралды — къарантха — къаранчха — къарамы.
56. Кёчючю — кёчгюнчю.

57. Сорурҗа — сорууларҗа — сорарҗа — соруу алырҗа.
 58. Сорурҗурҗа — сорушурҗа — сорумларҗа — сормушларҗа.
 59. Талкы — талкыан.
 60. Башына джаурукъ кысарҗа — аурумаҗан башына джаурукъ кысарҗа.
 61. Джалын болду — джалын кыркыды — джалын алды.
 62. Кырыу — хырыу.
 63. Башын аурутуу — башын алыу — башын салыу.
 64. Басыныу — басындырыу — басынчакылау.
 65. Эшитмедим деме! — эшитмегенме деме!
 66. Юйге сыйынмау — эти терисине сыйынмау — айтханына сыйынмау — элге сыйынмау.
 67. Бир болмаҗан — бир болмаҗан.
 68. Кёрдемчи — кёрдеуюк — кёргюнчлю — кёргюнч.
 69. Хыр — хирис.
 70. Джолну узуну — джолну джол узуну — джолну кысхасы, узуну.
 71. Хырттылы — гырттылы.
 72. Кёз кёрген (горизонт) — кёзкёрмез — кёзю кёрмез.
 73. Гыдай — гыджай.
 74. Кыркы — кырыкы.
 75. Шорҗа — шоркыа.
 76. Джарҗа — жаркыа.
 77. Такыыл — такыал.
 78. Алай — алайлай — аллай — аллайын — алайын.
 79. Кеб — кеф.
 80. Садакыа — садаҗа (кыор — садаҗа).
 81. Хыджи — хичи (хычи) — хыджи.
 82. Хырка — хырҗа — хырза.
 83. Макыа — макыы.
 84. Аман — джаман.
 85. Тахталарҗа — тахтанарҗа.
 86. Дау — дауа.
 87. Дауларҗа — джауларҗа.
 88. Зынгырдарҗа — зангырдарҗа.
 89. Джумарыкы — джумаракы.
 90. Кылыб — кылыкы.
 91. Кыадыр — кыадыр.
 92. Быттыр — биттир.
 93. Адамланы танымай — басар ташын танымай.
 94. Айтылҗанны эки этмезге — джукыну эки этмезге.
 95. Тили барды — тили барды.
 96. Дамсыз хант — дамсыз адам.
 97. Татыусуз хант — татыусуз адам.

98. Сютню башын ауларгъа — джерни башын ауларгъа.
 99. Сютню башын алыргъа — адамны башын алыргъа (кьутхара).
 100. Аллын бермезге — ал бермезге.
 101. Юлюш тиерге — кёз тиерге.
 102. Юлюш джетерге — кёзю джетерге.
 103. Эшикден джашны бурну къарагъанлай — джазны бурну къарагъанлай.
 104. Маджа — маджал.
 105. Алсын — алысын.
 106. Къабхын — къабхан.
 107. Къурулгъан — къуралгъан.
 108. Къаяргъа — къайыргъа.
 109. Кёл — джюрек.
 110. Джангур — джауум.
 111. Тюйюлмек — туююмчек.
 112. Къаралды — къаралдым.
 113. Тырнакъ адам — тырнакълаучу адам.
 114. Бла — была.
 114. Кёл — джюрек — иннет.
 115. Сый — махтау.
 116. Къабындан чыгъу — акъылындан чыгъу.

«МОЛОКО ГАЛАВА...»

Уюмаланы (фразеологизмени) бир тилден бир тилге кёчюрген бек кыйын ишлени бириди. Сёзден сёзге кёчюрсенг, уюманы магъанасы чыкъмай къалады, нек дегенде, уюманы магъанасы аны къурамындагъы сёзлени бирем-башха магъаналарындан тайышыб, тюбелек башха болургъа болады, башха тилде уа ол сёзлени тутушлары ол сёзлени магъаналарындан джанламай, тайышмай къалыргъа болады. Ол себебден уюмаланы кёчюрген заманда бир къауум кёчюрюучюле ол уюмалагъа кёчюрюлюк тилде магъанасы келишген уюманы аладыла. Алай а ол да толу тюздю дерге кыйынды, себеби кёчюрюлген уюманы стили, ол къуралгъан тилдеги къурамы, магъана энчилиги бузулады. Кёчюрюлген уюма кесини ал тилинде къаллай болгъаны билинмей къалады. Сёзден, «хар неге кьолу джарашхан» дегенни орусчагъа кёчюрсенг, «на все руки мастер» деген иги келишеди, алай а къарачайча къалай айтылгъаны, уюманы стили тас болуб, билинмей къалады, «ко всему рука подходящая» деген а керекли магъананы чыгъармайды. Ол себебден, уюмаланы кёчюрген заманда башындагъы айтылгъан амалланы биринчиси бла барыучандыла. Эки амалны арасында таб мадар табылгъаны да болады. Сёзден сёзге кёчюрюб, кюлкюлюк сёзтутуш къурагъанла да тюбейдиле, аргыкъсыз да эки тилни бирин кьолайсыз билген кёчюрюучю кёчюрге.

Халкъда быллай кюлкюлю кёчюрмеле джюрюйдюле:

Сют башы ашадым да, кёлюме тийди — молока галава кушал и в озеро попал. Бал четенлеге кьараргъа суу устама — мед корзины смотреть вода мастер. Ётюрюкден тюрю джожкду — от обмана дна нет.

Иш: Бу уюмаланы орус тилге кёчюрюгюз:

Тобукъ тюрюнден атады (алдайды). Этерге кьолундан келеди. Айтханы чапракдан ётмейди (айтханы болмайды). Кёзю кьарайды. Джюрегине кюч тийди. Отдан кёлек киеди (чарлайды), д. а. к.

Къайда, къачан, нек айтылгъанды?

(Айтыулары историяларында)

«Мыллык сакълагъан айюча».

Ачыулу, хыны, джан-джанын ашай тургъан, огьурсуз деген магъанада айтылады.

Айю, айтыуларына кёре, джангы этни хазна ашамайды. Мыллыкны басдырыб, асыраб кетеди неда джууугьуракъда айлана, сакълаб турады. Талай замандан, асырагъан мыллыгы тынчыса, чирик ийис этсе, алай ашайды. Мыллыкны сакълагъан заманында уа, аны хыны, огьурсуз болуруна не сёз!

«Хаммесейни тирменича».

Джараусуз, хайырсыз, бошнагъа орун алыб, ишсиз сюелиб тургъаннга айтылады.

Хаммесей адам атды. Аны тирмени болгъанлыгына, къалгъанлача, аны ишлетиб, мюрзеу тартаргъа джаратмай, хайырсыз тутханды. Ол заманда уа, бурун, тирмени болгъан бек уллу сыйгъа саналгъанды. Хаммесей да, тирмени болгъанын башына сыйгъа санагъандан ары, хайырын кёрюр къайгъы джюрютмегенди, тирмен да ишсиз «сымпайыб» тургъанды.

«Ол мыйыклары юсюнде эселе...»

Огьурсузалугъу, гыркы халиси алайлай тура эселе, деген магъанада айтылады. Ышанмагъанлыкны, анга сакъ болургъа кереклиси чертиледди.

Айтыу «Къарт киштик бла чычханла» деген джомакъданды.

Къарт болуб, киштик чычхан туталмай башлагъанды. Сора бир джолда харамлыкъ этерге эсине тюшгенди.

— Мен къарт, кьарыусуз болгъанма, терсликлери да ангылагъанма. Энди Кябагъа хаджиликге тебегенме да, сизден кечмеклик тилей,

джараша кетерге сюеме, келигиз да разылыкъ бериб, саламлашыб ашырыгъыз! — деб айтдыргъанды чычханлагъа.

— Уй, не иги болду! Киштикден къутулургъа башлагъанбыз, келигиз, барайыкъ да саламлашыб ашырыб келейик! — деб, чычханла къууанч тыбырлы болгъандыла. Джыйылыб тебрегендиле.

Бир къарт чычхан унамагъанды. «Къююгъуз, бармагъыз, киштикни мен билеме. Аны ол мыйыкълары юсюнде эселе, ол сизге игилик этmez!» — дегенди. Чычханла къарт чычханны айтханын къулакъламагъандыла. Киштикге джыйылыб баргъандыла. Киштик эшиклени, тешиклени бегитгенди. Сора:

— Чычхан джамагъат! Мен сизни аллыгъызда керти да терсме, «кечигиз» дейим да разылыгъыгъызны алайым деб чакъыргъан эдим. Алай а сиз аман халигизни къоярча кёрюнмейсиз. Энди ма бу къабчыкъны башы ачыкъ тургъанлайына, тюркюн тешген хатачы къайсыгъызсыз? — дегенди. Чычханла суу къуярыкъ болгъандыла. Киштик да кёксюл сюрююню къыйырдан тутуб бууб-бууб сирелгенди.

«Кёчю болмаса, сууну джолун киши билмейди»
(«Ма псы, ма суу!»)

Суу малчы къошдан узагыракъда, табсыз джерде болуб, сюрюючю джашла суугъа барыргъа эринген этгендиле. Биргелерине уа Кёчю деб бир джаш ишлегенди. Антсызыракъ джашла хаман:

— Кёчю болмаса, сууну джолун киши билмейди. Биз эринмейбиз, табу этиб да барлыкъ эдик, алай а къайда болгъанын билмейбиз, — деб, Кёчюге къарасала, ол да огъай дерге уяла да суугъа бара тургъанды. Талай заманны алай этиб тургъандыла. Сора бир кюн Кёчю, суугъа барыб, кёкенлеге кириб, айю тутханча:

— О ха-хай, о джашла, бери чабыгъыз! — деб ачы-ачы къычыргъанды.

— Уй, джарлы Кёчюню айю талабмы къойду?! — деб, чартлаб чыгыб, джан солуу эте, джашла суугъа чабыб келгендиле. Келселе — Кёчю, кёзлери джана, эки аягын сууну эки джанына салыб, аланы алларына къараб тура. Ала, джетгенлей:

— Не болду? Не болду? — дегендиле.

— Болуб а не болду, юююгъозге хычын джауду! Ма псы*, ма суу! Энди сууну джолун таныдыгъыз, ма ол болду! Бюгюнден ары сууну джолун билмеген адетни къююгъуз! — дегенди Кёчю. Кёчюню айю тутмагъанына кёл басыб, джашла кюле-кюле къайтхандыла. Андан сора сылтау этиуну да къойгъандыла.

* П с ы — адыгча: суу.

АЧАККУНУ АРТЫКЪ ЧЮЙЮЧА

Орну болмагъан джерге, керексизге, артыкълыкъгъа, халкъда джюриуген мардадан тышында этилген затха айтылады.

Ачакку деб бешик этнучю уста болгъанды. Бир тиширну анга:

— Манга артыкъ кёл ашаб бир асуулу бешик эт! — деб къаты тилегенди. Ачакку анга къалгъанлагъа этнучюсюча бир бешик этгенди да башхаланыкъындан артыкъ бир чюй да ургъанды. Хапар джайылгъанында, анга «Ачаккуну артыкъ чюйю» дегендиле.

АППИЙНИ ЭШЕГИЧА

Ашагъаны ичине сыйынмай, тойгъанлыкъдан, адетни, джорукъну эгермей айланганнга айтадыла.

Аппий деб биреулен, баудан чыгъармай, ат бла эшекни багъыб тургъанды. Ашхы багъыб, эсирик этиб туруб, бир джолда экисин да баудан бошлагъанды. Асыры эсирикден, кесин эсгералмай, чаба-джорта барыб, эшек джардан къююлуб кетгенди, ат а ызына къайтыб баугъа келиб, орнуна джарашханды, деб хапар джюриюдю.

АМАН МАХУШХА ДЖАРАШАДЫ

Кесини терслигин биреу биреуге кюрерге къалса айтылады.

Махуш деб бир тынч, ауузсуз киши болгъанды. Ким не айтса да: «Хо, джаным, хо, билиб айта болурса, кесинг акъыллыса!» — деб къойгъан болмаса, кесин ариуларгъа неда биреуге джукъ айтыргъа болалмагъанды. Аны алай тынчлыгъын эслеб, къошда джаш-къушла кеслери джетишдирмегенни, кеслерини терсликлерин хаман Махушха кюрерб, аны бла баш алыргъа кюрешиб тургъандыла, ол этгенди деб. Сёз андан къалгъанды.

«АМАН КЪЫЗГЪА — КЪАЗАКЪ КЪОШАКЪ»

Адамны джетишмеген джерин, кемлигин улху бла, ачха, мал мюлк бла джабханнга айтылады.

Бурун заманда къазанла бек багъалы затлагъа саналгъандыла. Къазанланы багъалатыб, бир-бирлерине сауугъагъа джюриютгендиле. Таб къазанларыны кёблюгю-азлыгъы адамны мюлкюне, байлыгъына шагъатлыкъ этген тёреси да болгъанды. Къызы болумсузуракъ адам, ол киши юйюне чыкъса, аны къайын юйюне джалынчакъ болуб, элде, адетде джюриуген саугъаланы тышында да къазан сауугъа къошхан тёреси бола тургъанды, эм багъалы сауугъа бла кёл алыр муратда. «Аман къызгъа — къазан къошакъ» деген сёз ол заманладан къалгъанды.

«АНТЫ БОЛГЪАН КЪАРА КИШИ, ЧЫКЪ!»

Бурун заманда джау чабса, халкъ ёрелеб бирден чыгъаргъа, кыйынлыкъда биригирге, бири бирин атмазгъа, бири ёлген джерде бири да ёлюрге деб ант этген адет болгъанды. Аллай анты болгъан адамгъа «анты болгъан къара киши» дегендиле. Джау чабханда неда башха кыйынлыкъ джетгенде — ёзгеде къуугъун этгендиле. Къуугъунчула элде: «Анты болгъан къара киши, чыкъ!» — деб кычырыб кычырыб баргъандыла. Ант этгенле, жанларын артха салмай, эрлай чыгъыб, къуугъуннга чабхандыла, бирден ёрелеб, бирден сермешгендиле.

«АРБАЗ КЪЫНГЫРДЫ ДА, ИЙНЕК САУАЛМАЙМА...»

Ишни баджарыргъа къолундан келмеген адам къарыусуз сылтаула бла, болмагъан чурумла бла баш алыргъа кюрешсе айтылады.

Эртде заманда бир келинчик ийнек сауа билмегенди.

Бир джолда юйде хар кимни бирер гузаба ишлери болуб, ийнек сауар адам табылмагъанды да, келинчикге: «Ай марджа, келин, ийнекни бир тарт, биз джетишмейбиз!» — дегендиле къайыңлары.

Келинчик челек алыб чыкъгъанды, дыгалас этиб кюрешгенди ийнек бла. Алай а алгъын тырмаша турмагъаны себебли, баджаралмагъанды, ийнекге да тилин алдыралмагъанды. Ийнек аягъы бла сермегенди, челеги аугъанды, сют адаргысы тёгюлгенди. Арбазда да дуппур-чунгур джерлери болгъандыла да, не эсе да ол да келинчикни кёлюне джетмегенди. Келинчик бла ийнекни къаугъаларын эслеб, къайсы эсе да джетгенди да, не болгъанды деб соргъанды. «Арбаз къынгыр болгъанды да, ийнек сауалмайма!» — дегенди келинчик. Сёз андан джайылыб кетгенди.

«МЕНИ АЧЫУДАН ДЖАРГЪАН ДЯТДИНИ БУРНУДУ!»

Меннге бек ачыу олду деген магъанада айтылады.

Дятди деб биреулен джукъджаратмаз болгъанды. Хар затха бирер чурум табыб, джукъну джаратмагъанды. Эм аман иши уа — хар неге уллу токъмакъ бурнун чюйюрючюсю болгъанды. Андан безиб, къайсы эсе да айтханды: «Не да не эди да, мени ачыудан джаргъан Дятдини бурнуду!»

«ТАУУКЪ БАГУШ КЪАЗДЫ ДА КЕСИ БОЙНУНА БЫЧАКЪ ЧЫГЪАРДЫ»

Адам кеси кесине керексиз иш, керексиз къайгъы чыгъарса айтылады.

Тауукъла бир джолда арбазда джер-джерни чучхуй айланган заманда, бир тауукъ чучхуй барыб джерден бир эски тот бычакъны

чыгъаргъанды. Иеси аны эслегенди да ырыслагъанды: «Бычакъ чыкъса, къайгъы чыгады, къайгъы тауукъну кеси башына болсун!» — деб, ол бычакъ бла ол тауукъну кесин кесгенди. Айтыу андан къалгъанды, деу-чендиле.

«ХАЛГЕР ХАНСДАН ЧЫКЪГЪАНЧА»

Бир джолда бычакъ тас болгъанды да, табалмай къойгъандыла. Артда, къоз, ханс къуураб, джер джалан болганында, бычакъ да, тот болуб тургъанлайына, хансда табылгъанды. Халгер (эски, тот бычакъ) хансдан чыкъгъаныча деб, эсде-бусда болмай тургъанлай чыкъгъаннга, келгеннге андан айтылаб кетгенди.

«БАЙРАГЪА «МИЯУ» ДЕГЕНЧА»

Адам джукъгъа чарлаучу, унамаучу болса айтылады.

Къарачайда Байра деб санчаракъ киши болгъанды. Ол киштикленни макъыргъанларын сюймегенди. Аны алайлыгъын билиб, оюннга санаб, сабийле анга джашыртын «мияу-у» деб ойнагъандыла. Байра да: «Юйюнге къара джылау!» — деб къаргъагъанды.

«БАЙБУГЪАЛАЙ БАЙ БОЛГЪУН!»

Халал къыйынынг бла, огъурлулугъунг бла, адамлыгъынг бла бай болгъун деген магъанада айтылады.

Бир кишини джюз бугъасы болгъанды да, малланы бек сюйгени амалтын, Байбугъа атагъандыла. Ол малланы урмай, чабдырмай, чарпытмай, къыйнамай, алай ариу къарагъанды. Бир джолда бугъаларын сюрюб тебрегендиле да, бир рахын бугъасы болуб, ол башха малла тенгли баралмагъанды. Байбугъа, аны къарыууна къараб, атдан тюшюб, кесин энчи, джаяу сюргенди. Алай да къб баралмай, арыб, бугъа дагъыда джунчугъанын танытханды. Сора Байбугъа, кеси кесин эсгермей ашыгъышлыкъ этиб хайыуанны къыйнамаз ючюн, кесине кишен салыб, бугъа къарыууна кёре барырча этгенди.

МАМУЛИЙ БЛА ТОТУЛИЙ

Джандан джаннга тенгле, шохла, татахла, бир-биринден айырылмагъан, бири не айтса, бири да аны айтхан, бири къайры барса, бири да ары баргъан деген магъанада айтылады.

Мамулий бла Тотулий адам атладыла. Ала, чыртда бир-бирлеринден айырылмай, бирге айланыучу татахла болгандыла. Аланы бири кьайры барса, экинчиси да ары барычусу, бири кьайда болса, бири да анда, алайда болуучусу кимге да белгили болганды. Мамулий бла Тотулийни сыфатлары Байрамукъланы Халиматны «Тукьумсуз келин» деген пьеса-сында хайырландырылгандыла.

СУЙКЪУННУ ИТИЧА

Джукьгьа джарамагъанлай, бармагъан джери, джетмеген джери, кирмеген тешиги кьалмай айланыб туруучу айланма деген магъанада айтылады.

Суйкьун адам атды. Ол итин гитчелигинден биргесине айландырыб юретгенди. Артда уа, уллу ит болгъанында, Суйкьунсуз да бармагъан джери, кирмеген джери кьалмай, хаман айланыб туруучу болганды. Суйкьунну ити деб, аны хар ким да таныгъандыла. Айланьучулугьун а джаратмагъандыла.

«КЁРМЕГЕНИМ СЕН БОЛГЪАЕНГ!...»

Адам кёрген, тюбеген адамына джюреги кьыйналса, аны чюйре затына, осал ишине тюртюлюб ачыса айтады. Адамны джюреги адамгьа (не-да бир чюйре затха) джюреги разы болмагъанын танытады.

Кьарачайгьа муслиман дин кириб, алай а иги бегиб бошамагъан заманада бир кьауум адам алгъын, христиан динни заманында юренчек-лигин эте тургъандыла: тонгуз эт харамгьа саналгъанын (балалары, кьалгъан хайьуанланыкьылача болмай, тюксюз, джалан туугъанлары ючюн) эслемегенча эте, чегет тонгузлагьа джашыртын кьол эте тургъандыла.

Бир джолда биреулен, бир мазаллы бегедженни ёлтюрюб, ташада соя тургъанлайына, адамла юсюне келиб кьалгъандыла. Биргелерине да — апенди. Ма ол кёзюуде ол дин кьуллукьчу ол адамгьа:

— Динни бузуб, — сен гюнахлы, сени кёрюб, — мен гюнахлы!
Кёрмегеним да сенг болгъаенг! — дегенди.

«АШХАМ БОЛГЪАНЫ — НАСЫБЫМ...»

Чюйре халгьа тюшюб, аны башха адам эслемегенине айтылады.

Бир уллу тамада ингир ашхамда келе тургъанлайына, джолда элге келе тургъан бичен арбагьа тюртюлюб кьалганды. Ол кёзюучюкде уа совхозла кьралны мал фермаларына алкьын бичен ташьб бошамай, энчи маллагьа алкьын бичен тюшюрюрге эркинлик берилмеген заман

болганды. Ол адам ингир ашхамда-къарангыда биченни эл тамадаладан джашыртын алыб барганын эслеб, ол тамада арбачыны аллын тыйганды.

— Эркинлик берилмеген заманда не юйюнге эминагъа бичен алыб бараса! — деб уруша башлагъанды да:

— Кимсе, кимладанса? — деб сорганды. Аларладанма деб арбачы тукъумун айтханды. Айтса уа — ол да, аллын тыйгъан уллу къуллукъчу да бир тукъумдан! Къуллукъчу джунчугъанды да:

— Ай, юйюнге къан джаууб аларладан болгъун! Биченинг да, кесинг да бусагъат кезюмден къораб кет! Бу джолдан сора быллай иш этсенг, эшитмедим деме! — дегенди. — Бютеу тукъумунг бла къурутурма. Къора былайдан дженгил!

— Тюз айтаса, тюз айтаса! — деб, къоркъгъан арбачы къачар къайгылы болганды. «Гудучу тутдум!» — деб кесини тукъумундан адамны сюйреб айланьргъа къуллукъчу ыйлыкъгъан этгенди, арбачы уа аны иги таныялмагъанды къарангыда. «Мен муну айыбына джолукъдурмай былай бошлаб къойгъанымы адам эследи болурму экен?» — деб, къуллукъчу тегерегине къарагъанды да, киши эслеменгинде: кёл басыб: «Тукъумунг менлей болгъаны — сени насыбынг, ашхам болгъаны — мени насыбым!» — дегенди.

ГЕБЕНЛАНЫ МАСКЕЧА

Мухарлыкъдан марданы билмей, палахха къаласа, деген магъанада айтылады, адам дуниясын унутуб, джукъгъа мыллыгын атыб къояргъа керек тюлдю, деген магъанада.

Гебенладан биреулени бир маскелери болганды. Къалай эсе да унутуб, аш бермей кёб къюуб олтуруб, ол маскени бек ач этгендиле. Сора бышлакъ сыгъыб, чыгъарыб джылы хуппегиден мазаллы ит тегенени толтургъандыла. Маске, ол ач болуб тургъаны бла, мыллык атханды да, ол суу затдан тойгъаны бла къалганын да ангылаялгъан болмаз, хайда ич, хайда ич, ашхынчыгъын бузганды да къойгъанды. Джарлы джаньуарчыкъ алай бла ёлгенди. Айтыу андан къалганды, деучендиле.

«ХАЛПАМА САНГА!»

«Бош, болмазлыкъ умут этесе, умут юз, умутунгдан къуру къаллыкъса» деген магъанада айтылады.

Халпамала деб нартюк уннга ич джау тууралгъан къошулуб этилген, сууда бишген джассы гюттючюклеге айтадыла, аланы туз атылгъан сууда, суу бёрекленича биширедиле. Кеслери да иссилей ашаладыла.

Эртделеде биреулен, табакъ бла бир халпама этиб, чыгъарыб орамда сабийлеге чачханды. Ол чачыб бошаб, сабийле да аланы эрлай тигелетиб бошаргъа, бир сабий чабыб джетиб: «Манга уа халпама? — дегенди. — Манга къалмадымы?»

— Ой, алгъаракъчыкъ келсенг а, бошаб къойдула, — дегенди халпама чачхан тиширыу, ол сабийни юлюшсюз къалгъанына джунчуб. Татлы гюттючюклени ашагъан джарыкъ сабийле ол джашчыкъгъа къюлгендиле:

— Ай, зауаллы кесинг, халпама ашарынгмы келген эди! Биз эсгермей джутуб къойдукъ.

— Энди этсем, санга эм уллу гюттюню берирме! — деб кёл этгенди тиширыу джашчыкъгъа. Сабийле андан да бек къюлгендиле.

— Санга халпама, эм уллу халпама, сакълаб тур! — деб оюннга бургъандыла. — Халпама санга, халпама!

Алай айта чачылгъандыла. «Халпама! Халпама санга! Уллу халпама санга!» деген сёзле уа унутулмай, айтыла, эсде къалгъандыла. «Сакъла!» да аланы синонимлериди. «Зукку чибин санга!» деген да бир синонимлериди.

«КЪУРТНУ БАШЫ — ТЕЛЧЕ...»

Тёгерегинде адамланы хаман къозгъаб, къайгы, дауур, гырмыр чыгъарыб туруучу къозгъау адамгъа айтылады.

Телче — иринлеген аурууду, телче къуртну заранындан болады. Телче къурт башы бла этни тешиб, джара этиб, иринлетиб, джараны ашаб, уллудан уллу этиб барады. «Телче къурту кибик» деген сёз да андан чыкъгъанды, заранлы, уулу, зарауат салуучу магъанада джюрюйдю.

«ТАШ ТАШХА ТИЙГЕНЛИКГЕ, НЕ БОЛЛУКЪДУ?!»

«Мен кесиме бек базама, къарыулума» деген магъанада айтылады.

Таш къаларгъа уста биреулен Уллу Къарачайда биреуленнге бир бёлек заманнга хуна ишлерге джарашханды. Ол усталыкъ эте, иш иеси да болушлукъ эте, ишлеб башлагъандыла. Ишлей тургъанлайларына, бир ташла окулуб тюше тебрегендиле уста болгъан джанында. Устагъа таш тиеди деб къоркъуб, юй иеси:

— Уй, къач, таш тиеди! — деб къычыргъанды.

— Хо-хо, келмеге къой! Таш ташха тийгенликге не боллукъду! Сен аны ючюн къайгъарма! — дегенди уста.

Айтыуну башха варианты да джюрюйдю: «Таш къяягъа тийгенликге, къяягъа не истем!»

СОХТАНЫ МИЖЕГИСИЧА неда КЪАЛАУУЧА

Керексиз затланы джыйыугъа айтылады.

Сохта деб бир джарты джаш болгъанды. Орамлада айланыб, къайда не кёрсе, аны алыб барыб, юлерини къатында бир джанында къалаб тургъанды. Аны къалауунда болмагъан хырт-мырт болмагъанды: сынган кюшунла, къанга кесекле, тешик челекле, башха ары-бериле. Анда-мында джугъун кокуб, тас этген да, барыб Сохтаны къалауунда табыб алыучу болгъанды тас затын.

Сохта ол къалауундан киши джукъ алады-къалады деб да сан этмегенди, къолуна тюшгенни элтиб ары атхандан ары.

«КЪАЙНА, КЪАЗАН, ТОГЪУЗ АЙНЫ!»

Бу иш созулукъ ишди, сен мындан бош умут этме, деген магъанада айтылады.

Бир джолоучу джаш танымагъан элине кеч бола джетгенди да, «кечегиде эл ташлама» деб, кече былай къала кетейим деген акъыл бла, бир юйге къайтханды. «Кел, къонакъ — аллахны къонагъыды», — деб, юй не джашны юйге кийиргенди, олтуртханды. Аны уа бир кыызгъанч тиширыуу болгъанды. Ол къазаннга эт аса тургъан болгъанды. Джашны келгенин огурамай, эт бишгинчи, андан умут этиб сакъламасын деб: «Къайна, къазан, тогъуз айны!» — дегенди. Джаш да: «Сакъла, къонакъ, он айны!» — деб, таб джарашыб олтуруб, ушакъгъа джарашханды. Аны хантдан тюнголюб, джатыб кълмазлыгъын ангылаб, тиширыу заманында къазанын тюшюрюб, адетича, ашатыб, тынчайтханды.

ГАДАЙ ДЖАГАЙНЫ ШАГЪАТЫ

Адамны болмагъан, терс затны айтханына тюздю деб джакълагъаннга айтылады.

Гадай деб бирсулен Джагай деб бир адамгъа джалгъан шагъатлыкъ этгенди, алдагъанын биле тургъанлайына, эзеу болуб, джакълаб кюрешгенди.

ТЕЛИ ДЖАЛМЕК ЧЕГЕМГЕ БАРГЪАНЧА

Айтырын, этерин билмеген, иш тындырмагъан деген магъанада айтылады.

Бурун, бир джолда Къарачайгъа чабаргъа къайсыла эселе да хазырлана турадыла, деб хапар келгенди да, джыйылыб оноу этгендиле, Къарачайны къалай къорууларларыны юсюнден. Кенгеше келгендиле да, Чегемге да адам иерге керекди, дегендиле. Хапар билдирирге дегенликлери болганды. Аны эшитгенлей, «Мен барайым!» — дегенди да Джалмек деб биреулен эрлай джумулганды да кетгенди. Айтханыча, эрлай огъуна барыб къайтханды.

— Барыб келеме Чегемге! — дегенни айтханды.

— Ай сау къалгъын! Къалай иги этдинг! Не айтыб бардың? Ала да не дедиле? — дегендиле.

— Да мени джукъ айтханым да болмады, ала да джукъ айтмадыла! — дегенди Джалмек.

— Ол не сёзю? Айтханынг къалай болмайды? Хапарыбызны былай-былай деб айтмадыңмы? — деб сейирсингендиле адамла.

— Барыб келирге керекди дегенигиз юкюн, бардым да келдим,, айтыуну юсюнден а — айт деб айтмагъанегиз манга джукъ! — дегенди Джалмек. Андан сора джайылганды «Тели Джалмек Чегемге баргъанча» деб.

«АРБАНЫ БАШЫНДА ТЮЛДЮ, ТЮБЮНДЕДИ ОЮН!..»

Палах ишни бери кёрюнуб тургъан джери, ал джаны тюлдю, арт джаныды, кёзге кёрюнмей тургъан джериди деген магъанада джюрюйдю.

Биреулен тюзде бара барыб, биреуленни танасын урлагъанды, кесгенди да арбагъа атыб, башына да аны кесини биченин къалаб, кетиб тебрегенди. Биченин джюклегенин узакъдан къараб эслеб, иеси сюрюб нзындан джетгенди да:

— Биченими къайры алыб бараса? Бусагъатдан къотар бери! — деб буугъанды. Бу къотарыргъа унамай, болмагъан патауаланы келтириб, экиси да гъырмыр болгандыла, даулашхандыла. Ала алай эте тургъанлай, биреу юслерине келгенди да, арбаны иесине:

— Муну бла бу кесек бичен амалтын быллай бир неге дауур этиб къорешесе, аныкъы эсе, аныкъыды, бер да къой ызына! — дегенди. Арбаны иеси киши анга:

— Алан, айхай, арбаны башында тюлдю, тюбюндеди оюну! — дегенди.

МЮЙЮЗ САЛДЫРАМА ДЕБ, ЭШЕК КЪУЛАГЪЫН КЕСДИРГЕНЧА

Кесине келишмезлик неда болмазлыкъ затны излеб, чарпыугъа къалгъаннга, заран алгъаннга айтылады.

Джомакъда алай хапар айтылады: эшек несини ийнекге ашны игисин теджеб, бауда джылыгъа джыйыб, сылаб-сыйпаб, ариу къарагъанын эслегенди да, мени да мюйюзлерим болсала, меннге да алай кёл ашаб, алай джан аурутуб къарарыкъ болур эдиле деб кёлуне келгенди. Салыб гюрбеджиге баргъанды да:

— Ый, марджа, манга бир мюйюзле сал да ийнекге бир ушат! — деб къадалгъанды темирчиге. «Сен ийнекге ушар ючюн, къулакъларынг гитчерек болургъа керекдиле, ансы мюйюзсюз ийнекле да боладыла!» — деб, темирчи къагъыб алыб эшекни къулагъын кесиби сирелгенди.

ТАУУКЪНУ КЪАНАТЫНАМЫ ЫЙНАНАЙЫМ, КЪАТЫННЫ АНТЫНАМЫ ЫЙНАНАЙЫМ?

Кёзюм кёргеннге, кертисинеми ийнанайм, огъесе бош, къургъакъ антха, баш алгъан сёзлегем ийнанайм, деген магъанада айтылады.

Бир ач джыл бир джарлы къатын, озуб баргъанлайына, къаллайла тутхан эсе да биреуню тауугъун сермеб тутуб, джаулукъ къанатына чырмаб, къолтугъуна ургъанды да джумулуб кетиб тебрегенди. Олсагъатдан тауукъну неси аллына чыккъанды да къолтукъ тюбде тауугъун эслегенди — тауукъну къанаты джабылмай, бери чыгъыб тургъанды. Тауукъну неси: «Тауугъуму къайры сермеб бараса? Бери бер!» — деб къадалгъанды. «Мен сени тауугъунгу къайда кёргенме! Кёрмегенме! Билмейме, биле эсем, алай-былай болайым!» — деб тиширыу дуняны антын басханды. Аны бедерлигине, бетсизлигине сейирсиниб, тауукъну неси ол кёзюде айтханды башындагъы сёзлени.

ГУРА КЪЫЛЫГЪЫ ТУТАРГЪА

Аман къылыкъ алыб, джан-джанын талаб тургъаннга айтылады.

Гура деб гогушка айтадыла. Гура кесин кёбдюрюб, эрши-буршу этиб, озгъанны къууб, къабаргъа чабыб, огъурсузланган этеди. Хыны, огъурсуз къан алгъан адамны анга ушатыб айтадыла алай.

ГРАУНУ АПАСЫЧА

Джашла джыйылыб шахарда ашаргъа-ичерге кирирге тебрегендиле да, Граугъа тюбед, аны да биргелерине элтгендиле. Ашагъандыла, ичгендиле. Ачха тёлей тебрегендиле. Джашланы ачха чыгъаргъанларын

эслеб, Грау да джангыз апасчыкъ табыб, аны чыгырьб: «Джашла, кыйналмагыз, магъыз, менн ачхамы беригиз!» — дегенди. «Айхай-айхай, бизге артыкъ да иги, бер былай!» — деб, джашла Грауну апасын алгъандыла. Борчларын тѣлеб: «Ма, Грау, ачхангы артыгъын кыйтардыла!» — деб, апасны тѣрт шай этиб, ызына бергендиле. Артда, элге келгенлеринде, Грау:

— Бир апасым бар эди да, аны бердим да, талай джаш да болуб, ашагъан, ичген да этдик, дагыда тѣрт шайым да къалды! — дегенди. (Апас — 20 капек, шай — 5 капекди).

БЕГЕУЮЛЧА СЮЕЛИБ

Ёрге сюелиб, сир къатыб тургъаннга айтылады.

Бурун заманда ханланы бегеуюллери болгъанды. Саубитген джашла. Къолларында сауутлары-сабалары. Ханны къатында, эки джанында сюелиб, сир къатыб тургъандыла, ханнга хыянат болмазча. Ала ханны сакълауулары болгъандыла.

«ДЖАШЧЫКЪ, КЪЫЗЧЫКЪ ДЕБ ДА БАРДЫ...»

Биреулен бара тургъанлай, къулакъ ичинде бир къара ёгюз тагылыб тургъанын эслегенди. Андан озуб, бир къошха джетиб, кече къалыргъа кыйтханды. Сѣлеше келиб, къонакъ аланы ёгюзлери тас болгъанын англагъанды. Аны аллына джауорун салгъандыла. Анга къарагъанды да, «къулакъ ичинде бир къара ёгюз барды, былайдан былай аугъанлай», — дегенди. Джашла, чабыб барыб, ёгюзню табыб келгендиле. Къонакъгъа бюсюреу этгендиле. Талай замандан биягъынлай джолоучу бара барыб, ол биягъы адам биягъы къошха кыйтханды. Къошдагыла анга биягъынлай джауорунну бергендиле да: «Келин ауурду, не табарыкъ эсе да, бир кѣз джетдир, къонакъ, ол джол ёгюзюбюзню табхан эдинг да бир бек къууандыргъан эдинг. Сенича устагъа кѣз ачмагъанбыз!» — дегендиле.

Амалсыз болуб, киши джауоруннга къарагъанды, алай а не дерге билмегенди да: «Джашчыкъ деб да, къызчыкъ деб да барды», — дегенди. Кѣб турмай юйден сюйюмчюге адам келгенди: «Келин джаш да, къыз да табханды!» — деб.

Адам былай деб бир оюмгъа келалмай, алай да, былай да болур деб, экили айтса, айтадыла башындагы сѣзлени.

«ШЫЙДАКЪЛАЙ КЪАТЫШЫРГЪА...»

Джангылыб къалгъаннга айтылады.

Шыйдакъ деб бир тумагыракъ адам болгъанды. Аны онгуна-солуна урдур туруучусун эслеб, ойнары келген биреулен:

— Къайда, Шыйдакъ, къолумда ненча бармакъ барды, бир айт! — дегенди.

— Аны уа не айтыры барды — беш бармакъ барды! — дегенди Шыйдакъ. Ол антсыз, бирси къолун да ол къолуну биргесине тутуб:

— Ма энди быланы да къошсакъ а, ненча бармакъ боладыла? — дегенди. Шыйдакъ, санаб:

— Алай а он бармакъ болдула! — дегенди.

Биягъы антсыз, эки къолун бир-бирине булгъаб, къатышдыргъан кибик этиб:

— Ма, бармакъла энди уа ненча болдула? — дегенди.

— Да энди уа къатышдым, билмейме! — дегенди Шыйдакъ, джунчуб.

«Шыйдакълай къатышды» деген сёз андан джайылгъанды, деучендиле.

«ШАЙЫЛЛАНЫ ЗЫЛДЫЛА!»

Санчала деген магъанада айтылады.

Шайылылары деб бирлени кёб джашлары болгъандыла. Ала бош кёзюулеринде кеслерин тели оюннга бериб булджунургъа бек скойгендиле. Бир джолда джашланы бири анасы неге эсе да сагъышланыб, бош сирелиб тургъанын эсегенди да:

— Уй, анабыз джангы келинчикча этиб турады! — деб кюлгенди.

— Да сора атабыз да джангы кюеуча болургъа керекди, келигиз, кюеу томурау джардырайыкъ да къол алышына къарайыкъ! — дегенди экинчилери.

— Тюз айтасыз, ол бизге кюеу болады. Томурау джардыргъан огъай, кюеуню сыртына минейик, кюеулюк этсин! — дегенди дагъыда бирлери. Къургъакъ чамгъа сингиб, джашла хайда кюлгендиле. Аланы ол чамларын а озгъан адамладан къайсы эсе да эшитиб, джайгъанды. Аллай чамла амалтын башындагъы сёз чыкъгъанды.

«КЯБАГЪА БАРГЪАН — МЕН, ХАПАР АЙТХАН — СЕН!»

Къарачайдан биреулен хаджиликге Кябагъа барыб къайтханды. Хапар сорургъа, хошкелдиге миллет келиб, тегерегине басыннгандыла. Джангы хаджи джолоучулукъда не кёргенин, не эшитгенин айтыб хапар джасай башлагъанды. Ол хапар айта тебрегени сайын биреулен, ёмюрюнде да Кяба таба атламагъан адам, хаман хаджини аузуна чабыб, сёзюн бёлюб, ол алай эди, бу былай эди деб, башхаладан эшитгенин айтыргъа къалгъанды, хаджиден эсе кёб сёлешиб, хапар айтыргъа къоймагъанды. Хаджи тёзе тургъанды да, болмагъанында:

— Асто-о-прилля! Кябагъа баргъан — мен, хапар айтхан — сен! — дегенди.

Кеси кёрмеген, билмеген, этмеген затын кёргенден, билгенден, этгенден эсе иги билгенча этиб кюрешген адамгъа айтадыла алай.

«БАЙ МАШАКЪ СЕН ЭСЕНГ ДА СЫФАТ МАЛА!...»

Машакъ деб бир бай кишичик тар тау джолда ат бла бара тургъанды. Джолну бек тарында ортасы бла баргъанлай, биреу аллына чыкъгъанды.

— Джолдан кьора да мени ётмеге кьой! — дегенди бай Машакъ.

— Мен джолну кыйыры бла келеме, сен ортасы бла келесе, кыйыры таба бла бар да ёт, мени да ётмеге кьой! — дегенди тубеген.

Бай Машакъ джолну кыйырына чыгъаргъа унамай, мынга джолдан кет деб, даулашхандыла. Машакъ, махтаныб:

— Сен ким бла сёлеше тургъанынгы билемисе!? Бай Машакъ деген ма менме! — дегенди. Аны ишленмегенлиги да, кеси да кьолайсыз кёрюнуб, джолуучу:

— Бай Машакъ сен эсенг да, сыфат мала! — дегенди.

Кесин ким эсе да бир кёрюб, уллу кёллю сёлешген, ишленмекликни джоругъун бузгъан адамгъа айтылады алай.

ТАРТМА КЪАЛЛАЙ ТАРМА ЭДИ?

«Энтда эт аллай аккагъа окъа тартма!» — деб бизде сёз барды. Бир кьауумла уа «Энтда эт аллай аккагъа джюн тартма!» — деучендиле. Эки варианты да бир магъанада джюрютюледиле: адамны этген игилигини багъасын билмейсе, бюсюреу эте билмейсе, деген магъананы билдиредиле.

Алай болса да бир айтыуда башха сёз ауушунуб келмей, окъа бла джюн ауушунуб келгенлери сагъыш этерча тюлмюдю?! Окъа джюннюмю тайдыргъанды, джюн окъанымы тайдыргъанды? Алай демеклик, кьайсы вариант алгъа чыкъгъанды? Тюрлендирилгени игими этиб турады, огъесе кьалай да башхасы болмагъанлыкъданмы экиси да джюрюйдюле? Биз эслемей, бир вариант учхарамыды? Эки варианты да ауузунга тюссе, кьайсысын айтхан дурусду? Экисинде башхалыкъ бар эсе, недеди? Керекли магъананы кьайсы толуракъ тутады?

Кёб соруула чыгъыб кьалмадыламы?

Тилде алайды: сёзлени, айтыулары-затны юслеринден сагъыш эте башласанг, соруулары учу-кыйыры болмай кьалады.

Джууаб табхан а тынч болмагъанын улакъ да биледи.

Къарачай-малкъар фольклор байды. Нарт сёзле бла айтыулары кёб-люклери, магъаналарыны теренлиги адамны тамашагъа кьояды. Нарт сёзле бла айтыулада талай варианты болгъанла асламдыла. Сёзден, «Тауукъ тауукъну кёзюн алмаз», «Къаргъа къаргъаны кёзюн алмаз». «Къап-

ланны баласы къаплан болур», «Бёрюню баласы бёрю болур». «Алманы игисин айю ашар», «Кёгетни игисин айю ашар». «Тюлкю къабханнга тюшмез», «Къаплан къабханнга тюшмез», д. а. к. Бу айтыулары бир къауумуну вариантларыны магъаналарында башхалыкъ эсленеди, бир къауумунда уа башхалыкъ табхан кыйынды.

Энди биягы тартамалагъа кёчейик. Соруулары сорууу: сайларгъа тюссе, окъадан, джюнден кыйсын айтыргъа керекди?

Нарт сёзле бла айтыулары бир къауумуну магъаналары айтылгъан, чыкъгъан кёзюулери бла байламларын тас этиб бошамагъандыла. Ол себбден, аланы толу магъаналарын кесгин ангылар ючюн, халкъны эсинде сакъланган эсе, чыкъгъан хапарларын билирге кюреширге керекди.

«Тартманы...» хапары алайды: бурун джангы келинлени ууакъ-тюек, къол кереклери джыйылгъан кюбюрчекчиклери болуучу болгъанды (къыз заманларында аллай кюбюрчеклеге «къыз кюбюрчек» дегендиле). Кюбюрчекде ийне-халы, тюймеле, сернекле (пашот тобла), оймакъла, халыла, къол джаулукъла, таракъла, тартмала, къыпты-ёзге дегенча хаман да керек бола туруучу ууакъ-тюекле болгъандыла. Юйде, хоншудатийреде джангы келин бар эсе, аллай кереклиси болгъан андан алгъанды, «ий, келин, ол-бу керек эди» деген адет болгъанды. Джангы келинни кюбюрчегинден ким да умутчу болгъанды. Келген келинни аллай кюбюрчегинден чачхандыла кызлагъа да. Кюбюрчек адет бусагъатда да кыруумагъанды, кертиди, тартма адет кыруугъанды ансы.

Ол затлары юслеринден халкъда кюлкюлю хапарла да джюрюйдюле, айтыула да джюрюйдюле. Кысхасы бла бир-эки хапар:

Бир къош кёчюб бара, уллу джауб, халкъ джибигендиле, джунчугъандыла. Ингирде тохтаб, от этейик деселе, къургъакъ отлугъу, отлукъ ташы болгъан джокъ. Биргелерине джангы келинчик болуб, джашланы бири анга: «Ый марджа, келин, от этер эдик, пашотунг бар эсе, кюбюрчегинге бир къарасанг а!» — дегенди. Келинчик да анга: «Уй, кюбюрчекде пашот тобчукъ а бир эди, къарангыда табаллыкъ тюлме ансы. Бир джарыкъчыкъ этсегиз, табар эдим!» — дегенди. «Джарыкъчыкъ табалсакъ, сени кюбюрчекчигинги джарытмайын, отубузну джарытсакъ а!» — деб кюлгендиле джашла да.

Белибау суууруу адет джайылгынчы, эркишиле къаллай кёнчекде да тартмала джюрютгендиле.

Тартмаланы сауыгъа да чачхандыла, эркиши къол кереклеге да салгъандыла. Иш этиб тартма согъаргъа ишленген станокчукълада кызла, келинле аланы кеслери сокъгъандыла, тюз халыдан да, джюн халыдан да, окъа халы къошуб да сокъгъандыла. Аланы да ёлче-марда бла кесиб-кесиб, кереклиге бергендиле, къыз кюбюрчекге атхандыла.

Быллай хапар джюрюйдю:

Бир къарт киши тийреде келинлени бирине: «Келин, джаным, бир тартма табчы манга!» — дегенди, къалай эсе да амалсыз болуб. «Да му-

ну бу инджилгени бла, хариб, къартха омакъ тартма бериб бир къууандырайым!» — деб кѣлюне келиб, келин ариу окъа тартма чыгъарыб бергенди. Окъа тартманы къолуна алыб, къарт ары-бери созгъанды, тюрт-мюрт этгенди да, омакълыгын, окъалыгын да ушатмагъанды. Омакъ болгъанлыгына, окъасы ууалыб къалырына къыйналыб, ахсыныб:

— Ой, келин, муну не эте эдинг! Мындан эсе, джюн тартма бериб къойсанг, иги боллукъ эди! — дегенди. Къарт омакъ окъа тартманы огурамагъанча кѣрюб, келинге ачыу болгъанды да, ызына айланыб, кесин тыялмай:

— Энтда эт аллай аккагъа окъа тартма! — деб сейирсингенди.

Дюрген сермеген эсе да, таб силдегени себебли, айтханы элге джайылыб кетгенди.

Хапар бизге тюз джетгенди. Къарт «джюн тартма» дейди, келин «окъа тартма» дейди, берилгени да окъа тартма болгъаны хакъды. Себеби, тюз, джюн тартмаланы хаман да сокъгъанлай тургъандыла, аллай тартма береме деб, киши да бюсюрей-сыпас излемегенди, джюн бла ёмюрю кюрешиб келген къарачайлылада джюн тартма бюсюреу этерча багъалы затха да тергелмегенди.

Окъа халыланы уа (алтын окъаны, кююш окъаны да) уллу багъа бериб, тышындан келтиртгендиле, омакълыкыгъа джюрютгендиле, оюугъа-къайыугъа тутхандыла, сыйлы кѣрген затларына джюрютгендиле. Келин да къартха чынты кѣл ашаб, къууандырыгъа, бергенди, кѣлкълды болгъаны да аны ючюн болгъанды. Къартха уа, тюз малчы къартха, юзюледи, окъасы ууалады деб къоркъмай джюрютюрча, бош джюн бау керек болгъанды, ол аны ючюн мурулдагъанды. Ол омакъ затха къууана билмеди деб, келин да аны ючюн кесин кѣбдюргенди. Бош джюн тартма берсе уа, къарт не десе да, алай къыйышлашырыкъ тюл эди келин.

Алайдан оюм этиб къарасанг, къартны «джюн тартма» дегени бла келинни «окъа тартма» дегени, — ма аладыла айтыугъа джан салыб, терен магъана бериб тургъанла, кюлкюге чурум болуб тургъанла.

Алай бла, айтыуну тюз варианты «окъа» вариантды дерге боллукъду. «Джюн» вариантда ол магъана да, ол кюч, кюлкю да болалмайды, ол эндиледе, фольклорну иги билмегенликден чыкъгъан вариантды. Биз гитче заманда къартла къуру да «окъа» вариантны айтыучан эдиле.

Рифма

Назмула, джырланы текстлеринде тизгинле, тилбургучла, таб нарт сёзле, элберлени кёбюсю да рифмаланыб кьураладыла.

Рифма деб назму тизгинлени ахырларыны бирча неда ушаш эшитилгенлерине айтадыла. Рифма тизгинлени субай, музыкалы, ариу, мардалы этеди, бир-бирлерине тагъады. Рифма кёб тюрлю болады. Назму тизгинни таб, чемер рифмалау — уллу усталыкъды. Ол усталыкъ адамгъа тынч берилиб кьалгъан зат тюлдю, кёб заманны кюрешиб юрениуню юсю бла келеди.

Иги рифмаларгъа юренир ючюн, назмулагъа, джыралагъа эс ийиб кёб тынгыларгъа, назмуланы азбар этерге, айтыргъа, сюерге, сёзле бла ишлей билирге юренирге керекди.

Сёз чемерле рифмалау усталыкъгъа кьачан да бек уллу эс бёлгенлей турадыла. Себеби, рифма форма кьурайды. Магъанасы да, формасы да иги болса, назму да ма ол заманда иги болады. Магъана бла форманы бир иги болса да, бири кьарыусуз болса, назму алакат болургъа болалмайды, ол чийсил кьалгъан ишни юлгюсю болады. Магъанасы болмагъан назму кишиге да керек тюлдю. Магъанасы иги болуб, рифмасы кьолайсыз болса уа, иги кьумачдан эриши, табсыз кийим тигилгенча болады, аллай назмуну, окьугъан да, ангылагъан да, эсге алгъан да кьыйын болады. Ма аны ючюндю уллу сёз усталаны джазгъанлары тынч, абынмай окьулгъанлары, окьугъан заманында арымагъанынг, эсингде кёб зат кьалыучусу. Таб прозаны джазгъан заманда да уллу джазыучула сёзлени кьалай болса алай тизиб бармайдыла, магъаналарына да, эшитилгенлерине да эс бёледиле, бир-бирини кьатларына кьалай джарашханларына да кьарайдыла. Адамгъа аман хоншуну кьатында джашагъан кьыйын болгъанча, сёзге да «табсыз» хоншуну кьатында асыл ташча джылытыраргъа-джанаргъа, «джырларгъа» кьыйын болады. Ол себебден керекли сёзню таба билирге, аны таб, джарашыр джерине сала билирге хар дерде да, — грамматиканы дерси болсун, литератураны дерси болсун, — хаман да юренигенлей туругъа керекди. Аллай усталыкъ тилни лексика байлыгъын иги билмекликге кьошулса, — сёзге усталыкъ алай келликди.

Бурун рифма кѳурау усталыкѳны, тебсерге, джырларгѳа усталыкѳныча, согѳаргѳа, сыбызгѳылы кѳауум инструментледе сызгѳырыгѳа усталыкѳныча, адамлагѳа кѳргѳюзюб, усталыкѳларына, импровизацияларыны табыкѳларына сейирсиндириб тургѳандыла. Кѳарачайда, Малкѳарда ол халлы импровизацияланы сандыракѳны тебсеген кѳзюулеринде, назмучула айтышхан заманда, джашла-кѳызла тойда, оюнда назмуланы, джырланы, ийнарланы этген, джырлагѳан заманларында, ныгѳышда-ѳзгеде тил чемерлеген заманларында этгендиле. Джаныбекланы Аппаны импровизациялары ол затланы юлгѳосюдуле.

Бир заманда Эресейни театрларында сѳз устала импровизация концертле кѳргѳюзюрге ѳч болгѳандыла. Поэтле неда башха сѳз устала халкѳны аллына, сахнагѳа чыкѳгѳандыла. Кѳараучула аллай устагѳа ючтѳрт ушаш сѳзле бергендиле. Ол да олсагѳатдан берилген сѳзлени рифма эте, ненча сѳз берилген эсе, анча тизгин этиб назмула кѳураб айтханды. Джангыз неда бир сѳз айтылса уа, анга рифма болур сѳзлени кеслери кѳошхандыла. Аллай концертлеге кѳб адам джыйылыб, сейир этиб кѳараучу болгѳандыла.

Импровизацияны устасы Джаныбекланы Аппа (Кѳалай улу) сѳзлени кѳалай болса алай, эсебсиз, хыйсабсыз, табсыз джюрютююню унамагѳанды. Ол себебден, Аппа болгѳан джерде адамла бек эслеб сѳлешуочю болгѳандыла, алайсыз Аппа огѳрамагѳанын джашырыб асыры кѳыйналмагѳанды, олсагѳатдан хыртлаб кѳояргѳа ѳч болгѳанды. Мени атам Сылпагѳарланы Абулкерим айтыучудан (Кѳалай улу Аппа бла мени атам эки туугѳан эгечден туугѳанла болгѳандыла), биреу айтхан сѳзге келиштириб (рифмалаб) тизгин кѳошаргѳа Аппа ѳч болгѳанды. Алай бла адамны бош айтхан айтымы да, Аппа анга рифмаланган тизгин кѳошса, назмугѳа бурулуб баргѳанды. Ол мадар а назму халда айтышыучу сѳз чемерлени амалларыды, кѳуру кеси айтхан затланы рифмалаб турмау, кесини бир айтханы бла анга дери айтханныкѳын бирге рифмалау.

Атамы айтычусуна кѳре, Аппа сандыракѳгѳа барыргѳа бек сюйгенди. Алай а кѳачан да импровизация этиб тебсегенди («тѳгерегинде кѳргенинден айтыб джырлай туруучан эди...»), эмда ол сѳзге асыры устадан, сѳз излеб, мурукку этиб, джунчуб кѳыйналмагѳанды, сѳзле кеслери алларына кѳуюлуб келгенча, Аппа да аланы айтыб джетдиралмай кюрешгенча, алай кѳрюнгенди. Алай а уллайгѳанында: «Кѳююгѳуз, джашла, мени тилим баргѳанлыкѳгѳа, сандыракѳгѳа санларым мен юреннгенча бармайдыла. Джангур тюбюнде кѳалгѳан кылды отунла тютюнлегенликге, джаныб кѳалалмагѳанча болама. Сандыракѳда уа тютюнлерге болмайды, джанаргѳа керекди! — деген эди бир джолда, бир тебсе деб кѳадалгѳанларында», — деген эди атам, Аппадан бир хапар айт деб тилегеникде. — Бу бек сюйген затымы учхара этиб, кѳлюгѳюзню чыгѳармайым энди!» Аллай чамчыны чам тебсеуюню сюймей не мадары бар эди! Себеби, сандыракѳ-чам тебсеу болгѳанды. Тебсеучю, бир аягѳын тобукѳдан бюге, бир аягѳында тебсегенди, чам, селеке, накѳырда назму-

ланы айта, джырлай, кимни эниклей, кимни хыртлай, кимни махтай, алай тебсегендиле. Сандыракъгъа баргъан адам кимни, нени юсюнден да айтыргъа, джырларгъа эркин болгъанды, анга ёпкелеген-тёнгереген адет болмагъанды, кюлген болмаса. Ол огъай, къалгъанланы озгъаннга ёч бергендиле. Ол себебден, сандыракъ — сёз усталаны, чамчыланы тебсеулери болгъанды. Башхала уа халкъда джайылгъан хазыр текстлени джырлай, айта да тебсегендиле. Тебсеуге «сандыракъ» аталгъаныны да магъанасы уллуду. Башы къысыб неда тюшюнде сёлешгеннге да сандыракъ этеди, дейдиле. Тебсеуге да алай аталгъаны — тебсеген заманда бир темагъа баш салыб тохтамай, не затны юсюнден да айта барыргъа эркин этгенди, айтылгъанны да бираз чам формада айтылгъанын эгерирге, аты айтылгъан къыйынлашмазгъа болушханды, алай бла, тебсеген бла къарагъанланы араларында кёлкъалдылыкъ туумазгъа таблыкъ баджарылгъанды: айтылгъанны сюйсенг, ангыла, сюйсенг, сандыракъгъача кюл да къой. Сюйген, биреу тебсегенден сора, чыгъыб, сюйсе, ол айтханлагъа джууаб эте тебсерге да болгъанды. Ол джаны бла къарасакъ, сандыракъ да айтышыуну бир тюрлюсю болгъан төреси да болгъанды. Алай болса да, сандыракъда хырт тийген артда кесин эслерге кюрешгенди.

Алай бла, рифмалау искусствону башха тюрлю санагъатларына да къатылады. Кеси да оюмунгу да, айтырынгы да сыбабхадан чыгъарыуну бир мадарыды.

Рифмаларгъа юрениу, айтылгъан уллу поэт болуб къаллыкъ тюл эсе да (болгъанла да кюреше боладыла), адамны сёз сезимин ёсдюреди, сёзле бла ишлерге юренирге болушады.

Сёз ючюн, эки сёзню алайыкъ: эгиз, сегиз. Ушаш сёзле. Бу эки сёзню рифмалагъан да этиб, магъана джаны бла къалай байларгъа боллукъ эдик, биз сахнагъа чыгъыб, бизге бу сёзлени берселе? Ол эки сёз бла не затны юсюнден айтыргъа боллукъду?

«Эгиз» эсе, сёз сабийлени юсюнден барсын дейик. «Сегиз» а санды, сабийлени санлары болургъа боллукъду. (Сабийле этген ишлени санлары болургъа да боллукъ эди, неда бир башха затланы юслеринден). Сегиз — кёб тюлдю, юйдегини адам саны огъуна болсун. Энди не дейик?

Къарнашымы сабийлери сегиздиле,
Кичилери, — эки джашчыкъ, — эгиздиле.

Неда: Чатда отлай тургъан къойла сегиздиле,
Сюрюучюле, — эки джашчыкъ, — эгиздиле.

«Эсли — кефли» деген сёзлени алсакъ:

Сюрюучюле тиридиле, эслидиле,
Ол себебден малчыкълары кефлидиле.

«Арыкъ — жарыкъ» деген сёзлени алдыкъ дейик. Ол эки сёзню бир бюнксагъа тартхан кыйынды. Алай болса да арыкъ деген — малгъа, жарыкъ деген адамгъа тартханын эсге алсакъ:

Бюгюн мени кёлюм игид, жарыкъды,
Нек десегиз, миннген атым арыкъды.

Логика асхайды. Андан эсе:

Ийнегими тургъан бауу жарыкъды,
Айхай, ашы къолай тюлд да, — арыкъды.

Былай маджалды. Эки сёзню да адамгъа тийишдиребиз десек:

Бу джашчыкъны бетчиги бек жарыкъды.
Не эсе да кесчиги уа арыкъды.

Бу юлголеге кёре, рифмагъа алыннган бир сёзле бла, башха сёзлени къоша-къоша, талай затны юсюнден айтыргъа боллукъду.

Алай болса эки сёзню рифмалаб къазанлашдыргъан алай бек кыйын тюлдо, юч-тёрт сёзню къазанлашдыргъанды кыйын.

«Аман — заман — къабан» деген сёзлени алсакъ:

Алам джорукъ къуралгъанды бек аман:
Тау къобанча, терк барады бу заман.
Тенг бармасанг, хатер салмай бутайды, —
Башха болмай эки азаулу ол къабан.

«Сенек — терек» деген тизиуню алайыкъ.

Иш къойдула, узатдыла бир сенек,
Сабы узун, башха болмай бир терек.
Амал неди! Алыб ишлеб тебретим,
Къарасынла: тюлма гебел, не кебек!

Алай а поэт эм алгъа сёзлени джыйыб, ардан магъана излеб айланмайды, айтыр заты, оюму болуб, аны айтыргъа сёзле излеб тебретди.

Чертерге бир кереклиси, къуру этимлени рифмалаб турургъа джарамайды (баргъанды — алгъанды, келгенди — бергенди), эрикдирген этеди. Этимле уа къайсы тилде да аффикслени къошулгъанлары амалтын ушаш болуб барыргъа ёчдюле, ол себебден аланы тизиб баруу — усталыкъгъа саналыб къалалмайды. Сёзлени рифмалагъан заманда, ушаш сёзлени бир позициягъа (тизгинлени бирча джерлерине) тюшюрюрю ючюн, неда тизгинни музыкасын тюз табар ючюн, сёзлени орунларын аууштурургъа керек болгъан тереси да болады. Сёзлени айтымда орунлары аууштурулгъанына инверсия дейдиле.

Рифмала джууукъ неда узакъ болургъа да боладыла. Не къадар ушаш сёзле рифмалансала, ала ол къадар джууукъ, ариу рифма къурайдыла, аз ушагъан сёзле узакъ (иги ушамагъан) рифма къурайдыла. Рифмалауда сёзлени басымлары да, ачыкъ, тунакы тауушлары да эсге алынса игиди. Басымлары бирча джерлеге тюшмеген сёзле бирге айтылыб музыка къураямайдыла. Рифма къуаргъа сёздеде тауушланы не къадар кёбу къатышса, ол къадар кючлю рифма къуралады, эм игиси уа — талай сёз да къошулуб, ала да — квазиомонимле болсала.

Эки тизгиндеги ахыргъы сёзлени къуп-къуру ахыр бёлюмлери бирча болуб къалгъанлыкъгъа, ары деригиле къалай болса алай тизилген эселе, ол къолай рифма болмайды. Алай этиб къоюучу «чемерле» тюз этмейдиле. Назмуну магъанасы болсун ансы, рифма керек тюлдю, дегенле да тюз айтмайдыла. Хар затны ич магъанасындан сора да, джарашдырылгъаны, тыш формасы, ариулугъу болады. Не узун, не ариу чачы болгъан да, аны тараб джарашдырмаса, чачыны ариулугъу бла не кесини, не башханы джюрегин джарыталлыкъ тюлдю. Назму да алайды.

Тюбюнде берилген чам назмулада, тизгинледе рифмаланган сёзлени бирлери берилиб барады. Бирсилерин магъаналарына кёре табыб салыгъыз. Джууаблада берилген сёзледен башхала да боллукъдула, таб келишселе магъаналары бла, формалары бла да.

РИФМАЛАУ

Нохталаны орунларына келишген сёзлени салыгъыз.

1. Къаргъа къонду терекге, —
Джерге тюшдю...
2. Элек — тёппе-тёгерск,
Анда кёбдю тешик ...
3. Калак джелчик къагдаы, —
Джерге чапракъ ...
4. Келтирди Аслан ингирде
Эки гитче киштикчик.
Бири — добар, гёбелчик,
Бирси — арыкъ, ...

Аиасы айтды: «Да бизге
Бири къалсын, — арыкъчыкъ.
Добарчыкъгъа таб ие, —
Олду мында ...»

5. Роберт, Рашит, Аслан, Таулан кюлакъда
Мал тыялла, хахай эте, джекире:
Эчкилеге къацадыла ...
Эчкиле уа — буруу баш бла ...
6. Баргъаныкъда чегетге,
Биз ёрледик ...
7. Къоркъа билмейд киштик бала,
Гитчечикди алкъын ол.
Ойнаб чабса самыр таба,
Самыр анга къояд ...
8. Маймул бала — темир ауда,
Сабийлеге сукъланады.
Алача эркин айланалмай,
Чёблеулеге ...
9. Къар басханды тауланы,
Кюрт басханды
Акъ кийгелле мийикле,
Аш излейле

БУШУУЛУ ПОЭМАЧЫКЪ

1. Мазаллы тай, джулдуз къашха,
Баш атханды дамлы
Джонгурчхагъа сугуб башын,
Буштукълайды ач тай
2. Тауланчыкъны умут талайд:
Бир минсем деб, тайны
Къалай этсин? Тай — эмилик,
Къоямыды ол ... !?
3. Айхай, минсе эмиликге,
Кёкге чыгъар, бир ... !
Эте билмейд сабий оюм,
Ол тюлмюдю тамам ... ?!
4. Тай ийибди ашха эсин,
Тыялмайды джашчыкъ ...
Бара-барад ол акъыртын
Буруу бла, мараб «...» .

5. «Эй, не болса, болсун!» — деди,
Тайхар таба таб ...
Джашчыкъ къонду эмиликгге,
Тай секириб чыкъды
- Ат юсюнде джашчыкъ къатды,
Тайхар тюзге башын ... !
6. Чарсчы джалдан тутду къаты,
Къушлай учуб барад
Арбаз къалды узакъ артда,
Таулан барад учуб ...
7. Чарсха чабхан бармаз алай,
Буракъ болур керти бу ...!
Тай абынды ташха кючлю,
Чарсчы чартлаб джерге... !
8. Тай къобду да «фырр-фырр» — деди,
Джашчыкъ къобду, « ... = ... !» — деди.
Тай къарамад «дырр-дырына»,
Къачыб кетди терк ...
- Чарсчы сыртда сагъыш этди,
Асхай, кеси джаяу... .

КЮЧЮК БЛА ГУГУРУК

(поэмачыкъ)

1. Кючюкчюкге этчик атды иеси,
Аны эслеб, гугурукну кетди
Акъыл этди кючюкчюкню тонаргъа:
Ол этчикни сыйырыргъа,
- Санча кючюк, къабыб къоймай этчикни,
Ойнайма деб, мурукку этди
2. Гугурукку джууукъ барды къысыла,
Этни сермеб, хайда къачды
- Эследи да кючюк сюрдю гудуну,
Чамланнгандан къалач болуб
- Кючюк къуууб джетер-джетмез къатына,
Гугурукку чорт бурулду

Хахай этди, джерге быргъаб элтгенин,
Кючюк, джунчуб, къаты кысыды

Гугурукку бурнун къабды итчикни,
Сора къачды, сермеб алыб

Ачыб бурну, кючюк ачы къансыды,
Аягы бла хамхотчугъун

Сабий кибик, созуб-созуб «джылады»,
Тюк бетчигин дженгил-дженгил

3. Эс джыйды да сора хыны угулду,
Алай а джау чалман таба

Гугурукку учуб къонду чалманнга,
Кючюк, джетиб, ёрлеялмай, юрдю

Гугурукку, джутуб бошаб къабхынын,
Хахайлады, ёрге созуб

Махтанчакъгъа мыллык атыб кючюкчюк,
Чынгаб, джулду къуйругъундан бир

«Джырын» къоюб, къакъ-къукъ эте
къоркъгъандан,
Къызылгаппа учуб тюшдю

Къача тебреб, тауукъланы эследи,
Ыйлыкды да кючюк таба

Кикириги къыппа-къызыл къызарыб,
Къанатларын джауу таба ... ,

Керти гырхы тюрсюн алыб къадалыб,
Джигитлигин кёргюзтюрге

4. Энди кючюк къоркъду дейме джанына,
Сескеклениб, ыхтырылды

Къоркъгъанчыгъын билдирмезге гаугаулай,
«Арт ход» беред, ууакъ атлай,

Бу кёзюуде джашчыкъ чыкъды эшикге,
Къарады да хайран болду бу

Ол сызгырды, ауузгъа алыб бармагъын.
Магъанасы: «Къаугъа дженгил ...!»

5. Къаугъачыла буйрукъгъа бой бердиле,
Хар ким кесин джигит кёре

« Кёргюзтюрем, — деди кючук ичинден, —
Ие чыгъыб къалмаса эд

Олсагъатдан атыллыгъем юсюнге,
Ол заманда бир къарарек ... !»

Гугурукку: «Сызгырмаса ма бу зат,
Санга исси къабдырлыгъем ... !»

Къаугъачыла алай оюм этдиле,
Хар ким кесин онглу кёре

Тилбургъучла

Тилбургъучла сабийни тилин ариу айландырадыла, таууушланы, сёзлени джангылмайын, джунчумайын, керексизге басындырыб джарты-къурту айтмайын, ачыкъ, кесгин, ариу айтыргъа юренирге бо-лушадыла. Тилбургъучланы азбар этгенини юсю бла сабий сёзню эсине алады, узун айтымланы къуараргъа юренеди.

Сабийле тилбургъучланы тюрлю-тюрлю оюнлада дженгил-дженгил, кесгин айтыб ойнайдыла, бир къауумун санау халда да джюрютедиле. Эришиб, ким кёб тилбургъуч биле эсе да, деб да айтадыла. Бир кере солуун алгъан бла бир тилбургъучну ненча кере къайтарыб айталлыкъбыз деб, ким кёб кере айталса да, деб да ойнайдыла. Сёз ючюн, «Джетегейлини», солуун алмагъанлай, сабий джети кере айтала эсе, ол сабий бек онглу адам боллукъду, дегендиле. Алай бла, тилбургъучланы сабийни ёпкелери чыныгыргъа, саулугъуна да себеби болгъанды. «Джетегейли — джети джулдуз, Темиркъазакъ — кеси джулдуз, Арайгъыр бла Сарайгъыр джети айланыб джетер джерине джетгинчи, джети айланмай танг атар» дегенни уа сабий солуун алмагъанлай джети кере айтыргъа тынч юренеди. «Ой, юшюдум, юшюдум», «Бара-бара баз табдым» дегенча узунуракъланы уа бирер-экишер, ючюшер кере айтыргъа боллукъдула.

Къарачай фольклорда тилбургъучла кёбюсюне назму халда тубейдиле, чам магъаналы боладыла. Грамматика джанындан алыб къарасакъ а, тилбургъучла бек сейир къуралыбдыла. Алада тауушланы гармониясы бек уллу дараджадады, кеслеринде да къыйын сёзле, сёзтутушла кёб тубейдиле. Тилбургъучланы сюжет ёзеклери кесгин болмазгъа, магъаналары хазна ачыкъ болмазгъа да болады, алай а алада тилни иги «ийлерча» сёзле бла сёзтутушла тизилибдиле. Назму халда джарашдырылгъанларыны себепинден, сёзлени музыкалары ариу эшитиледи. Ол а сабийле сёзлени сезген къарыуларын ёсдюреди, тинин байындырады. Алай бла, тилбургъучланы гитчеликден кёб билмеклини эстетикалыкъ ёсюу джаны бла да магъанасы уллуду.

Къарачай-малкъар фольклорда тилбургъучла танг кесек бардыла. Аланы кёбюсю фольклор джийым китаблада басмалангъандыла. Устазла бла сабийле да къартладан сора, джыя турсала дурусду. Аны юсюне да сабийле кеслери къуараргъа да боллукъдула. Аланы бир неда бир къауум орфограмманы тамалында джарашдырыргъа мадар болады. Алагъа къыйын сёзле бла сёз тутушланы къошаргъа керекди, мадар болгъаныча, назму халда тизилселе игиди. Грамматика дерследе уа аланы тюрлю-тюрлю оюнлада сабийле азбар джазыб, къыйын сёзле бла сёзтутушланы тюз джазаргъа юренирге боллукъдула.

«Баппаханчыкъ» деген фольклор тилбургъуч былайды:

БАППАХАНЧЫКЪ

Бап-бап баппахан,
Текелемюйюз баппахан,
Баба тюзде таппахан,
Сарыбокка гаппахан,
Узунбоюн саппахан,
Сарыхырза чырпахан,
Къыппачыкъгъа чырпахан.

Джел аллында чаббахан,
Джел чырпангы тартахан,
Сени улакъчыкъ къаббахан,
Мен улакъны сопахан,
Улакъ менден къоркъахан.
Баппаханда — татлыхан*,
Баппа-баппа баппахан.

Халкъда джюрюген хапарланы бири былайды:

Джийырманчы джыллада, совет властны заманында эл советни къуллукъчулары адамланы джазгъан (перепись) этгендиле. Ол кёзюуде бир тынч кишини чакъыртхандыла да «Ненча сабийинг барды?» — дегендиле. Киши джунчугъанды да сытчы-мытчы этгенди, тюзетиб айталмагъанды. Болмагъанында: «Мен айтыб барайым, ненча болгъанларын кесигиз санагъыз!» — дегенди.

«Айт, биз санайыкъ!» — дегендиле советчиле. Сора ол киши алай айтханды:

* Татлыхан — мешин къамыжакъчыкъ, учдакет.

Бир уллучугум,
Бир семизчигим,
Эки эгизчигим,
Бир ариучугум,
Бир гитчегим,
Бары да кызычыкладыла!

Кишини ненча кызы болганды? — Алты.

Сабийле тюз джазы джорукълагъа, орфограммалагъа быллай матал-
лы тилбургуч назмучукъла къуаргъа боллукъдула.

Ма бу тизгинлени авторуну тилбургучларындан юлгюле:

1. Бу бууну буууб,
Ууну уууб,
Къууну къуууб,
Сууда суууб,
Къууда туууб,
Тургъан неди? —
Ол а — уу-ду.
(Уу деген таууштутуш.) | 2. Кёпюрге миндим, —
Лююкъледи.
Джюджекни сюрдюм, —
Джююкъледи.
Джелге чабдым, —
Гууулдады.
Суугъа кирдим, —
Шууулдады. |
|---|--|

3. Аппакъ, чыммакъ,
Чыммакъ-акъ,
Къаппа-къара, къарачыкъ,
Къара-къолан, чубарчыкъ,
Саппа-сары сарычыкъ, —
Ненчадыла джюджекле?

(Сегиздиле. Санагъан заманда запятойлагъа эс бёлюрге керекди.)

4. Къаз-къаз басыб къаз барады
Суу таба.
Улудордан готман гогуш —
Юй таба.
Батман баппакъ, бакъ-бакъ эте, —
Бау таба.
Хызеу Хазлеу гырджын къабад —
Сау таба.
5. Тау тёппеле, деппанла —
Тилсиз, къымсыз джатханла.
Джугьутурла, къапланла, —
Алайлада джатханла!..

6. Дуут суу шуулдайды,
Ургъуй джоппу дуулдайды.
Мешна таууш зуулдайды,
Къая къызы гуулдайды.
7. Мишилиучукъ — къартгунады,
Джангур тюбде джуунады.
Хойнух буруб къуулады,
Къууурмачыкъ къууурады,
Мюрзеучюкню сууурады,
Нартюхчюгю ууулады.
Мишилиучукъ — къартгунады,
Хар бир иши аллынады.
8. Уллу арбазда — гитче джашчыкъ,
Кюн тууушда джукъусурай,
Уууртлары сууукъсурай.
Чёмюшчюкде — джуууртчугъу,
Хызенчикде — къууутчугъу.
Уууртунда — сууукъ къуймакъ,
Ууучунда — уууз джуммакъ,
Бууунунда — къууушханы,
Къууушчукъда — джууургъаны,
Хан уланча — олтургъаны.

Сабийле былай маталлы тилбургъучла, назмучукъла къураб, алагъа къарагъан заманда, багъа кесиуню баш ёлчелерини бири — орфограммаланы кёблюклери болургъа керекди. Размер, рифма, ритм — ёзге болургъа кереклиси уа хакъды. Сабий реале бла ишлерге алай эте юрене барады.

9. Саууучуну уууртунда —
Уртлам джуурт.
Дууутчуну ууучунда —
Джуммакъ къууут.
10. Уууртлуну ууучунда — уууз уюб турады.
11. Къыркъ бир къырыкъ къысыкъ-къысыкъ
Тизилгендиле.
Къыркъны беши къыйтыкъ болуб
Тюрленгендиле.
Бешни тёртю къыйсыкъ-къыйсыкъ
Сирелгендиле.

Тёртню ючюсю кзурукълагъа
Тирелгендиле.
Ючню экиси къабыргъага
Сюелгендиле.
Экинчисин зыгъыр таба
Сюйрегендиле.
Къалгъан бири бла суу иерге
Юреингендиле.

Сёзлени музыкалары кесгин эшитилир ючюн, таууш кзурамланы гармонияларын кючейтир ючюн, поэгле бирча тауушлары болгъан сёзлени таб тизиб, хоншулашдырыргъа ёчдюле. Фольклордан «Билдим, билдим — биляча» деген тилбургучну ал кесегине къарагъыз:

«Билдим, билдим, — биляча,
Билячагъа — чомача,
Чомача деген — чом терек...»

Ч-ны болгъаны сёзлени кзурамач чартлагъанча ойнатмаймыды!
Сёзлени магъаналары да табылыб, орунлары да табылыб джарашсала, асыл ташлача джанадыла, адамны джюрегинде орун да табаладыла.

Нарт сёзле бла айтыула

ДЖАНГЫЛЫЧЛА

Тюбюнде берилген нарт сёзле бла айтыулада джангылычла джиберилгендиле. Иги эс ийиб окъугъуз да халатланы табыб тюзетигиз.

1. Джыр джангылгъанча.
2. Джаз балтагъа бир хыршы.
3. Джартылыгъын джашыргъан — байынмаз.
4. Джырлы кёлю — джарыкъ.
5. Джаш кергенин унутмаз.
6. Джуталмагъан джер тырнар.
7. Джууулгъанынга кёре аягынгы узат.
8. Джылына кёре — джаланы.
9. Айю дугъумну сюймей эди, ол да аны кюркесини аллына бите эди.
10. Джылан джыртмаз къалын.
11. Джыламугъу бла гырджынын тенг ашырыргъа.
12. Сагъыннганынг — босагъа тюзюнде.
13. Сангыраугъа азан эки къачырылмайды.
14. Джалан къабындан джийиргенненча.

15. Джугьутурну къалагына джел ургъанча бир.
16. Сыннган гырджын джабылмаз.
17. Хант айырмагъан тууарча.
18. Тели азлыгъын алгъа къабар.
19. Туумагъан айгъа къалам бергенча.
20. Халгер хантдан чыкъгъанча.
21. Танымагъан арба джолдан эсе, таныгъан джарау джолну бар.
22. Танышынг иги болса, кесинг да итисе.
23. Тау таугъа тубемейди, адам аламгъа тубейди.
24. Сокьур суюген — тау кёз.
25. Тойдагына къарама да тондагына къадал.
26. Уялмагъан буюрулгъанны ашар.

ЭЛБЕРЛЕ

Элберле сабийле бек суюген фольклор жанрладандыла. Аланы айтыу, билиу, къурау сабийлеге огъай, уллулагъа да тамаша ишди. Элбер айтыу, билиу, къурау адамны кёзюн, ангысын джити этген, затны энчи, баш ышанларын кёре, ангылай билирге, кёргенин да башха затла бла тенгледире, ушата, башсыз-тубсюз айта билирге юретген, сагъыш этерге тюзетген сейир затладыла. Ала сабийни эсин, ангысын ёсдюредиле. Аны ючюндю халкъ аууз творчествода аланы кёблюклери да, халкъны эсинде иги сакъланганлары да, сюрмелениб, чемерлениб табджарашдырылгъанлары да.

Хазыр элберлени сабийле кёб билирге, хаман да айта, хайырлана туругъа керекдиле. Кеслери къуаргъа да боллукъдула.

Элберле асламысына назму халда джарашдырылдыла. Алада хар сёз, хар тизгин сыбабахадан чыкъгъанча сюрмеленибдиле, не артыкъ, не кем зат табаллыкъ тюлсе.

Бир затны юсюнден элбер къурагъан заманда элберчи ол затны не болса да бир неда бир къауум ышанларына эс бёледиле да аланы юслеринден айтады, бир затны ышанлары бир башха, анга ушаш затны ышанларыны юсю бла айтыладыла, адам да ол ышанла бла «джашырылгъан» затны ким, не болгъанын излейди. Ол сеbebден бир затны юсюнден халкъда биргалай бир элбер болгъан төреси кёбдю. Аланы хар биринде ол затны бирер башха ышанлары хайырландырыладыла. Сёз ючюн, Алийланы Солтан джыйыб чыгъаргъан «Къарачай халкъны эл берген джомакълары» (Черкесск, 1984 дж.) деген китабда гаккыны юсюнден тогъуз элбер барды. Аланы бир къаууму былайдыла:

Ары джаны — акъ къая,
Бери джаны — акъ къая,
Ортасында — сары мая. (Гаккы).

Джаны бар да къаны джокъ. (Гаккы).

Къангасыз-чюйсюз бёчком бар. (Гаккы).

Къуб-къуб джаратды,
Бир шышагъа эки суу джаратды. (Гаккы).

«Боркъ» демейин бишмеген,
«Доп» демейин тюшмеген. (Гаккы).

Тышы — къая, ичи — зая. (Гаккы).

Акъ къалада — сары бийче. (Гаккыны сарысы).

Къанатлы туугъан сайын бёчке джарылады. (Гаккы).

Акъ суу бла сары суу бир бёчкеде къатышмайдыла. (Гаккы).

Алай бла, хар элбер къураучу гаккыны не болса да бир ышанына эс бёле баргъанды. Хар бир затны уа къадар ышаны болады да, къадар элбер къуараргъа мадар барды. Гаккы алай уллу, алай бек сейирликди дерча зат тюлдю алай бош, ат башындан къарагъаннга. Алай а сагъыш эте тебресенг, ол гитче, тегерек затчыкъда дагъыда къадар ышан табылыб, энтда хар адам талай элбер къуараргъа боллукъду. Бу оюмгъа па-тауа халда бу тизгинлени авторуну гаккыны юсюнден бир къауум элберин беребиз:

Акъ сауутда-суусунум,
Къойсанг, суулай турады,
Отха салсанг, — бузлайды. (Гаккы).

Зугул тобчукъ — къолумда,
Джарамайды оюнда.
Джерге урсанг — гаж болады,
Бир къайнаса — аш болады. (Гаккы).

Кююш кёлде — алтын тауукъ. (Гаккы).

Бир эшиксиз юй барды да,
Андан бир чыкъгъан ызына кирмейди. (Гаккы).

Алай бла, хар затны юсюнден да бек кёб элбер къуараргъа боллукъду. Гаккыны юсюнден огъуна да хар адам анчашар элбер къуарарына не сёз!

Алай хар элберчи элберлеге къараб, ары дери айтылмагъанны айтыргъа тырмашыргъа керекди. Ол искуствода баш джорукъланы бириди.

Неда башха затланы юсюнден элберле къурай тебрedik дейик. Сурахайны (жираф) юсюнден:

Юйюмю тёрт аягъы,
Тютюн чыкъмаз оджагъы.

Бурууну юсюнден:

Тешик тешген — билгени,
Тебсей кирир ичгери.

Урчукъну юсюнден:

Бир джерчикде — баргъаны,
Хойнух кибики — чабханы.
Узун тили — билекде,
Тили билек кемире,
Чабса — бели семире.

Отну юсюнден:

Узун тили узалыб
Чоюн тубюн джалайды.
Къызыл тилге джукъ да джукъ,
Бизге ашарыкъ къайнайды.

Къармакъны юсюнден:

Бир киштигим барды да
Уучулукъну сууда этеди.

Чабакъ бла къармакъны юсюнден:

Кюмюш ачхам суугъа кетди,
Аны ызындан созма кетди.

Хауунну юсюнден:

Сары тобум чачылды,
Ичинде бал ачылды.

Къарачай халкъны эл берген джомакъларын Алийланы Солтан джыйыб, аслам затны 1984 джыл китаб этиб чыгъаргъанды. Джыяр материал алкъын кёбдю. Бир къауумла кеслери джарапшыргъан элберлерин газетде чыгъара туруучандыла. Арт джыллада Сылпагъарланы Рамазанны кёб элберлери «Къарачай» газетде чыгъа тургъандыла.

ХАЛАТЛАНЫ ТАБЫГЪЫЗ

Башында айтылганыча, элберледе хар сёз кесини орнун табыб, кьуллугъун кесгин толтуруб турады. Бир сёзю башхагъа алмашдыргъанлай, элберни магъанасы бузулуб къалады. Ол себебден элберде хар сёзге сакъ болургъа, тамам айтылычусуча эсге алыргъа керекди, варианты бар эсе, вариантына да алай сакъ болуб, халкъда джюрюгенича джазыб алыргъа керекди.

Бу тьобюнде берилген элберле хар ким да эшите туруучуладыла, таб алгын эшитмеген да магъаналарына кёре, терс айтылганын, терс сёз къайсы болганын табаллыкъды, эс ийиб окъуса. Бу халкъ элберлени халатларын табыгъыз.

1. От башында кьымгъан, эки кёзюн джумгъан. (*Киштук*).
2. Ауузу джакъ, — хапар айта,
Кьолу джукъ — кьобуз тарта. (*Радио*).
3. Юй башында ара кийиз. (*Джуддузла*).
4. Юй башында джары гьрджын. (*Ай*).
5. Атлыда бар, джауда джокъ. (*Къамчи*).
6. Ат тьодю — юрмейди,
Адамны юйге иймейди. (*Кирит*).
7. Тебсей-тебсей, джюкю болду,
Аркъачыгъы тьюкю болду. (*Урчукъ*).
8. Бир кьымыз барды да,
Тебсесе, семиз болады. (*Урчукъ*).
9. Къанатлы туугъан сыйын
Акъ бёчке джарылады. (*Гаккы*).
10. Бир кьойчу минг кьошну кюте. (*Ай бла джуддузла*).
11. Къангасыз, тьюсюз кёпюр ишледим. (*Буз*).
12. Амма джырны чачады,
Джырна тьозге къачады. (*Буз джаугъан*).
13. Суу агъачым — кёкге джете,
Къайырлары — джерге джете. (*Джанкъылыч*).
14. Къозсуз-аякъсыз эшик ачады. (*Джел*).

15. Бурама-бурама, (Кьол тирмен).
Балта узуну буралмайма.
16. Анасындан къазы туугъан,
Къызындан анасы туугъан. (Буз).
17. Бир къазым барды да,
Кюнден кезюн алмайды. (Чёплеу).
18. Бутакъ-бутакъ кюйюзлери,
Кёк кырдыкдан кийизлери. (Буу).

«Джангы тил» (энчи тил)

Сабийледе ташалыкъны сыйы айырылыб артыкъ уллуду, артыкъсыз да бир къауумуну. Нек десенг, биреу къакъ деб кычырыб кьоймаса, ауузунда сёз тыялмай кыйнала эсе, биреу а ичги сёзюн татлы тенгинден башхала эшитмеселе сюеди. Ичги сёзюн айтыргъа татлы тенг излемен, аны бла таша ушакъ этерге суймеген сабий болмаз. Башха адамла болгъан джерде шыбырдашыб сёлешген ушагъыусузлукъгъа саналады. Ол себеден, кесинги «энчи», кесинг тенгинг бла сёлешиучю тилинг болса, эм игиси олду. Таб, таша сёзюнг джокъ эсе да (хаман таша сёзю болуб ким турады!), тенгинг бла сен энчи тилде сёлеше, кереклигекерексизге да сёзге къошула, хар кимни сёзюн бёле туруучула да не дегенитизни ангылаялмай, къараб къалгъанны не аман барды!

Кесек адамны арасында джюрютюлюучю энчи, джангы тилни чыгъарыуну талай мадары барды. Аланы бири — ол тилде сёлеширикле бир-бири бла келишиб, къаллай болса да бир бёлюмчюклени сёзлени орталарына къошуб барыуду. Бёлюмчюклени сёзлеге бир кере, неда сёзде хар бёлюмден сора къошаргъа да болады. Билмеген, алай сёлешиб юренмеген адам аллай къошакълары болгъан сёзлени терк ангылаб къоялмайды. Сёз ючюн, -сы- къошаргъа тиллешдиле эселе: адам — асыдам, сыасыдам, асыдамсы дегенча вариантла болаладыла. -Мар- къошаргъа тиллешселе: адам — амардам, марадам.

Къалай-алай да тыш адамгъа ангылагъан тынч тюлдю. Сёзле бир-бирлерине асыры кёб ушаб бармаз ючюн, 2 — 3 кесекни кёзюулетиб къошсала уа, аланы тиллери тамам кыйын боллукъду. Кесекчиклени къошмай, харифлени къошаргъа да боллукъду.

Дагъыда бир мадар — метатезаны хайырландырыуду: сёзню ичинде тауушланы орунларын ауушдуруу. Сёзню бир бёлюмюнде тауушланы орунлары ауушса, сёз иги тюрленеди: тюлкю — тюлюк, адам — адма, д. а. к. Кёб джюрюучю амал а — сёзде бёлюмлени орунларын ауушдурууду. Къысха сёз а арты алпына айтылыб къалады. Сёзден, мен — нем, барса — сабар, бери — рибе, тюкеннге — кюннетю... Дерсден

чыгыб, тюкенден ётмек алдым, сора ашай-ашай кьошха бардым — дендерс гьыбчы, кендентю мекёт дымал, расо шайа-шайа хакьош дымбар.

Талай бёлюю болгьан сёзю кьалайындан бёлюрге да болады, бир тюзелген аны кьалай этилсе да ангылаялады. Айтыргьа: бараза — разаба, зараба, д. а. к.

Бу тил кьалай этилгенини техникасын билген адам да, алай талай заманны сёлеше юренмесе, дженгил сёлешген заманда сёлешингенни хазна ангылаб кьоялмайды, дешифровка этиб джеталмай кьалады. Бу тюрлю мадарны андан кьыйын этерге да болады: бёлюннген кесекни артын аллына айландырыб, андан сора орнун ауушдурургьа: адам — мада, тюкен — неют. Бу мадар бла юреннген иги танг тренировканы излейди.

Тынчы бла берилген бу текстчикни окьугьуз:

БЫРГЫ ШИУКИ

Дебиз риб тиккиш дыбар. Ло кеб мана дызат. Кеб бырдыгы. Йибти риб рёк, ло нисе лынгькьо дане тингибе набтыр яркьо. Нагьытыр тиджи, сике кьас, ныхы. Риб сенгкёр, нес нгаа мюрдеё йерикти сетюл. Ло ам лайал риб лахдыпа. Ло ныа лаб наргьаой генниской нунбур хакьыс тергеэ гьайо рикде дитюл.

Насыра Ходжаны хапарын окьугьуз.

РАНАСЫ ДЖАХО ЛАБ ТИККИШ

Ранасы Джахо тигинкиш гьатаз лыбса уундураджу гьандытур. Реуби ныа рюбкё: «Иэ, Ранасы Джахо, нес эн тесез, тикникиш уудурубджу решмекю, риб таха тесез!» — гендиде. «Йокь, риб кьудж ад мазбол» — гендиде Ранасы Джахо. Ло шики гендикет лунаджо. Расо риб мандаза тыбкьай леке расакьа, Ранасы Джахо дахмы гечё, тиккиш зулубсо рату. «Ранасы Джахо, нем нгаса ханемайт, риб таха тесез, уундурмаджу генемде ад нем!» — гендиде. Расо Ранасы Джахо тхандьай: «Гьайо-гьайо, уундургьанджу мандаза кьудж ад магьанбол диз. Эн дубол сез ад гьансыкь мандаза дубол!»

НАСЫРА ХОДЖАНЫ БУ ХАПАРЫН ОКЬУГЬУЗ

Сырана Джахо риб чеке кеб сабсу луббо, лекниче лыба гьадычы уус лыба лейимке расо ермеич бед. Юй лындаал тукькью ладыбо. Ло рыа рабба, лекниче рыа бередиджи. Уус лыба, геёр тыбтар лаа ласабаш, лекниче талмайтар ладыкьа. Расо нгамынг ен дубол бед, тукьнукью шын-данба расакьа, бюндетю дасуу йа, тыджар йа, кьалачай рату, гьыдада

риб дама бундентю геёр рабкъа рату. «Йе, ниме легимиче нес тубту рату ремекё, нес манджа таз!» — бед, Сырана Джахо киэ гыная ребти, ен чюнкю лыбса тадытар. Расо гене сее ад иннгенил лекче шоб луббо, геёр гьадычы, уб ад гылыбджы тындансыр шедитю. Расакъа, йа шындаба рату. «Ой, нем гылдымджы сее ад, ныйай дансуу геёр гьардымчы!» — дидей Джахо.

НАСЫРА ХОДЖАНЫ ЮЧЮНЧЮ ХАПАРЫ (Са, ти къошуу)

Тибир тикере Натисыра Хосаджа къосанакъгъа басарады. Саол саадам тикел тидеб, саджарыкъ саболадыса. Саол асадам тибек джарсалы джасашайды. Тибир тикере шорсапа этертиге сабла тибир керети саба-стаса этертиге чакъсалы тибир засаты босаладыса. Сосара тибирин эти-саб аныса сабла къутусалурсагъа тидеб, олса асадам сосарады:

— Къосанакъ, тине шорсапа, тине сабаста этейтим. Сасен къайсасын сюетисе?

— Сасора сакъуру тибир къазасаныгъызмы барсады?

Уясалыб, олса асадам саол экити ашасарыкъсаны даса тибизи-тиреди.

Атла бла ёлчеле

АЙЛАНЫ КЪАРАЧАЙЧА АТЛАРЫ

Башил ай — январь,
байрам ай — февраль,
ауузну (неда тотурну) ал айы — март,
ауузну (неда тотурну) арт айы — апрель,
хычаман (неда хычауман) ай — май,
луккур (неда луккул, нинкол, луккол) ай — июнь,
элия (неда джайны ал айы) — июль,
къыркъар ай (неда джайны арт айы) — август,
къыркъаууз ай (неда кюз ай) — сентябрь,
кюзню арт айы (неда эт ыйыкъ ай) — октябрь,
абыстол (амыстол) ай (неда къач ай) — ноябрь,
эндреуюк ай (неда абыстолну арт айы) — декабрь.

Айла бары да отузушар кюндюле, эки джыл къайтаруу — ючюшер кюндюле, бютеулей да — 366 кюн.

УЗУНЛУКЪ ЁЛЧЕЛЕ

1. Атлам — адамны бир атлагъаныны узунлугъу (ортача).
2. Бершка — баш бармакъ бла башла бармакъны керилгенде арасы.
3. Къары — чына бла къол бармакъланы учларыны арасы (орусча: локоть).
4. Къарыш — баш бармакъ бла гитче бармакъны керилгенде учларыны арасы.
5. Къулач — эки билекни узатылгъанда узунлукълары (обхват).
6. Къычырым — къычыргъан эшитилген джерге дери узакълукъ.
7. Сюем — къол аяз бла созулгъан баш бармакъны мийикликлери чакълы бир узунлукъ.
8. Эли — бармакъны базыкълыгы чакълы узунлукъ.

БУРУНГУ ДЖЫЛ ТЕРГЕУДЕ 12-ДЖЫЛЛЫКЪ ДЖАНЫУАР ЦИКЛДА ДЖЫЛЛАНЫ АТЛАРЫ

Джылланы атлары	Бусагъатдагъы джыл тергеуге келишгенлери									
1. Чычхан джыл год мыши	1912	1924	1936	1948	1960	1972	1984	1996	2008	2020
2. Ийнек джыл год коровы	1913	1925	1937	1949	1961	1973	1985	1997	2009	2021
3. Къаплан джыл год барса	1914	1926	1938	1950	1962	1974	1986	1998	2010	2022
4. Къоян джыл год зайца	1915	1927	1939	1951	1963	1975	1987	1999	2011	2023
5. Чабагъ (балыкъ) джыл год рыбы	1916	1928	1940	1952	1964	1976	1988	2000	2012	2024
6. Джылан джыл год змеи	1917	1929	1941	1953	1965	1977	1989	2001	2013	2025
7. Ат джыл год лошади	1918	1930	1942	1954	1966	1978	1990	2002	2014	2026
8. Къой джыл год овцы	1919	1931	1943	1955	1967	1979	1991	2003	2015	2027
9. Маймул джыл год обезьяны	1920	1932	1944	1956	1968	1980	1992	2004	2016	2028
10. Къуш джыл год птицы	1921	1933	1945	1957	1969	1981	1993	2005	2017	2029
11. Ит джыл год собаки	1922	1934	1946	1958	1970	1982	1994	2006	2018	2030
12. Тонгуз джыл год свиньи	1923	1935	1947	1959	1971	1983	1995	2007	2019	2031

АУУРЛУКЪ ЁЛЧЕМЛЕ

Мысхал — 4,26 г.

кюренке (гюренке) — фунт чакълы бир,

фунт — 409,5 г. чакълы бир.

темирли — темирли челек бла бир (ун, мюргеу — зат дегенчала).

АЧХА ЁЛЧЕЛЕ

Тюмен — 10 сом,

къара сом — 50 капек,

апас — 20 капек,

шай — 5 капек.

КЪАРАЧАЙЧА КЮНЛЕНИ АТЛАРЫ

1. Баш кюн.

3. Бараз кюн.

5. Байрым кюн.

7. Ыйых кюн.

2. Гюрге кюн.

4. Орта кюн.

6. Шабат кюн.

БИР КЪАУУМ ТЕРЕКЛЕНИ, КЁКЕНЛЕНИ, ХАНСЛАНЫ, АТЛАРЫ

Абан терек — эбеновое дерево, аба джырыкъ — свиной, абаза-къоян — мальва, агъач тюк (эмда таш тюк) — мох, агъач къуу — гриб-трутовик, адай гюттю — алтей, аджирик ханс — пырей, айыуа — айва, айю бал — ландыш, айю чач (неда къубулчакъ) — ковыль, айлыкъ турма — редиска, алтынчач — золототысячник, амырта — амброзия, анар — гранат, арпа — ячмень, арча агъач — древовидный можжевельник, андыз — девясил, аулакъ чыгъана — якорцы, баппахан — одуванчик, бадраджан — помидор, бакъладжан — бакладжан, балдыргъан къаура — дудник, балий — вишня, бал къамиш — сахарный тростник, балханий — медуница, безгек ханс — полынь горькая, бусакъ — тополь, бузоу тиш — медведка, буунлу ханс — полевой хвощ, гин — укроп, гюлханий — тюльпан, гусук — колокольчик, гюль агъач — розовый куст, гокка терек — сирень, гургум — крыжовник, гюрбеч — лен-кудряш, гырхы ханс — пустырник, дали — георгина, дарджана — розь, дугъум — смородина, дугъума — мята, дыгъылен — брусника, ёпке от — дикая гвоздика, джабышмакъ — боярышник, джайма шхылды — вереск, джанкъоз — подснежник, джангызкёз — воронец, джашил къудору (бурчакъ) — зеленый горошек, джерк — ольха, джассы къудору —

чечевица, джеге — липа, джер чёртлеуюк — арахис, джер гоппан — гриб великотес, джибек гюл — пион узколистый, джибек гокка — портулак, джизги джыгыра — анис, джизги ханс — тысячелистник, джилек — земляника, джол ханс — спорыш, джонгурчха — клевер, джохар — бук, клён остролистый, джумукюл — костеника, джурка — земляная груша, топинамбур, джууа — гриб, джылан от (къара шай) — очиток, джылан сют — молочай, джылантил чапракъ — тысячелистник (бир тюрлюсю), джылан эмизик — клевер ползучий, джылкъы къулакъ — щавель конский, джыгыра — тмин, джыллыкъ турма — репка, зыка — дикая горчица, зынтхы — овес, илинмек ханс — череда, ит-тили-чапракъ — подорожник, кендир — конопля, кёк инджи — незабудка, кёкшуу ханс — василек, кёк агъач — граб, кёкк эрик — слива, кимитчик — фиалка, киштик баш — мордовник, киштик ханс (джанджюрек) — валерьяна, кёгюрчюу от — вербена, кюрекчикле — пастушья сумка, кюндюш — чемерица, кюрюч ясень, къайын — берёза, къара къайын — черемуха, къамиш терек — бамбук, къаншау тюшген — горный тюльпан, къаншау чапракъ — ятрышник, къарагёген — терновник, къарампил — гвоздика, къара къаура — чернобыль, къачхач (шарх-шарх) — мак, къызыл от — наперстянка, къызыл чёб башы — адонис весенний, къутукъ — кубышка, лыбыта — лебеда, лапиан — мак опийный, наз — пихта, нарат — сосна, наныкъ — малина, наша (агурча) — огурец, нызы — ель, мант — лопух, (репейник), мусхот — морковник, мандалакъ — бутень, муртху — калина, мынгылан — белена, къошхасалмаз — крушина ломкая, къудору терек — акация, раса — папоротник, речка — гречиха, речка ханс — перец водяной, одал чапракъ (саз одал) — мать-и-мачеха, пурч ханс — чабрец, сант мурса — глухая крапива, сапран ханс — шалфей, сары къыл от — (сары къурмач чартлагъан, сары шай) — зверобой, сары сыргъа — первоцвет, сары тюйме — пижма, сары чёб башы — желтушник, сары чыгъана (сары къасмакъ чыгъана) — облепиха, сары эрик — алыча, сипи — теотаракс, суусан — водяная лилия, суу тал — верба, сютлю чыгъана — осот полевой, табылгъы — спирея, суу тал — ива, такъюзюк — рябина, тамза — сурепка, тары — просо, тары ханс — просянка, тонгуз чыгъана — дурман, бусакъ — тополь, тюе чыгъана — верблюжья колючка, тюе джилек — клубника, тюртю — барбарис, тары-просо, тюклю шаптал — персик, тихтен — черемша, уллуёзек — бузина, урузат — роза, харам чум — тис, харам кёгет — волчья ягода, чабхын ханс — чабрец, чум — кизил, чынар — чинара, бук, чёртлеуюк — орех, чёблеу — подсолнечник, чегет бусакъ — осина, тихтен — лук медвежий, чилле терек (тут) —

шелковица, тутовник, шемшер — самшит, чегет бусакъ — осина, шхылды — можжевельник, юрге — клён, ючтол ханс — клевер.*

Билячала

5-чи б. С ё з т а б ы у .

1.1 Тау — джантау, сылтау, тауукъ, таууш, таукел, Таулан, антау, тауке (халкъ оюнда акъсакълны болушуучусу), таулу.

2. Кюр — кюрме, кюрке, кюрюч, кюрт, тюкюр, кюкюрт, кюре, кюрек, кюреш.

3. Къыл — акъыл, къылау, такъыл, къылгъан (ханс ат-къубулчакъ), къылыч, къылчыкъ, къылкъыяр, къылыкъ, къылыргъа, къылкъы (будай, тары баш).

4. Кер — Илкер, кериу, керкиу, кертме, шекер, керме, Мекер, кериуан (келиуан, къарауан).

5. Бал — балбал, балта, балыкъ, балчы, балакъа, табала, бала, балас, амбал (джюк ташыучу), балий, балханий (ханс ат — медуница). Балакъ, джабалакъ балаууз (воск).

6. Аз — азыкъ, азан, азаб, азман (ирк), азау, арбаз, къаз, таз, саз, джаз, азмаз (аз), къазакъ, къазыкъ, д. а. к.

7. Ун — унау, сунургъа (кёлуне келирге, санаргъа), джурун, бурун, бууун, гунч (джокъ), орун, д. а. к.

8. Кем — кеме, кемлик, кемизли, тилкем, кеминде, кемирчек, кемиррге.

9. Къар — Малкъар, къарачай, къарам, къарт, къармакъ, къаршчы, къарта, къаргъау, къарнай (аскер сыбызгъы, бурунгу аскерледе).

10. Кеч — кече, кечерге, кечги, эркеч.

11. Сер — серме, кесер (малны богъурдагъы, тамагъы, кесер джери), сернек, серилрге (этиб къанаргъа, эрикгинчи этерге), сергоппан (эсиз), сермеш.

12. Къаз — къазакъ, къазыкъ, къазма (чычхан), къазан, къазыу.

13. Джаз — джазыу, джазыкъ, джазма, джазлыкъ.

14. Бар — бармакъ, барлакъ (сюрюлмеген къырдыш джер), хубар, табар (мюлк, хапчюк, товар).

6-чы б. С е й и р р .

Сют — сюрт, бюк — бюрк, кют — кюрт, тюк — тюрк, сакъ — саркъ, къат — къарт, мат — март, тат — тарт, джек — джерк, сыт — сырт,

* Терек, ханс атланы джыаргъа болушханы ючюн, Боташланы Алийни джашы Мухтаргъа автор джюрек разылыгъын билдиреди.

кыт — кырт, чакъ — чаркъ, чыкъ — чыркъ, тыкъ — тыркъ, макъа — маркъа, джагъа — джаргъа, багъа — баргъа, тогъай — торгъай.

6-чы б. «С ёз ч ю» к ъ о ш а к ъ л а .

Керк (джон, кес) — керек, таркъ — таракъ, кыркъ — кыыркъ, март — Марат, тарт — тарат, джарды — джарады,

II.1. Гузаба; хатер; къбууз; тукъуш; къабхакъ, джабхакъ, асхакъ; джамагъат, нарат, азат, сагъат, томат; хылымылы.

2. Къаджау, алджау; джанкъылыч; къбуста; арбаз, Айбаз; базар, азар; тарбууун.

3. Мулджар (мурджар, -орундукъ орнуна салам, бичен тешелген), къаджар (иранлы, персли), Хаджар, халджар (джатма, къашпакъ), болджар (чабыргъа салыучу ариу джумушакъ салам); къофхар, мухар, мулхар (малла ашагъандан сора къалгъан къолайсыз бичен), джохар, Махар (таула); боран, къаран, чыран, заран; балата, хората; балчыкъ, къылчыкъ, чыпчыкъ, талчыкъ, бускак; ууаджин — къолайсыз къозу тери, къунаджин — ючджыллыкъ ийнек (неда ат).

4. Адам, къайдам; алтау; къуршоу.

III. 1. Джалкъа, джаркъа; джара, джора, джыра; джашау, джалау, джарау, джамау;

2. Башла, байла: бала, база, баба, баджа, бага, баса, бата, багъа, джабыкъ, джазыкъ, джарыкъ, джатыкъ (джатагъай, джерге джатаракъ).

3. Тёгерге, тёзерге, тёлерге, тёшерге; къайракъ, къауракъ (къумач); къаймакъ, къармакъ, къасмакъ.

4. Къанауат (къумач), къазауат. 5. (д, м, с, т), (б, дж, къ, с, т), (с, ч, т).

IV. Чыракъ, тынсакъ, къырау, чагъыр, барон, джалын, салыу, къылау.

7-чи б. Х а л а т л а н ы т а б ы г ы з :

1. Билеу джылан. 2. Ёре турукъ. 3. Багъырбаш чибин. 4. Гылджамюй-юз ийнек. 5. Гож ашыкъ. 6. Хирис тишле. 7. Ненча мысхал тартады? 8. Гылын къуш. 9. Сабан чыпчыкъ. 10. Дыбыртлаб. 11. Къымп демей. 12. Думп. 13. Бараз кюн.

8-чи б. К ъ а й с ы с ё з л е д и л е ?

1. Къыз — къызбай, къызарыш (даулаш), къызыу, къызылбек (бурунгу абаза юйюрле-тайпала, къызмыш (къызаргъа ёч), къызгъанч, къызгъанчу, къызарыу, къызмар (къызгъанч), къызгъыу (эс ийиу, эси кетиу), къызыл, къызыныу (алланыу, этерге таукел болуу).

2. Буу — буума, бууаргъа, бууадакъ (къысдыргъыч), бууун, къобуу.

3. Джашлыкъ, джашау, джашил, джашаргъа, джашнау, джашырыу, аджаш, джашыу (джашчыкъ).

4. Къуш — къушмуш, къушхамиш (терек ат), джаш-къуш, къушулдаргъа (кесекле тийиб, бек мушулдаргъа, бурун тартаргъа), къушлукъ («кюн къушлукъгъа келгенди» — кюн иги ёрге кёлтюрюлгенди).

9-чу б. Сёзлени — орунларына:

1. Мухарске. 2. Мынапыкъ. 3. Мухол. 4. Мызанг. 5. Мусал. 6. Джингил. 7. Мыхым (диал.). 8. Мухар. 9. Джизги. 10. Джапы.

10-чу б. Ненчаны билесиз?

II. 1. Тели кючюк, текелемойюз, туюе къуш (страус), къой чыпчыкъ, д. б.

2. Ит неда бёрю кючюк, тели кючюк.

3. Малчы къош, билек къош. Адамны биргесиндеги — билек къош.

4. Къошагъы болгъан, омакъланыучу.

5. Тюз чана, тырнакълы чана, къошджая (аллы тар), чырча чана (табакъча, тегерек гюрбели), чалман чана (чыбыкъ эшилген тегерек гюрбеси болгъан), д. а. к.

6. Ийнекни, бууну, маралны-затны баласы; тырнакъны туб эти.

11-чи б. Артыкъ сёзню табыгъыз:

1. Чурум — иелик аффикси айырылмайды.

2. Сары — омоними джюкъду.

3. Тутум — ум иелик аффикс тюлдю.

4. Гокка ханс тюлдю — Нарсана.

6. Лыбыта — ашаучу ханс тюлдю.

5. Чынар — кёгет терекди.

7. Андыз — уулу ханс.

13-чю б. Клеткаланы толтуругъуз.

1. Джюзюм, джюзюк, джюзюу, джюздюрюу (урлау), джюзаякъ, джюзгюч, джюзлюк, джюзджыллыкъ.

2. Кьон, талон, вагон, озон, тон, джон.

3. Аманат, аламат, саламат, къадамат; атчы, ата, атлам, атлау, атаргъа, атылыу, атлыкъ, атлы...

4. Джигит, кирит; итиу, итлик, Италия.

5. Чючкюр.

6. Кюрюч, чёмюч, тюнгюч.

7. Башлыкъ, башмакъ, башчы, башхарт, башкъурт, башсыз, башха, башла.

8. Айтым, айдек, айдес (тауукъда: айры сюекчик; хали), айран, айлыкъ, айбат, айтыу, айгыр, Айшат, айныу, айлан, айхай, айыл, аймёлек.

9. Кьолтукъ, кьолан, кьоллукъ.

10. Кёзлюк, кёзлеу, кёзюу, кёзюр, кёзюнден (ачыкъ, бетинден).

26-чы бет. Чам элберле. 1. ПП. 2. КК. 3. НГ. 4. ММ. 5. НГ. Эс.

34-чю б. Сыйындыр:

1. Тау+у+кь. 2. М+а+р+ат. 3. Кёлек+к+е. 4. Алма+з. 5. Къаб+ы+н. 6. Къол+а+н. 7. К+и+р+ит. 8. 100+ю+к. 9. 5+и+к. 10. Къаз+ы+кь. 11. Тоб+у+кь. 12. Джаш+а+у. 13. Къыз+гь+а+н+ч. 14. Къол+къаб. 15. 4+гюл. 16. 6+н. 17. Т+аякь. 18. 40+аууз. 19. Къол+т+у+кь. 20. Баш+м+а+кь.

31-чи б. Ребус.

Къыркъаууз айда арбагъа сакъ бол,
абыстол айда тойлагъа сакъ бол.

34-чю б. Айтымланы магъаналарында не башхалыкъ барды?

1. Мен бир иш этерикме, алай а сен да манга агурчала ала кел.
2. Мен санга бир зат ала келирме, сен да манга агурчала ала кел.
Неда: биреу биреуге бир затла ала келликди, сен да манга агурчала ала кел.
3. Сен биреуге бир затла неда агурчала ала келликсе, аны бла бирге уа манга да агурчала ала кел.
4. Сен манга бир зат (затла) келтирликсе, аны бла биргелей а дагъыда агурчала ала кел.
5. (4-чю айтымгъа магъанасы джууукъду). Келтиргенинги неда келтирлигинги юсюне да агурчала ала кел.
6. Сен эм алгъы бурун манга агурчала ала келсенг, сора... (андан сора бир иш этиллиги ачыкъды).
7. Сен манга агурчала ала кел да, сора кёрюрсе не болурун... (этерге болмазлыгъы эсгертиледиди, неда экинчи иш андан сора этилири).
8. Агурчала ала келирсе, деген тилек айтылады.

36-чы б. Метagramмала

1. Баш, бош, беш. 2. Аз, таз, къаз, джаз. 3. Эгиз, сегиз. 4. Сабан, табан, къабан. 5. Ана, чана, тана. 6. Алам, салам, къалам. 7. Тегене, тегенек. 8. Оракъ, Боракъ. 9. Ау, сау, тау. 10. Къалакъ, калак. 11. Ачха, бачха. 12. Арты, артыкъ. 13. Хан, ханс. 14. Дерс, терс. 15. Ата, хата. 16. Аша, наша, таша. 17. Хамам, харам. 18. Чайыр, къайыр, хайыр. 19. Аба, саба, баба, таба, Лаба. 20. Аякъ, саякъ, таякъ, джаякъ. 21. Арба, арбаз. 22. Джюрек, кюрек, бюрек. 23. Бир, кир, сир, тир, хир. 24. Турма, турна. 25. Къобан, къабан. 26. Уя, уяу. 27. Ач, чач, къач. 28. Аман, джаман, саман, заман. 29. Ёз, кёз, сёз, тёз. 30. Ургъуй, ургъуч. 31. Бага, чага. 32. Къыйыкъ, мыйыкъ. 33. Джукъу, джукъа. 34. Оюн, чоюн, къоюн, боюн. 35. Дженг, тенг, кенг, сенг. 36. Кийик, мийик. 37. Мюйюз, кюйюз. 38. Дам, адам. 39. Хауа, ауа. 40. Ай, шай, тай, бай, джай. 41. Акъ, джакъ, оджакъ, Къоджакъ. 42. Тогъай, торгъай. 43. Азыкъ, къазыкъ, базыкъ, джазыкъ. 44. Аслам, аслан. 45. Бюгон, бююн. 46. Мор, морт, Морх. 47. Къуурт, джуурт. 48. Ант, хант, хан. 49. Эшек, эшик. 50. Ло-

бан, кьобан. 51. Кьадар, мадар, радар. 52. Эшик, тешик, бешик. 53. Терек, терен. 54. Чарх, харх, тарх. 55. Кьыл, акьыл, такьыл. 56. Оюн-чакь, боюнчакь. 57. Кь, улакь, кьулакь. 58. Чын, чына, чынар.

44-чи б. С ё з л е н и о к ъ у г ъ у з .

1. Кьарта. 2. Эли. 3. Табакь. 4. Кьонакь. 5. Кьабакь. 6. Юй. 7. Буз. 8. Бюгюн.

Нарт сёзню окъугъуз. (Ребусла).

1. Тели сёзюн эки айтыр.
2. Таша кьулакь — кийикден толу.

45-чи б. Суратла кьайсы хансланы, тереклени эсге саладыла?

1. Айю чач. 2. Айю бал. 3. Джылан сют, Джылан тил чапракь, джылан от, джылан эмизик. 4. Ит тили чапракь. 5. Джылкьы кьулакь. 6. Киштик ханс (джанджюрек), киштик баш. 7. Эчкемчек, эчки аякь, эчки агьач. 8. Тюе чыгьанакь, тюе джилек, эшек чыгьана, эшек джууа. 9. Кьаз аякь.

47-чи б. К ѡ а й с ы с ё з л е д и л е ?

1. Кьыркьма. 2. Джюзюк. 3. Алтын. 4. Джетишим. 5. Бекишай. 6. Тёртгюл. 7. Оноу. 8. Бирге. 9. Бешмюйюш. 10. Бешик. 11. Бираз. 12. Секир. 13. Джюзаякь. 14. Балдыраджюз. 15. Джекир. 16. Джибирге.

48-чи б. Ч а л д ы ш л а

1. 1. Самауар. 2. Узайыргьа. 3. Кьалпакь. 4. Огьрамау. 5. Сандыкь. 6. Джёмджёгюл. 7. Ётюрюк. 8. Сиркесуу.

2. 1. Токбал. 2. Алаша. 3. Сарнау. 4. Озаргьа. 5. Кьымыз. 6. Кьыпты. 7. Эригиу. 8. Малкёз.

3. 1. Тюкен. 2. Джёбелеу. 3. Тигелеу. 4. Сюрюу. 5. Кьарылау. 6. Ичерге. 7. Юрюлюуге. 8. Антау.

Ёзек сёзле: 1. Айланджюк. 2. Кьарампил. 3. Кёгюрчюн.

50-чи б. С о х т а ч а б а к ъ

Тигине: чабакь.

Кёнделенине: 1. Бочха. 2. Сытаргьа. 3. Хасеблеу. 4. Алгьасаргьа. 5. Кьоркьакь.

50-чи б. 2 0 с ё з т а б ы г ъ ы з .

Акьлыкь-джакьлыкь, сакьлыкь, джасакьлыкь, масакьлыкь, омакьлыкь, джомакьлыкь, оджакьлыкь, джасау, джамау, макьа, сакьаллыкь, джалчыкь, осаллыкь, асыллыкь, кьылчыкь, акьыллы, асыу, саман, маджа, акьылчыкь. (Башха сёзле болургьа да боллукьдула).

51-чи б. С ё з л е к ѡ у р а г ѡ ы з .

1. Бал, бла. 2. Алыб, была, балы, бал, бла, бала, Лаба, аба... 3. Бар, бары, барыр, ары, арыр, арба, ара, бара, араб... 7. Гу-гу-рукку, кю-кю-

реу, ти-ти-реу, кю-кю-рт, джы-джы-м, ты-ты-р, ба-ба-с, та-та-р, ки-ки-рик, ту-ту-рукъ, ке-ке-л, ча-ча-къ, ту-ту-м, ди-ди-у, гу-гу-к, дю-дю-т, тю-тю-н, че-че-н, че-че-к, ха-ха-й, ба-ба-й, ту-ту-ш.

57-чи б. Тёнгекле.

1. Къууурма, джурун, бурун, буруш, буруу, бурма, къурум, хурма, къуру, турукъ, къурукъ, мурулда, уруш, урун, къурч, пурч, туруш, гурушха, буршу, турмуш, къура, къаура, мурат, сурат, джурт, муртху, муртха (муртха илик), къарткъуртха. 2. Турма, къурмач, къууурма, джыйырма, арман (гурушха, кёлкъалды), тырман, бармакъ, къармакъ, эрмен, сырма, джырмач, джырмы, тырмы, гырмык, джырмык, ёрме (эшилген), джёрме, тирмен, сюрме, кюрме, серме. 3. Чырта, бюртюк, джартма-гуртма, тартыкъ, тартагъай, тартма, артмакъ, орта, джарты, тартыш, тартыу, джортууул, сыйыртмакъ, чюйюртмек, сыбыртхы, мыртхы, муртху, муртха, къарта, карта, къартыкъ, къартчыгъа, сартын мени сартын, джыртыкъ, чарт-гурт, уртлам, къарткъуртха. 4. Алтау, сылтау, джилтин, мялтин, олтан, халта, салта, балта, чылтыр (ёрге дукъур кёбген, дорданча чыкъгъан), искилтин, кюлтюм, балтыр, кюлте, былтыр, силти, мелте, джылтыра, тилта, къалтыра, элтир, алтын, мылтыкъ, къалтакъ. 5. Андыз, къундуз, чандыр, къандыр, гонда, ындыр, сандыкъ, сандыракъ, кендир, къандыр, сындыр, миндир, кюндюз, кюндюш, къандагъай, тындыр. 6. Бочха, ачха, ачхыч, учхун, чучхур, бучхакъ, къачхач, къачхынчы, мычхы. 7. Чарх, сарх, барс, тарс, тарх, харх, къарт, март, Марс, тарт, сары, тары, чара, Къара, мара, гара, тара, таракъ, баракъ, нарзан, д. а. к. 8. Къурсакъ (ашхын-арх.), джарсыу, сарсмакъ, борсукъ, торсукъ, терслик. 9. Малкъар, къалкъан, талкъы, джалкъау, чалкъы, джылкъы, джалкъа, алкъа, алкъын. 10. Акъмакъ, токъмакъ, сокъмакъ, чакъмакъ, сакъман. 11. Акка, бокка, гокка, гаккы, гыкка, мурукку; гаккау, укка, уккаш, муккур, джыккыр, бекки, аккыл, аккыл-текил, зыккыл, дуккул, кёлекке, гёбелекке, Мекка, мыккыл (мууал). 12. Амма, гуммос, джуммакъ, сюммек, юммет, гаммой, гаммеш, доммай, дыммыл (мед. дыммыл чечек), маммат, дыммый (дыммыз, бек семирген), дыммылдыу (къолайсыз согъуу). 13. Гюппе, тёппе, уппа, гаппа, гоппан, деппан, хуппеги, сыппа, къыппа, доппан (бёрк этиучю кеб), чаппа, джоппу, гуппуй, хиппил. 14. Исси, асси, джассы, масса. 15. Уллу, мазаллы, мыллык, элли, къаллай, аллай, быллай, аллыгёллю, къыллы, къылле, миллет, джаллат, къуллукъ. 16. Мысты, кысты, мыстындау (къайнатылмагъан сютден этилген айран), уста, джастыкъ, къобуста, баста, Къыстана (адам ат), хустос (къан чабыб кёгерген). 17. Чыпчыкъ, чапчакъ, ыпчыкъ (аууш), къапчакъ (сууда джукъа буз). 18. Чапракъ, опракъ (кийим), сапран. 19. Къуууш, туууш, къууут, къууум, джууукъ, джууурт, гууурт, сууур, къууушхан, джууургъан, къууур, къууурма, къуууртмакъ, шууулда, гууулда, дууулда, зууулда, бууун,

ууурт, кьюуукъ, кьюуурт. 20. Сауру, саулукъ, дауур, бауур, тауукъ, зауукъ, чауук, джандауур (джандамыр), кьяууз, балаууз, балкьяууз, дауурбаз, кьяуум, таууш, таурух, джауум, хауун, сауут, тауус, джауур, ауур, аууш, ауукъ, аууз, саугья. 21. Джууак, кьюуат, сууаб, тууар, джууаб, ууакъ, ууал, ууанык, ууахты, бууадакъ, мууал, сууалчан, сууалик, джууа, чууакъ, ууадых, тууайлау, джууаш, кьюуанч. 22. Кийим, мийик, ийир, кийик, ийил, кийиз, тийиш. 23. Таян, таякъ, джаякъ, таяич, маяр (терек), саякъ, кьяаргья, баямлау. 24. Къайыр, чайыр, сайын, къайыкъ, къайын, дайым (хаман), зайын. 25. Мырды, чырды, марда, орда, кырдык, ынгырдык, дордан, дордук (баштёбен, гыбыр), Шырдан (адам ат). 26. Ырджы, гырджын, хурджун, марджа, марджан (сыйлы таш), дарджана (къара будай). 27. Ырхы, гырхы, Архыз, бурху, хырха, ырхыз (икра). 28. Къыйын, тыйын, сыйын, джыйын, гыйы, джыйы, сыйын, сыйдам, джыйырма, сыйыртмакъ, къыйыкъ, мыйыкъ, мыйы, сыйыр, чыйырт, джыйырт, къыйышдыр. 29. Ургъуй, ургъуч, къыргъыч, аргъыш, къаргъыш, къыргъый (къанатлы), торгъай, къаргья, шоргья, джоргья, быргъы, таргъыл, ыргъай (щука). 30. Маркъа, джаркъа, аркъа, таркъай (таркъайыргья). 31. Мырзай (эрик пастила), гюрза, кирза, мырза, нарзан, Тарзан. 32. Турна, джырна, ырнык, бырнак, турник, тырнакъ, зырнай, сернек, тырнау, сарнау, къарнай (мюйюз сыбызгья). 33. Абрек, Къубран, габрай, тебре, Джабраил. 34. Сылтау, мылтау, балта, халта, салта, олтан, Алтай, алтын, алтау, элтир, силти, джилтин, къалтакъ, мылтыкъ, джалтакъ (сесекли), кюлте, кюлтюм, джылтыра. 35. Сукълан, сакълан, джукъла, джокъла, акъла, джакъла. 36. Къалджа, алджа, булджуу, мулджар (мурджар), халджар (къашбакъ). 37. Мулда, алда, джалдан, силде, Элдар. 38. Бюрек, тюрк, кюрек, кюрт, тюрт, джюрек, джюрюк, сюрт, сюрем, сюрюу, сюрме, кюрме. 39. Мыркык, тыркык, марка, эрке, мырка (диал. къолайсыз ат), сирке, джурка, эркин, кюрке, сюркел. 40. Мысхыл (хиликке), къысха, мысхал (4, 26 г.), асха, къасхалта, мысхам (кем). 41. Махта, сохта, тахта, тахтаныу, тухтуй (джау-лукъну къыйыр чачакъларында алтын, кюмюш омакълыкълары).

63-чю б. С е д и р е т и г и з .

1. Кютюлюрге — кют, кютю, (къолгья юреннген), кютюл, кютюлюр, кютюлюрге, тюл, юр, юрге.

2. Джазыууму — джаз, джазы, джазыу, джазыуум, джазыуума, аз, азы, азыу, азыуу, азыуум, азыуума, уу, уума, ма.

3. Къурутурукъда — къур, къуру, къурут, къурутур, къурутурукъ, къурутурукъда, ур, уру, тур, туру, турукъ, турукъда, да.

4. Тёртгюллерге — тёр, тёрт, тёртгюл, тёртгюлле, тёртгюллер, тёртгюллерге, гюл, гюлле, эр, эрге.

5. Сернекди — сер, сернек, сернекди, эр, нек, некди.

6. Къолайсыз — къол, къолай, къолайсыз, ол, ай, айсыз, сыз.

7. Муратсызгъа — мурат, муратсыз, муратсызгъа, ур, ура, ат, атсыз, атсызгъа, сыз, сызгъа, мур.
8. Къаладжюк — къал, къала, къаладжюк, ал, ала, джюк.
9. Такъылчыкъ — такъ, такъыл, такъылчыкъ, акъ, акъыл, акъылчы, акъылчыкъ, къыл, къылчы, къылчыкъ, чыкъ.
10. Макъа — ма, макъа, акъ.
11. Къазыкъ — къаз, къазы, къазыкъ, аз, азы, азыкъ.
12. Берекетсизден — бер, бере, берекет, берекетсиз, берекетсизде, берекетсизден, эр, эрек, эрекет, эрекетсиз, эрекетсизден, кет, эт, этсиз, этсизден, сиз, сизде, сизден.
13. Малтаргъа — ма, мал, ал, тар, малта, таргъа, ар, аргъа, малтар, малтаргъа.
14. Къыздырыучу — къыз, къызды, къыздыр, къыздыру, къыздырыучу, ыз, ызды, ыру (пол).
15. Къызгъылдым — къыз, къызгъыл, къызгъылдым, дым, ыз, ызгъыл (потомок; род).
16. Сайлатма — сай, сайла, сайлат, сайлатма, ай, айлалат, атма, ма.
17. Къайнатхан — къай (тик), къайна, къайнат, къайнатхан, ай, Айна (арх. ай; адам ат), ат, атха, хан, атхан.
18. Джарашдырмазлыкъ — джар, джара, джараш, джарашды, джарашдыр, джарашдырмаз, джарашдырмазлыкъ, джарашдырма, ар, ара, араш, арашды, аш, ашды, ма, аз, азлы, азлыкъ, лыкъ («лыкъ деб джутду»).
19. Джукъарыргъа — джукъ, джукъа, джукъар, джукъары, джукъарыргъа, къар, къары, къары, къарыргъа, (эталыргъа), ар, ары, ары, арыргъа.
20. Тагъаланнганчыкъда — тагъа, тагъал, тагъалан, тагъаланнган, тагъаланнганчыкъ, тагъаланнганчыкъда, агъа, агъал, ал, ала, алан, чыкъ, чыкъда.
21. Ташкёпюрге — таш, ташкёмюр, ташкёпюрге, аш, кём, кёмюр, кёмюрге, ёмюр, ёмюрге, юр, юрге.
22. Джаланбоюн — джал, джала, джалан, джаланбоюн, ал, ала, алан, бой, боюн, ой, оюн.
23. Къазауат — къаз, къаза, къазауат, аз, азау, ау, ауа, ат.
24. Къыркъаууз (сентябрь) — къыр, къыркъ, къыркъа, къыркъаууз, къаууз, ау, ауу, аууз, уу.
25. Къыркъдырыргъа — къыр, къыркъды, къыркъдыр, къыркъдыры, къыркъдырыргъа, дыр.
26. Чюйюрюрге — чюй, чюйю, чюйюр, чюйюрюр, чюйюрюрге, юй, юйю, юйюр, юйюрю, юйюрюр (бир джерге джыяр), юйюрюрге, юр, юрюр, юрюрге, юр, юрге.

27. Бёркдюрген — бёрк, бёркдю, (кёбюб ёрге урду), бёркюр, бёркдюрген, дюр, дюрген, юр, юрген.

28. Къабынчакъ — къаб, къабын, къабынча, къабынчакъ, абын, абынчакъ, чакъ, акъ, къабы.

29. Къабырчакъсыз — къаб, къабы, къабыр, къабырча, къабырчакъ, къабырчакъсыз, чакъ, чакъсыз, сыз, ыз.

30. Къадаматда — къада (илиндир), къадам (илиндириу), къадама, къадамат (хорланмазлыкъ, бегитилген, бегиген джер, къала-зат), къадаматда, адам, дам, мат, матда, ат, атда, да.

31. Джыйырылмазлыкъ — джый, джыйы, джыйырыл, джыйырылма, джыйырылмаз, джыйырылмазлыкъ, аз, азлы, азлыкъ, лыкъ.

32. Къошхасалмаз (терек) — къош, къошха, сал, салма, салмаз, ал, алма, алмаз, аз, къошхасалмаз.

33. Дауурбаз — дау, дауу, дауур, ау, ауур, ур, баз, аз, дауурбаз.

34. Къуруучу — къур, къуру, къуруу, къуруучу, ур, уру, уруу, уруучу, уу, уучу, уч, учу.

35. Джаратылыу — жар, джара, джарат, джаратыл, джаратылыу, ар, ара, ат, аты, атыл, атылыу, тыл, тылы.

63-чю б. Ч а л м а н н г а д ж ы й ы г ы з :

1. Кёкюрк. 2. Къууурма. 3. Чакъдыр. 4. Къалам.

64-чю б. Д ж ы й ы ш д ы р ы г ы з :

1. Къарампил. 2. Къобуста. 3. Урузат (розаны къарачайча аты). 4. Гюлханий (тюльпан). 5. Эмен.

65-чи б. Д ж у м м а к ъ л а .

1. Маджа-л. 2. К харифни: к+ёмюр-кёмюр. 3. Джангыз — джангы+з, з хариф. 4. С харифни орнуна з салыныб. 5. Сегиз деген сёзде з: с+эгиз. 6. Къозу деген сёзде з: къоз-у. 7. Эчкини баласыны: улакъ — ул+акъ. 8. Отуз: о+гуз. 9. Къыркъ. 10. Дер-с. 11. Къоркъакъны синоними — кыз-бай: кыз-бай. 12. Къарылгъач. 13. Къаз-ау-ат. 14. Арба-з. 15. Къыз+бай. 16. Сер бла нек къошулма джазылыб: сер-нек. 17. Джау деген сёзню орнуна аны синоними чыр деген сёзню алыб, ай бла бирге къошуб: чыр+ай-чырай. 18. Ийнек: ийне-к. 19. Д жыла-н. 20. М харифни къошуб: капек-кампек. 21. Сары с: сары-с-макъ. 22. Сый-дам. 23. Ачы+къ-ачыкъ, ачы+у-ачыу. 24. Бал-а. 25. Тайны. Тайгъалакъ. 26. Мухамны синоними — кем: кем-е. 27. Таз-а. 28. Къарам-пил. 29. Бал-а. 30. М, къ, л. Терини кыйырларында, бучхакларында къолайсыз, тюксюз джерлерине джары дейдиле. Джары-м, джары-къ, джары-л. 31. Къыркъ-ма. 32. Сууда: с-уу. 33. Бал-а деген сёзде. 34. Киши, киш. 35. Тил+кем-тилкем. 36. Тал: тал-акъ. 37. Кир ит: кирит. 38. Къар бла бирге джазылыб: къар-т. 39. Ючгюл. 40. Джарарыкъды, ахырына т къошулса. 41. Алтын: алты-н. 42. Аллына сер деген кесекни къошуб: сер-нек. 43. Ч, т: ч-

от, т-от. 44. Чыр+акъ-чыракъ. 45. Ахырына-ли кесекни къошуб: эл-ли. 46. Та+къыл-такъыл. 47. Та+джал-таджал. 48. Берекет. 49. Аллына ч къошулса: ч-ана. 50. Ха-сан. 51. Кебекни синоними — къышхыр: къышхыр. 52. Ма-джал. 53. Джау+бедек-джаубедек. 54. Балий: бал+ий. 55. Гитче къаб бла къабчыкъ синонимле тюлдюле, къабчыкъ — тери машокду, гитче къаб — бачха кѳетди. 56. Б, къ, дж: б-азыкъ, къ-азыкъ, дж-азыкъ. 57. Бай+тал-байтал. 58. Д* ум+арыкъ-джумарыкъ. 59. Экиси эки башха кѳекенледиле. 60. Бал-чы ь. 61. Сангырау джангур. 62. Инджиде г джокъду. 63. Окъ, окъгъа, огъуна, огъунакъ, огъунакъгъа. 64. Аз+ат-азат. Азат бла эркин синонимледиле. 65. Ик кесекни кетериб: кишт-ик. 67. Джарагъан — хайыры тийген деген сѳздю, джарагъан — бек иги, бек алапат, деменгили деген сѳздю. 68. Къарт-чыгъа-къартчыгъа. 69. Боллукъду, ау бла аз деген кесеклени орунлары ауушса. 70. До-бар. 71. Чынар: чына-р. 72. Э-ни орнуна джи — салынса. 73. Джур: къу-джур. «Джур джангылгъанча». 74. Къарны. Къар-т. 75. Кюйюз: кюй-юз. 76. Э-мен. 77. Джау-деген синонимин алыб. 78. Зат, ат деген сѳзлени экисини къурамларында да ат деген кесек барды. 79. Джал дегенде. 80. «Къарт алаша» дерге боллукъду (алаша-ат), «къарт мийик» дегенни магбанасы джокъду. 82. Къыл ау — къылдан эшилген ау, къылау-дуппукъ, ауузу бюкюлген (балтаны, бычакъны-затны). 83. Чолакъ: чола-къ. 84. Билекни чынасындан бармакъны учуна деригисини узунлугъуна къары дейдиле. Н, у, ш, л: къары-н, къары-у, къары-ш, къары-л. 85. Ий-нек, ий-не. 86. Ал-аша. 87. Баскетбол: бас-кет-бол. 88. Къ бла гъ. 89. Бурун къарачайлыла эмда бир къауум башха халкъла Къытайны атына Чын дегендиле. Чынты: Чын-ты. 90. Т, ч: такъмакъ, чакъмакъ. 91. Оноу: оноу. 92. Даурбаз болады.

69-чу б. Гулмакла .

1. Лаба, аба, оба, зыба, дорба, заба, таба, асаба, саба, баба, Кяба, тоба, арба. 2. Добай, къызбай, субай, хурбай. 3. Бакъбакъ, табакъ, чабакъ, къабакъ, сабакъ. 4. Къобан, табан, тубан, къабан, чабан, сабан, бобан, албан. 5. Чубар, добар, шалбар, азбар, тилбар (тилчи), хубар. 6. Тюбе, тѳе, кюбе, гюрбе. 7. Кебек, джибек, джебск (нерва). 8. Сабыр, къабыр, гыбыр, зыбыр, тыбыр, чабыр, бырбыр. 9. Эгер, джигер, дюгер (мийик джер, чардакъ; къошну, юйню башы отдан джилтин чартлаб къабынмаз ючюн урулгъан (юйню башына) къанджал неда топуракъ бла сюртюлгени), халгер (эски, тот бычакъ). 10. Белги, джизги, хуппеги, ичеги, безги, ичги, иеги. 11. Сюзгюч, чѳгюч, джюлгюч, кѳлтюргюч. 12. Огъай, солагъай, къандагъай, тагъай, сабагъай, ыргъай, тогъай. 13. Тайгакъ, айгакъ, богакъ, сагакъ (къулакъ къаты без), къургакъ, джаргакъ (къолайсыз тери). 14. Шагъат, сагъат, мысагъат, джамагъат, санагъат (усталыкъ; отрасль). 15. Джабагъы, сыбызгы, къайгъы, быргъы, дыгъы. 16. Талгъыр, зыгъыр, айгъыр, багъыр, жыгъыр, чагъыр.

17. Аргыш, алгыш, кьаргыш, ныгыш, чыгыш, кьагыш (туйюш, дауур), ашыгыш. 18. Мулда, алда, гонда. 19. Садакь, бууадакь (кысык), кьууурдакь, джайдакь, чардакь, богьурдакь. 20. Адам, туздам, сыйдам, кьайдам, кьадам (илинник; кьадалыучу). 21. Джандар, Элдар, гуждар, мадар, мурдар, кьадар. 22. Мырды, чырды, кылды, кьабды (ашарыкь, продуктала). 23. Кьадыр, гыдыр (кыска туюкю, джалан, чапракьсыз), чандыр, быдыр, садыр (тартхан, кьёмген батмакь). 24. Ходжа, гылджа, кьалджа, маджа, баджа, алагоджа (эбсиз, дюрген; эски-бюскю хапчюк), алджа, марджа. 25. Хаджи, хиджи (гылджасы болган малчы таякь), аджи (фольк.: хыйнычы, кьезбаучу), гинджи, инджи. 26. Гыджи (арх.: кьыз; диал.: санла тартынуу), ырды, хыджи (хиджи таякь), хылды (ынгырдык айран). 27. Таза, кьаза, боза, бараза, база, хырза. 28. Кьайиш, бешиш, кириш, эриш, бариш, кьамиш, чариш (диал. чарс). 29. Кьайын, кьыйын, тыйын, сайын, джыйын, сыйын, гьайын (араб.: хариф ат). 30. Кьыйыр, чайыр, кьайыр, чыйыр (тебле), джыйыр, сыйыр. 31. Банка, бокка, акка, танка, чаука, кука, точка, бершка (4,4 см), каска, гыкка, гокка, чанка, зыка. 32. Тюнгке (кьарыу), эрке, кюрке, теке, сирке, бьчке, кенгке, чюйке, джелке, кьелекке, гьбелекке, ёпке, кеселекке, кюренке, ингичке, сенгичке, маске, хиликке, тьнгертке, метеке (диал. текелемюйюз). 33. Тунакы, мырышкы, танкы, дыккы, гаккы, джанкы. 34. Шоркьа, маркьа, макьа, джалкьа, джаркьа, джукьа, кьонгкьа, мангкьа, алкьа (алкьын), окьа, балакьа, такьыйкьа, аркьа. 35. Дуркьу, доркьу, джукьу, букьу. 36. Быкьы, кьылкьы, зыкьы, макьы (ууакь кьозула), талкьы, чалкьы, аракьы, джылкьы. 37. Алай, талай, былай, кьалай, кьолай. 38. Улакь, бышлакь, чолакь, джабалакь, кьулакь, балакь, булакь (суу), барлакь (сюрюлмеген джерле), талакь, кьалакь, ойналакь (оюн). 39. Алан, Таулан, джалан, аслан, кьаблан, кьолан, план, сослан, джылан, мынгьлан, улан. 40. Гылау (тешик), кьа-лау, байлау, талау, отлау, джалау (гыл, улху), джылау, сылау, кьылау, сайлау. 41. Кьалач, кьулач, тонгьалач. 42. Элек, гьбелек, тьбелек, челек, билек, тилек, джилек, кьелек, хумеллек, (ханс), бьлек, мьлек. 43. Эли, тели, кели. 44. Илик, итлик (сабийни тугьан заманындагы чачы), джилек, терлик (атджерни тьоб кийизи), беллик, кезлик, тирлик (урунуб джашау), эмилик. 45. Тулукь, кьуллукь, боюнлукь, суулукь (гитче флягачыкь), кьорлукь, джаулукь, кьушлукь («кюн кьушлукьгьа келгенди»), кьоллукь, саулукь. 46. Мылы, чакьлы, кьыллы, тылы, джарлы, джылы, мазаллы, маталлы. 47. Айлыкь, байлыкь, кьылыкь, балыкь, джайлыкь, сылыкь, башлыкь, джашлыкь, чалыкь. 48. Амма, кьыйма, кьадама, турма, сырма, зырма, хурма, алма, джарма, кьама, кьазма (чычхан), кьууурма, булгьама, хатлама, кьатдырма, тартма, бурма, кьыяма, толпама (топуракь тылдан, салам кьошулуб басылган), айланма, созма, созулма (созулуучу), джайма, тузлама (мед.

аурууну аты — крапивница), орузлама, чырлама (хант) тума (метис; гибрид), мысхырма (кьолайсыз юйчюк), халпама (сууда бишген, ич джау тууралыб басылган нартюх ундан этилген готтюле). 49. Тамакъ, оймакъ, тумакъ, къуймакъ, омакъ, чакъмакъ, къармакъ, бармакъ, сыйыртмакъ, джыйыртмакъ, джайылтмакъ, къарышмакъ, къаймакъ, сарсмакъ, такъмакъ, артмакъ, сокъмакъ, батмакъ, джуммакъ, акъмакъ, къасмакъ, къууртмакъ, башмакъ, токъмакъ, тутмакъ, джомакъ. 50. Аман, къурман, джаман, саман, орман, чалман, готман, азман, дарман, базман, акъылман, тырман (гурушха, кёлкъалды), бушман (мыдахлыкъ), тушман (душман), заман, арман (кёлкъалды, гурушха). 51. Къурмач, тылмач, сымач, къумач, джырмач. 52. Джёрме, кеме, кёме, неме, тюйме, сюзме, сюрме, кёрме, ёрме (эшилген), керме, кертме, кюрме, эшме, эсгертме, тюрме, чечме. 53. Сюмек, ёрюзек, илинмек, кечинмек, тишмек, чюйюртмек, ётмек. 54. Семиз, эмиз (сютден алктын айырылмагъан), кемиз. 55. Ана, хуна, чыгана, майна, герхана, чана, нана (ана), къартгуна, ауана, тохана, турна, турбина, тана, багъана, эмина, магъана, питна, джирна, урна, тыбына, аймысына, ногъана, казна, казна, къайна, чына, чууана, Нарсана, сырийна. 56. Анай, къонай (къоян), зырай, найнай, Гунай («Эл — къуууртха, Гунай — джуууртха»). 57. Тырнакъ, къагъанакъ, чунакъ, чыгъанакъ, къонакъ, огъунакъ, ийнакъ, бойнакъ. 58. Аманат, хыянат, къанат. 59. Кешене, къутуне, берне, тегене, бегене, тюнене, ийне, бёдене, ётене (малда: бала орун). 60. Шайнек, гебенек (дженгли джамчы), сенек, ийнек, сернек. 61. Джангы, ангы, тынгы, къарангы. 62. Арпа, гаппа, уппа, шорпа, сыппа, къыппа, хапа-сапа, аппа, къатапа, чырпа, чаппа, тылапа, Чоппа (меджисуу аллах), тайпа (племя), оппа (чынгагъан заманда айтылыучу междом), къапа (тебсеу, къапатеина), къыйпа, сыйпа. 63. Палапан, Чолпан, гоппан, чайпан, деппан, доппан. 64. Гюппе, тёппе, кёрпе. 65. Джоппу, чолпу, хумпу, хомпу, баппу, супу (муслиман дервиш; эки бетли). 66. Хора, джара, джора, сыра, къара, ара, гара, учхара, муджура, джандыра (джандыракёз), сора, джыгъра, къаура, туура, догъура, ойдара («ойдарасындан тюшюб»), масхара, чара, гадура (сют сюзгюч), ауара (чагъылгъан, башы къатышхан, алджагъан), Мара. 67. Сарай, чырай, габрай, гагарай, Мурай (адам ат), Хурай. 68. Чапракъ, шауракъ, къакъыракъ. 69. Дыран, айран, хайран (сейир-тамаша), джубуран, тегеран, чыран. 70. Джарау, гырау, къырау, къурау, томурау, сангырау, мангырау, къонгурау. 71. Джюрек, кюрек, тегерек, керек, бюрек, терек, бёрек. 72. Терен, кюрен, черен (гапына). 73. Тери, кери, бери, тири, эллири (улакъ тери). 74. Тарс, тырс, орс, Марс, харс, чарс, хырс. 75. Тору, туру, къуру, джумору, къудору. 76. Турукъ, джорукъ, къурукъ, чурукъ, буйрукъ, къуйрукъ. 77. Орун, бурун, джауурун, джурун, Харун. 78. Ары, айры, къайры, бары, тары, сары, джары, къары. 79. Къырыкъ,

джарыкъ, къычырыкъ, тыгырыкъ, джырыкъ, чарыкъ, арыкъ. 80. Къарын, сарын, акъырын, гырын, бырын, дырын. 81. Сару, къыруу (къазанны тюбуне къатханы), къаруу, тишируу, хыруу. 82. Тахса, тамакъса (боюнсханы тюб къангасы), мурса, чыларса (эзилген, эземе), оrsa. 83. Исси, тепси, кепси, меси, кеси. 84. Борсукъ, торсукъ (кесим айтхан деб туруучу; тери артмакъ), джойсукъ (бедер, намысыз, озгун).

85. Джассы, ассы, къакъсы, хачыпсы. 86. Баста, балта, орта, тахта, уста, сохта, халта, салта, къарта, гонта, хонта, хората, лыбыта, барата, тилта, чымырта, халахоста, барамта, илябатта, хота, балата, ата. 87. Шаптал, шатал, байтал. 88. Сылтау, джантау, бутау, алтау, антау, мылтау. 89. Четен, ёртен, гетен, тихтен. 90. Силти, керти, джити, миширти. 91. Джилтин, мялтин, искилтин. 92. Хуттур, готтур, Тотур, къотур, согур, туртур. 93. Апсаты, кысты, мысты, ууахты, джарты, алты, хыртты, къаты, къыпты, хышты, чынты, Сынты, гынты, алмасты. 94. Къыйтыкъ, къартыкъ (къан алычу сауутчукъла), тартыкъ, мылтыкъ (шкок), артыкъ, джастыкъ, джыртыкъ, къатыкъ (нартюк гырджын). 95. Чатыр (шатыр, батыр, хынтыр, быстыр, чылтыр (къая дордан), кибики, бери дукъур чыкъгъан джер, балтыр, былтыр, тытыр, быттыр, тыртыр, сыптыр. 96. Джауум, къауум, къууум, тутум, джутум (бир къабын, бир джутар чакълы бир), къурум. 97. Ауур, бауур, джауур, дауур. 98. Ауукъ, тауукъ, зауукъ, къууукъ, сууукъ. 99. Бухар, мулхар, шахар, Махар, тайхар (уллу тай), джохар. 100. Суху (гузаба; таукел; чорт, гырхы), улху, бурху, хатху, муртху. 101. Мыртхы (ууакъ сабийле), ырхы, гырхы, мычхы, чанчхы, сыбыртхы, ачитхы, тартхы, ашхы, зынтхы, быхы. 102. Тапхыр, сылхыр, къышхыр, хырхыр, мылхыр. 103. Уча, адамыча, тогузча, онча, алтыча, джетича, сегизча, тапанча, чомача, чырча (табакъ), парча, па-ча, санча, сютча (ханс ат), орча, ненча, анча, мынча, джонгурча, агурча, немча, хонча, гутча (итчик), джитча. 104. Къучакъ, къыпчакъ, согъанчакъ, къубулчакъ, абынчакъ, чачакъ, оюнчакъ, бугъунчакъ, уялчакъ, тартынчакъ, мынчакъ, ангырчакъ, джалынчакъ, чапчакъ, бурчакъ, боюнчакъ, сангкъылчакъ, алчакъ (алаша) чанчакъ. 105. Бюгече, гитче, бийче, ёлче, бюрче, телче (ауруу), кече. 106. Чёрчек, кёнчек, туюмчек, эринчек, иримчек (хант), чечек, кёбчек, сенткилчек, къюбюрчек. 107. Ачы, мытчы, байчы, джамчы, гыртчы. 108. Чыпчыкъ, къапчыкъ, къылчыкъ, сынчыкъ. 109. Алаша, таша, наша, гоша, джаша, уша, шыша, тамаша, каша. 110. Ушау, мишау, бошау, ашау, къаншау (ханс ат), къуршау, токъашау, шаушюгют (терек). 111. Ыйыкъ, къыйыкъ, мыйыкъ, айыкъ (аязыгъын, ачыкъ), къайыкъ. 112. Бояу, уяу, джаяу, къыяу.

74-чю б. II. Гулмакла .

1. -тю. 2. -реу. 3. -бен. 4. -кю. 5. -нау. 6. -тир. 7. -га. 8. -йы. 9. -зюк. 10. -юн. 11. -ман. 12. -кен. 13. -лакъ. 14. -гю. 15. -гъа. 16. -къыл. 17. -гек. 18. -джю. 19. -ке. 20. -тын. 21. -лам. 22. -якъ. 23. -мат. 24. -кер. 25. -хыз. 26. -пес. 27. -бин. 28. -ле. 29. -кен. 30. -гъан. 31. -гюр. 32. -люк. 33. -ге. 34. -мюр. 35. -бур. 36. -пы. 37. -мен. 38. -ген. 39. -мир.

77-чи б. Кегейле .

1. А р а — чара, къара, тара, мара, джара, бара, гара, пара, фара, хара, дара (джангыз, кеси башына, энчи).

2. Б а ш — габаш, суубаш, къошбаш, къаббаш, алабаш, чалбаш, джанбаш, багъырбаш (джылан) д. а. к.

3. Г ъ а й — агъай, торгъай, ыргъай, ногъай, тагъай, огъай, сагъай.

4. Д ж а р — болджар, маджар, къаджар, мулджар (мурджар).

81-чи б. Сейир сёзле (джуаблары) .

1. К њ а р т — къарттамакъ, къартгуна, къарткъуртха, къарт акка (къартгуна), къарт амма (обуркай).

2. К ё з — чыпчыкъкёз, джандыракёз, къысыкъкёз, джитикёз, алакёз, къаракёз, чагъыркёз, кёккёз, уллукёз, кёзкёрмез (узакъ), суукёз (джылауукъ), ачкёз (джут), джуткёз, малкёз, тегереккёз, аманкёз (кёз тийриучю), кёзбау, кёз-къулакъ.

3. А к њ ы л — аманакъыл, джартыакъыл, терсакъыл, итакъыл, бурушакъыл, чюйреакъыл, саякъыл.

4. Б а ш — сарыбаш, тишбаш (бедер, джетишим), миябаш (санча), миялабаш (къашха), топракъбаш, гетенбаш, къошбаш, телчебаш (къайгычы), къошбаш, телибаш, суубаш, киштикбаш (ханс ат), гагайбаш, акъмакъбаш, къыркъмабаш, саламбаш, къутукъбаш (чачсыз), чалбаш, чунгкъулбаш (санча), акъбаш, къошбаш, токъмакъбаш (тегерекбаш), уллубаш, хонтабаш, баштёбен, къалтакъбаш (уллу кёллю кесин къалтакъ тутуучу), тауукъбаш, тууарбаш (уллубаш), ёребаш, къаббаш, джыланбаш (огъурсуз), гаккыбаш (санча).

5. К њ о л — чибикъол (гудучуракъ), гудукъол, беккъол (къызгъанч), берккъол, тюккъол (бай), къолкъаб, къол керек, къол таш, къол гырджын.

6. Т и л — тилбургъуч, тилбаракъ (тилчи), тилбар (тилчи), тилбуруч (тилбургъуч), тилтяппа (тилчи; тилтя), татлытил, ачытил, уутил, джылантил (ачыаууз), тилчи баракъ (тилчи).

7. А у у з — балаууз, къыркъаууз (сентябрь), ауузачыкъ (эссиз), къатыаууз (джюгеннге бойсунмаучу атны юсюнден), аманаууз, бошаууз, джоппуаууз, сюекаууз (огъурсуз, ачы сёзлю), гаяаууз (джаншакъ, огъурсуз, бошаууз), бёрюаууз (огъурсуз), къылычаууз (деменгили сёлеше билген, сёзю ётюмлю), уллуаууз, аууз бау.

8. Къарын — айранкъарын (айранны айырыб бек суйген), су-
къарын, табкъарын, татлыкъарын, уллукъарын (тоюмсуз), сал-
пыкъарын (ушагыусуз семирген), гапынакъарын.

9. Къулакъ — айрыкъулакъ (джаньуарчыкъ), алтынкъулакъ
(бурунгу къарачай шкюкланы бир тюрлюсю (алтынлы), къарыкъулакъ
(уллукъулакъ), уллукъулакъ (ангысыз, хайыуан маталлы), сакъкъу-
лакъ, беккъулакъ (кюч эшитиучю), тюлкюкъулакъ (ариу айтханны
суююучю), къозу къулакъ, джылкъы къулакъ, къулакылы бёрк, къу-
лакылы гылын къуш.

10. Бет — хыштыбет, бедербет, уллубет, уубет, кёкбет (огъурсуз,
сазбет, токъбет, ташбет (бедер), чарабет, джассыбет, къарабет (аман-
лыкчы, бетсиз), тюкбет (санча, хайыуан маталлы), себгилбет, бетал-
мыш (алдыр, кука), эки бетли, бет-къут, бет-къол, аманбет, бетджуу-
маз, тегерекбет, кюлбет (огъурсуз).

11. Джаякъ — джарыджаякъ, къуджаякъ, узунджаякъ, айджаякъ
(ариу).

12. Аякъ — кюлаякъ (болумсуз), джелаякъ (джюйрюк), джюза-
якъ, ёреаякъ (узун зыба), къошаякъ (ууакъ атлаб джюрюучю), джассы-
аякъ, уллуаякъ, тауукъаякъ (ханс ат), таш аякъ (тёзюмлю), эчкиаякъ
(ит-тили-чапракыны тюрлюсю), табакъ-аякъ, баш-аякъ, башдан аякъ,
къараякъ (бек джарлы).

13. Тиш — амантиш (сатлыкъ), хирестиш (аралары ачыкъ тиш-
лери болгъан), тишбаш (къылыкчысыз, джетишим сабий), кюректиш
(джассытиш), къоштиш, аттиш (уллуттиш).

14. Чач — алтынчач (ханс ат; ариу чачлы), бурмачач, сарычач,
къарачач, д. а. к.

15. Къуйрукъ — тюлкюкъуйрукъ (алдауукъчу), узункъуйрукъ
(аман ишлери кёб болгъан), уукъуйрукъ (къайгычы).

16. Хайыр — хайырмак (болумсуз), хайырседемез (пессимист),
хайыркызы (аллы-гёллю, санчаракъ).

17. Джюрек — джанджюрек (валерьяна), сууджюрек (къызбай),
къоянджюрек, асланджюрек, ташджюрек.

18. Бууун — тарбууун (бек къыйын болум), бууунлу ханс (поле-
вой хвош).

19. Желке — желкебау (кийимни джагыасында такыгычча
тагыучу), сайджелке (чомарт), чунгурджелке (къызгъанч), бугъаджел-
ке (бек семирген).

20. Сакъал — къынасакъал (къызылсакъал — къызыл боялгъан
сакъаллы), акъсакъал (къарт киши), чалсакъал, джалансакъал (алдау-
укъчу, тутхусуз адам).

21. Бююн — джурбоюн (ариу, узун бойну болгъан), базыкъбоюн
(оноучу, кючю болгъан), къылбоюн (къарыусуз, азгын), къысхабоюн
(зыкы, кесин ишге урмаучу адам), бугъабоюн (базыкъбоюн).

22. У у у р т — кызылууурт, салпуурт.
23. Б а л т ы р — томраубалтыр (базыкьбут, семирген), тюккючбалтыр (базыкьбут), хубарбалтыр (азгын, дженгил арыучу).
24. Т а б а н — айютабан (баймакь; кючлю), мийиктабан, алашатабан, аууртабан (бытбыт, ауур атлаган, акьырын джюрюген адам), баймакьтабан (джайралыб джюрюучю адам).
25. Б е л — чийбел (зыкьы), кьумурсхабел, базыкьбел (бай).
26. Т о б у к ь — чийтобукь (кьарыусуз; зыкьы).
27. Т у я к ь — кьоштуякь, кьатытуякь, акьтуякь.
28. А т — атхаминер (джигит, тири), атхаминмез (мухол), ат-бет (аман ат), аттиш (уллу тишлери болгьан).
29. А ш — аштепер (мухар, джут), аштапар (аштепер), аштырхан (мухар), азыкь-аш.
30. Д ж и л и к — сууджилик (азгын, кьарыусуз), харамджилик, джауджилик (багьылгьан, семиз), сарыджилик (кьарыулу, иги кьаралгьан).
31. М а н г ы л а й — акьмангылай (ариу; акьбет), дугьурмангылай (джарашыусуз, хыны), кьашхамангылай (атны юсюнден: мангылайын-да кьашхасы болгьан).
32. Э р и н — бояуерин, джассьерин, джоппуерин, кьыйыгьерин.
33. Б ы д ы р — кьарабыдыр, какбыдыр (хилеу, зыкьы), чийбыдыр, уллубыдыр, суубыдыр.
34. Т а м а к ь — акьтамакь (ариу; суусар), кьылтамакь, кьарттамакь, мизтамакь (ингичке ауазлы).
35. А л — алмасты, алпук (ашыкьны чунгур кьабыргьасы-алчюсю, кьарны тюл, — ёрге айланыб тюшгени (алдыр-гюлдюр, алдыу-гылдыу, алмайыр (алагоджа, эбсиз, халахоста), алгыбыт (уллукьарын), алгюзюр (ёреаякь, мазанкой), албёскюн, албермез (джигит; айтханьндан кьайтмаучу), албота (хота), албугьартыу (ишден джанлау), алтынкьулакь (фольк, шкок).
36. А й р а и — айранкьарын, айраничер (айранны бек сююучю).
37. К ь о я н — кьоянджюрек (кьызбай), кьоянерин (джырыкьерин), кьоянкьуйрукь (кьысха кьуйрукьлу), кьоянкьулакь (уллукьулакь), кьоян тери (чыдамсыз), абазакьоян (ханс ат — мальва).
38. А й — айджаякь (бек ариу), тауай (айюлеге уучу), аймёлек (лу-натик), айбаш (тогьаймюйюз), айланджюк (оюнчакь; тынгьысыз).
39. А л т ы — алтаякь, алтыхыр (алтаякь, джулия), алтымюйюш, алтыбармакь (уста, чемер), алтытырнакь (ит: кьайыр), алтыджыллыкь, алтыкюнлюк, алтатар (аманлыкьчы, бетсиз), кьарагёген, кьарамашакь (карт оюнда: тюр; кьара шинли), кьарадурала (ууакь кьарала), кьаракёз, кьаракьалпакь, кьаракьаш, кьара-кьура, кьарамыйыкь, кьарасакьал, кьаратору, кьараджюрек, кьарасауут, кьаратон (сабийсиз,

къараууз) (къараракъ; огъурсуз), къарачай, къараякъ (джарлы), къарабыдыр, къарёзек, къара къайын, къара наныкъ, къара тал, къара джюзюм, къара дугъум, къара бусакъ, къара ханс, къара ишкилди, къара залыкъылды, къара къаура (чернобыль) къара будай.

41. Къ у ш — къушхамиш (ханс ат мушмула), къушкъонмаз (къанатлыла да къонмазча аман джер), туюе къуш (страус), мыллыкчы къуш, эчкичи къуш, къушбурун, (салпыбурун), къушмуш, къушкъуш (къушмуш; мушмуш), Элкъуш, тау къуш.

42. Къ ы з — къызбай, къызкъачхан (ишни гузаба этиле башлар кёюю), къызтеке, къызтуума (къызтеке).

43. Къ ы л — къылкъыяр (бек джити), къылтамакъ, къылау.

44. К ё л — мугуркёл, уллу кёллю, такъыркёл, кёлкъалды.

45. Д ж ю з — джюзаякъ, джюзджыллыкъ, балдыраджюз.

46. Б а л — балаууз (воск), балкъаууз (вошина), балханий (ханс: медунница), балдыраджюз, балбал, балхам, бал бетли, бал эрик, бал туз (шекер), бал четен.

47. С ё з — сёзтепер (джаншакъ), сёзкъабчыкъ.

48. С у у — сиркесуу (уксус), суубаш, суукёз, суукъарын, сууджилик, суусан (ханс: лилия), суу бетли, суу анасы, суусар (куница), сууичмез (алты-джети джыллыкъ къой), суугыбыт, суубыдыр, къара суу, ёлю суу бла джаны суу (фольк. ёлгенни сау этген суула), суу-салам, суу бёрек, суу агъач.

49. Т а у у къ — тауукъбаш, тауукъаякъ (ханс ат), тауукъкёз (гитче тегерек кёзлю), тауукъ кёз (ханс ат), тауукъ ёлтюрюучю (ханс ат), алтын тауукъ, джандет тауукъ, агъач тауукъ.

50. Къ о ш — къошбаш, къошкъулакъ, къошаякъ, къошкъаш.

51. Х а н — къууушхан, чырайхан (чам: ариу).

52. Къ ы л ы ч — джанкъылыч, къылычаууз.

53. А гъ а ч — агъач киши, агъач тауукъ, агъач къоян, суу агъач, кёчер агъач.

54. А р т м а къ — артмакъатар (джарлы), артмакътагъар (джарлы), азгъынартмакъ (джарлы).

55. А й ю — айютюк (атны юсюнден: тюрю), айютабан (къара: табан), айютамакъ (гюрджюр ауазлы), айюбаш (уллубаш).

56. Д ж а н — джанджюрек, джанкъылыч, джандауур, джанбаш, джансюек, джан-джаныуар, джантау, джаналгъы, джанауал, джан тартыу, джаны-тини, джанкъоз.

104-чю б. Къайсы сёзлени омонимлери барды?

1. Кёк (бояу, космос), къаш (бетде къаш; ат джерни къашы), таш (къаты; джерде таш), бош (бошнагъа; ичи бош; алайына), ариу (чырайлы; ол огъай), сют (акъ; сюзюучю орган).

2. Таба (гырджын таба; алай ары), кьюу (сюр; кьанатлыны тюю), Джарлы (мюлксюз, насыбсыз; джары болгъан).

3. Тил (анат.: ауузда орган; миллет селешген сёзле), джаулукъ.

4. Джагъа (суу бойну; кийим джагъа; джагъаргъа деген этимден).

5. Къулакъ (геогр. ат; эшитиу орган), баш (иги, орган, мийикдеги).

6. Тай (атны тайы, къумач тоб), джер (топракъ, ат джер).

7. Бугъа (хайуан; паровоз), бой (суу джагъа; адамны мийиклиги; къумачны аркъаудан ёзге, тамал халысы; салыу-бойсунуу).

8. Битиу (ёсюу, этилиб бошалыу), тик (тик джер, тигёрге), тары (мюрзеу; тарыргъа деген этимден), кьыл (эт, ингичке зат).

9. Ачы (ачыгъан, татыусуз; нарзан), ат (хайуан; аталгъаны; атаргъа дегенден). Онг (онг джан; онгаргъа дегенден, хайырлы).

10. Сау (джаны болгъан; кесеги кьорамагъан; сауаргъа дегенден), сау-лукъ (джаны болгъанлыкъ; кесеги кьорамагъанлыкъ; сауулуучу).

11. Сёгерге (тигилгенни ызына сёгерге; аманларгъа), хапарчы (хапар айтыучу; баш член).

12. Тиш (ауузда тиш; тишлик таякъ, бичен-зат къалау), тёш (кё-кюрек сюек, гюрбеджи тёш).

13. Къурукъ (кийим тагыучу бау; ылыхтын), тоб (ойнауучу тоб, рулон; аскер сауут), тюй (мюрзеу; тюерге дегенден).

14. Туууш (добарлыкъ; кюн тийген джер), урум (римчи; уруу; ышан — сёз урум), урлукъ (битер зат; тюерик).

15. Уру (гудучу; чунгур), урчукъ (ийириучу; анат: джансюек башы бууун).

16. Уу (кийик аты; от; междометие), ууланыу (уулу болуу; этер кёл алыу).

17. Уулау (уугъа барыу; от; уу салыу), таракъ (кесилген кесек; баш тараучу), халат (аба; джангылыч), хакъ (джал; керти).

18. Чагъаргъа (баш этерге; къатышдырыргъа).

19. Чалыу (чалышдырылгъан джасау бау; чалкъы зат бла кесуу).

20. Чапырыргъа (кёл этерге; суусун затны алыб ызына сериюун къуаргъа), чарх (арбаны-затны чархы; организм), чачырауукъ (чачыраучу; битген джара).

21. Чанхы (ауруу; тишли къашыкъ), чарс (тубан-тютюн; ат чабдырыу-чариш), къара (бек; джазыу; бояуланы бири; ёлгеннге бушуу; къара атханда ышан), гюттю (тёгерек гырджынчыкъ; джассы).

22. Чат (эки аякъ орта; батыу джер; къулакъ), кюрен (тёгерек; бояуланы бир тюрлюсю).

23. Къыз (къыз адам; исси бол), къубулчакъ (тартынчакъ; айю чач — ханс), къаблау (кийиу; бюклеу; юй чаппа), къазакъ (джангыз; миллет-ни аты).

24. Хазна (байлыкъ; кёб), къаты (къызыу-дженгил; къатхан; къатыджюрек).

25. Къатыш (аралаш, къошул; биргесине), къотур (аз; джара), тутуш (джыгышыу; бир-бирин къаты тутхан), къызыу (дженгил; иссилик; къызгъаны).

26. Къаб (аша; тахта кёгет; тыш къабукъ), таб (джара ыз; келишген; кириш сёз), джохар (кёрпейиб тургъан; толкъунла маталлы; терек ат).

27. Тюрт (ары тебер; хыны), къош (бир кёзюуге джашагъан джер; экиден къуралгъан; джетек), къаназир (улла кёллю; дарий къумачны бир тюрлюсю).

28. Ала (къолан; ала тура; ауукъ; ол дегенден), джукъ (зат; джугъаргъа дегенде).

29. Сызаргъа (сыз тартаргъа; урларгъа; созаргъа (элтирге, узартыргъа, тартаргъа), быргъаргъа.

110-чу б. Джангы сёзле къурау.

I.

1. Джылан — джалан, къолан — къалан, къулан (кийик эшек), къумгъан — къымгъан, къалгъан — къылгъан (айю чач), къобан — къабан, къобаргъа — къабаргъа, тешерге — тишерге (тирмен ташны дубур-дубур этерге) — тёшерге — тюшерге, теберге — тюберге, тилерге — тёлерге, тёрге — терге — тирге — тюрге (тюр — масть), джагъаргъа — джугъаргъа — джыгъаргъа, къалау — къылау (джитиси, ауузу-зат бюгюлген), дуппукъ, сынаргъа — санаргъа — сунаргъа (кёлуне келирге), къымаргъа — къамаргъа, джаларгъа — джыларгъа, ушагъан — ашагъан, бюркген — бёркген, джаргъан — джыргъан, джити — джети, ким — кем — кём — кам (арх.: суу), таба — тоба, табан — тубан, джараланнган — джораланнган, саулукъ — суулукъ, таууш — туууш, къабалыргъа — къобалыргъа, базар — бозар — бузар, къорады — къарады.

2. Къазыучу — къызыучу, къырылыргъа — къарылыргъа, башланьыргъа — бошланьыргъа, къызы — къазы, къораргъа — къараргъа, джанаргъа — джонаргъа, кёреди — кереди, токъмакъ — такъмакъ, чыгъаргъа — чагъаргъа, къоранчха — къаранчха, къошха — къашха, кеберге — кёберге, тигерге — тегерге, кесерге — кюсерге, кетерге — кютерге, къычырыргъа — къачырыргъа.

II.

1. Джел, джол, джал, джул. Кылыкъ, къысыкъ, къыйыкъ. Барлакъ, барсакъ. Табакъ, таракъ, талакъ. Керек, кебек. Къалан, къабан, къаран (худжу), къагъан (ист. патчах). Къарын, къатын, къалын, къанын, къачын, къагъын, къазын, къашын. Къатыу, къазыу, къалыу, къагъыу, къарыу, къачыу, къаныу, къашыу.

2. Къабар — къадар — къазар — къалар — къачар — къагъар — къамар — къарар — къатар — къаджар. Табаргъа — таларгъа — тагъаргъа — татаргъа — тамаргъа — тараргъа. Келир — керир — кемир — кекир

— кечир. Кёпюр — кёмюр — кёчюр — кёрюр. Тамыр — ташыр — талыр — татыр — таныр — тарыр (тюзелир), такыр. Батыр — багыр — барыр.

3. Балык — базык — батык (батхан). Бёлек — бёгек — бёрек. Сабан — сазан, саман, сахан. Джарык — джазык, джабык, Джугъуу — джутуу, джулуу (башын алуу тойда-затда), джумуу. Улу — уру, уну. Ана — ата, аба, аша, ара, агъа, ала (къолан).

4. Къадау — къаджау, къарау, къалау, къамау. Къабакъ — къапакъ, къазакъ, къалакъ. Къатык — къашык, къайык, къазык, къаджык (ары, тал). Къутукъ — къумукъ, къурукъ, къууукъ. Къадыр — къабыр, къашыр, къалыр, къачыр, къарыр (къарыулар, эталыр). Топуракъ — торуракъ, тогъуракъ, тобуракъ (тёгерегирек). Талыу — табыу, ташыу, таныу, тагыу, тамыу, тарыу, татыу. Тытыр — тыкыр, тыбыр.

5. Къозур — къотур, къорур. Джылыу — джырыу, джыгыу, джыйыу. Джалау — джамау, джарау, джасау, джашау, джадау (зыкы, чийбел). Алтын — алгын. Къаймак — къайракъ. Садак — сабакъ.

III.

1. Тегене — бегене. Тыйын — кыйын, сыйын, джыйын. Тегей — кегей. Джол — гол, къол, сол, бол, тол. Сууукъ — джууукъ, къууукъ. Кыйык — мыйык, джыйык (джыйрылгъан, тартылыб буршуланган). Мыйы — гыйы, джыйы.

2. Бюрек — кюрек, джюрек. Мамыр — тамыр, дамыр (айыб), самыр, хамыр (асыры джумушакъ, илибижерек тылы). Буйрукъ — куйрукъ. Чабыр — сабыр, къабыр, табыр (табор). Бал — джал, тал, сал, зал, мал, нал, хал, чал. Къалак — талак, балак (аякны тьюю). Сюрге — кюрге, тюрге, чюрге (чююрюрге, джыяргъа).

3. Зыбыр — тыбыр, кыбыр (кыбырт), гыбыр, шыбыр (шыбырт). Сокъмак — токъмак. Чалкы — талкы, къалкы. Нохта — сохта, тохта. Тотур — сотур, къотур. Такыр — чакыр, пакыр. Хант — бант, сант, мант, фант.

4. Сарх — харх, чарх, тарх, шарх (шарх деб таууш). Кюлкю — тюлкю. Гырт — сырт, чырт, хырт, шырт, джырт. Харс — тарс, чарс, барс, Марс, фарс. Баш — таш, къаш, джаш. Джылыу — гылыу, сылыу, кылыу. Хар — тар, шар, кар (иш), зар, бар, къар, джар.

5. Салам — къалам. Бочха — чочха. Джер — тер, сер, бер, кер. Борсук — торсук (чортакыл; мен айтхан деб туруучу, терсине тартыучу). Мая — къая, джая, зая (зее), гая (улуу аууз, сарыубекни, алауганны ауузу). Байракъ — джайракъ, къайракъ. Сабан — табан, къабан, чабан.

6. Саман — джаман. Къабакъ — табакъ, чабакъ, сабакъ. Ышык — ашык. Джылкы — кылкы (будай баш). Билек — джилек, тилек. Джер — терк, керк (керкерге дегенде). Къылау — джылау, сылау.

7. Джара — Мара, тара, къара, бара, гара, чара, дара (айырылыб ал-
гъа, джангыз, энчи чыкъгъан). Джаякъ — таякъ, саякъ. Бёлек — кёлек,
мёлек. Сюрме — кюрме, тюрме. Къала — бала, тала, сала, джала, чала
(чала-къула). Нарт — тарт, къарт, шарт, карт, март. Гурт — къурт,
джурт, бурт.

8. Джай — май, сай, тай, къай, бай, пай, хай, шай. Борт — чорт (тик,
гырхы), сорт, торт, джорт, морт, порт. Тары — дары (дарман), сары,
джары, къары, бары. Джек — кез, сез, тез, сез. Къаларгъа — джаларгъа,
таларгъа. Къалыргъа — салыргъа, чалыргъа, талыргъа. Багъаргъа —
джагъаргъа, тагъаргъа, къагъаргъа, чагъаргъа.

9. Сырыргъа — джырыргъа, къырыргъа. Мараргъа — джараргъа,
къараргъа, тараргъа. Дууулдаргъа — гууулдаргъа, шууулдаргъа, зуул-
даргъа. Тёгерге — сёгерге, чёгерге. Бууаргъа — тууаргъа, джууаргъа,
къууаргъа. Кёк — тёк, сёк, чёк. Джур — тур, къур, бур.

ІУ.

1. Сабан, табан, къабан. 2. Кюн, тюн, джюн. 3. Боюн, къоюн, тоюн
(той). 4. Джылы, тылы, мылы. 5. Къайын, сайын, зайын. 6. Буруш,
туруш, къуруш. 7. Къын, сын, тын, чын. 8. Кеб, теб, себ, деб. 9. Газ, таз,
саз, баз, джаз, наз, къаз. 10. Сой, той, бой, къой, джой, хой. 11. Шин,
тин, гин, мин, дин, зин (борч, эркинлик). 12. Сер, джер, тер, кер, бер,
дер. 13. Бел, джел, кел, мел. 14. Суу, къуу, буу, туу, джуу. 15. Къол,
джол, тол, сол, бол. 16. Къар, тар, джар, бар, шар, зар, хар. 17. Буууб,
къуууб, туууб, суууб, джуууб. 18. Кёк, тёк, чёк, сёк. 19. Кюз, тюз, сюз,
къюз. 20. Джууукъ, сууукъ, къууукъ. 21. Къыз, къыл, къыт, къым,
къын, къыр, къыс, къыш. 22. Кюрен, кюрек, кюреш, кюрес, кюрел,
кюрет, кюрем. 23. Къалакъ, къалам, къалач, къалау, къалан, къалар,
къалат. 24. Талакъ, талау, талах, талаш, талан, талат, талар. 25. Таб,
тадж (патчах бёрк), таз, такъ, тал, тар, тас, тат (аша), тау, таш, тай. 26.
Табакъ, табан, табар (товар), табал. 27. Джаран, джарау, джараш,
джарат, джарар. 28. Туруу, турукъ, турум (кесин тутханы). 29. Къарыу,
къарыш, къарын, къарым (кюч, хыйсаб, болум, къарыу), къарыл. 30.
Къуру, къурч, къурт, къура. 31. Къара, къары, къарт, къарч (борч). 32.
Тары, Таркъ, тарс, тарх (ачханы цифрасы, цифра), тарт, тара. 33. Кере,
кери, керк, керт (джон). 34. Уяу, уят, уял, уян. 35. Аяу, аят, аяз, аякъ,
аял, аяр.

У

1. Хал — халы, халкъ. Гыбы — гыбыр, гыбыт. Тулу — тулукъ. Чыр
— чыркъ, чырт. Джыл — джылы, джыла. Таб — таба, табу. Къаза —
къазакъ, къазан, къазар (азаб, баш ауруу). Бала — балакъ, балан (баш-
ла бармакъ).

2. Кьобу — кьобуз. Тёр — тёре, тёрт. Джар — джара, джары. Бута — бугау, бутакъ. Тер — тери, терс, терк (дженгил, тез).

VI

1. Башлану, ташлану. 2. Сюрюрге, джюрюрге. 3. Турум, бурум (бурулгъан; бир бурлукъ), кьурум, чурум. 4. Сорую, кьоруу. 5. Джарыргъа, барыргъа, тарыргъа (юренчек болургъа, этерге тюзелирге). 6. Къалуу, салуу, талуу, чалуу. 7. Тулу. 8. Тамал, Джамал. 9. Къары, тары, джары, сары, бары, дары. 10. Сакъ, къакъ, чакъ, такъ, бакъ, джакъ, хакъ. 11. Бачха. 12. Бат, джат, сат, мат, хат, чат, къат. 13. Батаргъа, сатаргъа, джатаргъа, татаргъа къатаргъа. 14. Джауаргъа, сауаргъа. 15. Байлану, сайлану, майлану (май-джау). 16. Джарыу, къарыу, сарыу, тарыу, барыу, дарыу (татыу, джетуу). 17. Баш, таш, къаш, джаш. 18. Тёре. 19. Гёзен. 20. Кьурургъа, бурургъа, турургъа. 21. Бууаргъа, джууаргъа, кьууаргъа, тууаргъа. 22. Джарыкъ, тарыкъ, чарыкъ. 23. Тели, кели. 24. Боюн, кьоюн, чоюн, доюн (диал.: иги). 25. Бояргъа, джояргъа, кьояргъа, тояргъа, сояргъа. 26. Бауур, дауур, джауур, Зауур. 27. Бала, джала, сала, къала, тала. 28. Туру, кьуру. 29. Базаргъа, джазаргъа, къазаргъа. 30. Базыкъ, джазыкъ, къазыкъ. 31. Джаякъ, саякъ, таякъ. 32. Отуз. 33. Джаяргъа, къаяргъа, таяргъа. 34. Джашау. 35. Бурун, джурун. 36. Тегей, кегей. 37. Сюзюк, джюзюк. 38. Таба, заба, чаба, саба, къаба, баба. 39. Тоба. 40. Бет, джет, кет. 41. Боракъ (ат). 42. Таджал, маджал. 43. Саламат (сау-эсен). 44. Талай, къалай, джалай, балай («Балай-балай! — деди эмеген».) 45. Чот, тот. 46. Токъ, джокъ, сокъ. 47. Джол, сол, къол, гол, пол, тол. 48. Бешик, тешик. 49. Гинджи. 50. Къара, Мара, чара, тара, гара, бара, джара. 51. Кьууурт, джууурт, гууурт, сууурт. 52. Джомакъ, чомакъ (таякъны бир тюрлюсю). 53. Къазан, сазан. 54. Такъмакъ, чакъмакъ. 55. Къашыкъ. 56. Буруу, туруу, кьуруу. 57. Толтуруу. 58. Сюзерге, джюзерге. 59. Тюй, суй, кюй, чуй. 60. Сюзгюч, джюзгюч. 61. Кьуу, туу, джуу, суу, буу, дуу, зуу. 62. Тур, бур, джур, кьур. 63. Тиерге, киерге. 64. Къыз, сыз. 65. Байлыкъ, джайлыкъ, тайлыкъ, шайлыкъ. 66. Саман, джаман, хаман. 67. Челек. 68. Сюрген, дюрген. 69. Дау, сау, джау, тау, бау, гау, шау, хау. 70. Тай, джай, сай, дай (эчкиге айтылычу междометие), бай, хай, къай, пай, май.

VII

Маджа — марджа, худжу — хумджу, къысыкъ — кыйсыкъ, гума — турма, кеме — керме, керме — кертме, арыкъ — артыкъ, къатыкъ — къартыкъ (къан алычу сауутчукъла), джора — джоргъа, джалау — джалгъау, джалкъау, джылау — джырлау, сылау — сылтау, джалан — джалгъан, джама — джарма, сыра — сырма, къалан — къалкъан, джырыкъ — джыртыкъ, тарау — тарлау (узун тар сабан), баракъ — барлакъ (сюрюлмей тургъан джер), джары — джарты, кеме — кёрме (выставка), кыйыкъ — кыйтыкъ, къара — къаргъа, къарта, турукъ —

турлукъ, къарыш — къаргыш, арыш — аргыш, гырын — гырджын, джара — джаркъа, къалакъ — къалтакъ, бугъа — булгъа, чынай — чын-дай, макъа — маркъа, машкъа (тынч ат), машакъ — маштакъ (алаша), джылы — джылкы, табан — табхан, къапакъ — къапхакъ, джеген — джетген, къабын — къабхын, керген — кертген, мысал — мысхал (4,26 грамм), тобукъ — тоблукъ.

УІІІ

131-чи б. Ненчашар сёз къуараргъа боллукъду?

1. Таз, тоз (къайын къабукъ, береста), туз, тёз, тюз, тиз. Къаз, къоз, къыз, къуз (джел-къуз). Къал, къол, къул, къыл. Баз, боз, буз, без, биз, бёз (къумачны бир тюрлюсю). Джакъ, джокъ, джукъ, джыкъ.

2. Таш, тыш, теш, тёш, тюш. Саз, соз, сыз, сез, сиз, сюз. Сал, сол, сыл, сёл. Такъ, токъ, тыкъ. Таб, тоб, теб, тюб.

3. Тар, тыр, тур, тер, тир, тёр. Джар, джор (къач, крест), джур, джыр, джюр, джер. Баш, бош, беш, биш. Бал, бол, бел, бил. Къар, къор, къыр, къур.

4. Джорт, джурт, джырт. Сарт (сад), сорт, сырт, сюрт. Карт, керт, кюрт. Къору, къуру. Чаба, чага, чала, чана, чара, чача.

5. Чабакъ, чачакъ. Чыдау, чынгау. Къыйыкъ, къырыкъ, къысыкъ, къызыкъ (къызыб къалыучу), къылыкъ. Къай, къой, къый, къуй. Тай, той, тий, тюй.

ІХ

1.

къ	а	ш	к	е	з	дж	а	з	к	е	р	б	а
	о		к	ю	з		ю	з	к	ё	р	б	у
	у			ё			е			ю			и
	ы									и			е

2.

с	а	н	дж	а	л	дж	а	н	б	а	р	къы	з
	ы			о			о			у			р
	е			ы			ю			е			ш
				е			е			и			м
				у			и						л
													с
													т
													н

114-чю б. Гынтылы соруула

1. Уллу деген сёзге синоним «тамада» дегенни алыб. 2. Боллукьду, кьымгъан деген сёзде ы харифни орнуна у салсанг. 3. Кьадама. 4. Т хариф: т — от. 5. Нохта бау. 6. С, т: ханс, хант. 7. Джаяу дегенде я хариф барды. 8. Джур. Джур — ун. 9. Ы, с, х, т: тары, тарс, тарх, тарт. 10. Болады: ай — тым-айтым. 11. Кьарт — а-кьарта, 12. Кь — улакь-кьулакь. 13. Кьурукь: кьуру — кь. 14. Кьыз деген сёзю бай дегенни аллына салыб, бирге джасанг: кьызбай. 15. З хариф ни: джангы — з-джангыз, эски — з-эскиз. 16. Хар бирин артын аллына окьусанг, бирси чыгъады. 17. Шохайда — ай барды. 18. Джаулу кь — джаулукь. 19. Б-ны орнуна т салынса, боллукьду. 20. Кьууукь деген сёзде кьысха у-ну орнуна р салынса, боллукьду. 21. Ашыкьны аллына кь салыб, неда киндигин ёрге айландырыб, сабчыкь салыб. 22. 70+30+юм-джюз+юм-джюзюм. 23. Суу джагъа, кийим джагъа, отджагъа. 24. Балта, балий, балаууз, балхам, балсытгу, балбал (таш сын), балах (палах), балтыр, балакьа, балтуз (бал), балыкь, балакь. 25. Сохан джау болады (душманны орнуна джау деген сёзю салыб). 26. Кьазыкьда биринчи кь кетерилсе, азыкь болады: кь-азыкь. 27. Балакь, балтыр дегенледе.

115-чи б. Чам соруула

1. Киштик «кишт» дегенни, тауукь «киш» дегенни ангылагъанлары ючюн.

2. Тауукь тил бла кьой тил бир-биринден башха болгъанлары ючюн.

3. Бек бурун, уучулукьну заманында, ит уучуну суйген нёгери болгъан заманда ит деген сёзю чюйре магъанасы болмагъанды.

4. Адамланы игиликни ангыламагъанлыкьларына, ат-бет атау бла намыссызлыкь этгенлерине бек уллу айыб этерик эди.

5. Бошаууз (ичинде сёз тыя билмеген), аманаууз (намыссыз сёлешиучю), кьаууз. Аманаууз (тау джити), ачыкьаууз (эссиз), ауузлу (ачы сёзлю), ауузсуз (тынч адам), джелимаууз (джут, джетишим, тоюмсуз), ауузлукь (джюгенде), балаууз (воск), джоппуаууз, кьараууз (кьараракь; огьурсуз, ачы сёзлю), гаяууз (гыргыр, керексизге сёлеширге суйген) д. а. к.

6. 50 кьалады. Джюз бла джарым — 150, джюз джарым — 50.

7. Бир-бирине кьошуб бир сёз кьурагъан заманда, аланы хар бирисин аллына, артына салыргъа да болады: лахор, хорла.

8. Джаулу гюттю, адай гюттю.

9. Кёнчек. Раковинагъа кьарачайча джылан кёнчек дейдиле.

10. Эшек. Эшек кьычырады демейдиле, окьуйду дейдиле.

11. Бегене тегене — бегене кьуюлуучу тегенеди, суу челек дегенча. Тегене бегене — тегене бла бир бегене деген магъанадады, челек суу дегенча.

12. «Чындай-мындай» дегенде —

Чындай — артда, ол — алда.

Галошлагъа чёкгенле —

Аны айтмагъан аманла.

13. Биринде пил, биринде баш барды.

14. Огъай. Гампил — джанбаш деген сёздю.

15. Къыркъма.

115-чи бет. Ш а р а д а л а .

1. Хал, ат, халат. 2. Тюе. 3. Юр, сюр, юрсюр. 4. Лоб-лоб. 5. Киштик. 6. 3, уста, устаз. 7. Джыл, джылы, джылан. 8. Аш, арыкъ, ашарыкъ. 9. Къала, бала, тала, джала, ала, сыла, д. б. 10. Къабчыкъ, юрсюр, тамакъ, чабакъ, сокъур (сокъ-ур), къабакъ (къабакъ), д. б. 11. Джур, ун, джурун. 12. Сер, сернек. 13. Мал, къар, малкъар. 14. Къара, чай, къарачай. 15. Шайнек, шай. 16. Кёр, юрге, кёрюрге. 17. Кюр, юч, кюрюч. 18. Джом, акъ, джомакъ. 19. Чаб, акъ, чабакъ. 20. Къуру, къурум. 21. Аламат (алам, ат).

118-чи бет. А н а г р а м м а л а .

1. Улду. 2. Акка, амма, аппа. 3. Азат, таза. 4. Къууат, тауукъ. 5. Кий-им, мийик. 6. Кийик. 7. Хур-хур. 8. Кебек.

119-чу бет. Л о г о г р и ф л е .

1. Кеме. 2. Буу. 3. Хата, ат.

119-чу бет. Ш а р а д а . У у у у .

122-чи б. А р т ы к ъ с ѳ з .

I. 1. Бели (и-иелик аффикс). 2. Тегене — ат. 3. Джилек — ашар зат. 4. Юрге — аффиксиз. 5. Ингирги — аффиксли. 6. Къумгъан — этимсыфат тюлдю. 7. Себгил. 8. Бёдене — къанатлы. 9. Къоз — ат. 10. Мылы — аффиксиз.

II. 1. Дурман — орус сёз. 2. Дарман — ат. 3. Тыбыр — бёлюмлери бирча тюл. 4. Эчки — бала тюл. 5. Акка — къарт. 6. Тобу — аффиксли. 7. Таракъ — ызына окъулса, башха сёз. 8. Бегене — сауут тюл. 9. Ча-чакъ — арты-аллына окъулса, башха сёз. 10. Къаугъа.

III. 1. Узгъа — баш болуш. 2. Отджагъа — башха тамыр. 3. Къайгъы. 4. Быргъа — этим. 5. Гёлендир — ат. 6. Къузгъун — ат. 7. Тютюн. 8. Орузлама. 9. Къарауул. 10. Джылауукъ — башха тамыр (омоним тамыр).

IV. 1. Отуз — сан. 2. Итиу — зат. 3. Кёзлюк. 4. Арауун. 5. Къытаргъа — (къабаргъа) — синоним тюл. 6. Сылды — этим. 7. Юре — этимсёзлеу. 8. Къубул — буйрукъчу этим. 9. Къанамат. 10. Рамазан — нарт ат тюл.

V. 1. Таракъ. 2. Къабдал. 3. Юркек. 4. Чагъаргъа — синоним тюл. 5. Джаргъа — бер, болуш. 6. Самыр. 7. Ышануу. 8. Джарашуу. 9. Сагъыш-лануу. 10. Къайнама — буйрукъчу болуш.

VI. 1. Бокка. 2. Джазыу — башха аффикс. 3. Джангур — суу. 4. Нохта бау — бау тюлдю. 5. Долай — меджисуу аллах. 6. Чомур — ат. 7. Кёрююн. 8. Серме — буйрукчу этим. 9. Къууурма — къош сёз тюл. 10. Кибик — ат тюл.

VII. 1. Къурху — алай сёз джокъду. 2. Мыйыкъ — ызына окъулса, башха сёз. 3. Алмасты. 4. Къалакъ. 5. Сары — омоними джокъду. 6. Джаншакъ — бёлумлери бирчала тюл. 7. Къуурма — халатлы сёз. 8. Кёзкёрмез — къош сёз. 9. Ууакъ — ахыры къ. 10. Сабах — ахыры х.

VIII. Хаух — ахыры хъ.

IX. Сыйы — аффиксли.

X. Тёрге — ё тауушлу.

XI. Дисгармония — -ция кесеги джокъ.

XII. Хырха.

XIII. Мылын — джокъ сёз.

XIV. Къартчыгъа — къанатлыны аты.

XV. Анты — нг джокъ.

XVIII. Хаух — хъ харифи бар.

XIX. Тайма — басым экинчи ачыкъгъа тюшген тёреси джокъду.

XX. Къауракъ — й джокъду.

125-чи б. Гынтылы соруула.

1. Татлиука (Татлычыкъ деген сёздю), Татлыхан, Татлыстан, Балдан, Балий, Балготай, Балкъыз, Балбийче, Балханий, Балыуа, Балаш, Балбу, Балдаш, Балмёлек, Балият, Баллиука.

2. Айбала, Баладжан, Балахан, Гитче, Гитчечик, Гыкка, Тайбала, Боташ (Ботачыкъ деген сёз), Джюджек, Гыджык (арх. къызчыкъ), Къызчыкъ, Гыджына (къызчыкъ деген сёз), Гыджыккы (арх. къызчыкъ). Къозай (къозу).

3. Къозтойме, Балий, Назбий, Къозбала, Дугъум, Балият, Наныкъ, д. а. к.

4. Гюлтотай, Кулина, Кулистан, Кулизар (гюл, кюл — гокка, гокка ханс), Кулият, Кулий, Роза, Ариузат (роза), д. а. к.

5. Кёкчюк, Кёгала, Кёккёз, Акътамакъ, Къараджаш, Акъкъуш, Сары, Сарыкъуш, Сарыбий, Сарыбаш, Къарабаш, Къаракъыз, Къарачач, Ш/Акъбийче, Къарачыкъ, Къарамырза, Чыммакъ, Къарачай, Къарабатыр, Акъбоюн.

6. 6. Къалай, Багыр, Темирджан, Бийболат, Темирбаш, Темир, Болат, Джантемир, Астемир, Кююш, Ташболат.

7. Батырбий, Батыр, Батыралий, Батырбек, Аслан, Къаплан, Таулан, Бияслан, Джаубатыр, Джаубермез, Тулпар, Кичибатыр, Асланий, Батыргерий, д. а. к.

8. Алмаз, Мермер, Марджан, Гяухар, Алтынджан, Сырма, Сырмахан, Налмаз, Налмазхан, д. а. к.

9. Сылпагъар (сютпюгюр — бек джити уллу бычакъ), Къылычбий.

10. Чубур, къысха.

11. Элбуздукъ.

12. Джулдуз, Джулдузхан, Нюрхан, Нюрджан, Нюрахмат, Нюрсеит, Аймӧлек (Аймӧлек — лунатик), Айхан, Айджаякъ, Айсурат, Айшат, Кюнтотай, Айса, Айдарукъ, Айдемир, Айдамбул, Чолпан, д. а. к.

127-чи б. Гынтычы соруула.

1. Текекӧз (бедер), итакъыл (харам), бегеджен (кемсиз семирген), тауукъбаш (саякъыл), эшек (харам, хыйла, аман халили), тууар (санча, тынчкӧл, дуппукъ), тууартыймаз (джалкъау), джылан, джыланбет (огъурсуз, уубет), танабаш (уллубаш), тонгузакъыл (аманакъыл), илячин (тири, джити), къарт айю (ауур къымылдагъан адам), байтал (дюрген, толпама тиширу), аджир (ауузлу, огъурсуз тиширу), бӧрю (джут, тоюмсуз), къоян (сескекли, къызбай), тюкю (алдыр, кука), ит бла бир (аманакъыл), бузоу киби (асыры тынч), къангкъаз киби (джукъусуз, сакъ, сагъайыб туруучу), агъаз киби (кирмеген джери болмай айланган), тӧе киби (узун ёре), ёгюз киби (ашамлы, тоюмсуз), багалача (мухарла, джетиб болгъанны джутуб къююучула), чибинча (хызеу, ашамсыз, къарысуз), чарсха чабар атлача (таукел, онглу, джукъ этерге кесин тыялмай тургъанла), тууардакъ (ишленмеген).

2. Маму — бӧрю, мамучар — бӧрю тутуучу ит, мамурач — айю бала.

3. Чиле терек, марал чӧб башы, къый чапракъ, къый мусхот, кӧгюркот от, ит бурун, ит-тили чапракъ, абазакъоян (мальва), тауукъ ёлтюрюучю, борсукъ кӧз, аджирик ханс (пырей), тонгуз чыгъана (дурман), бӧрю кӧз, бузоу тиш, эчкемчек, эчки агъач, тауукъ аякъ, д. а. к.

4. Темирли — ёлче челек (темирли бла бир ун, мюрзеу).

5. Тауукъ аякъ, къаз аякъ, терсаякъ.

6. Теке-кете, макъа — къама, бата-таба, баса-саба, база-заба, джарма-маджар (мадьяр), джаркъа-къаджар (Иран), Мекер-керме, джаба-баджа, д. а. к.

120-чы б. Не деучендиле?

1. Акъылынга сохан туурайым. Акъылынг олмуду?! 2. Эрнинде уузу кебмегенди. Гыкка къылыгы тохтамагъанды. 3. Хырларынг бошлангандыла. Эшегинг ёлгенди. Бурнунг салынганды. Сюлдери тюшгенди. 4. Шапаны алашасыча. Къачдан сора бышлакъ тапха. Озгъан джангурну джамчы алыб сюргенча. 6. Баш кюн бла бош кюн сайын. Эсине тюшгени сайын. 7. Сынган гырджынны джабышдырырга кюрешгенча. 8. Сууну башын кесген эмегенча. Джолгъа тюшген таш киби. 9. Ёлор отлары бирге джанмайды. Ит бла киштикча. Алибек бла Текелей. 10. Суудан бӧрек сакълагъанча (умут этгенча). 11. Суугъа таянганча. 12. Джылан кесини къабына джийиргенгенча. 13. Аякъ тюбюнде чӧб сынмайды.

Къууанч тыбырлы болганды. Анасындан жангы туугъанча болуб айланады. Арбазында тай табханчады чоту. 14. Эт бла бычакъча. Алибек бла Текелей. 15. Эшек арба джолгъа тюзелгенча. Аппий харсха тюзелгенча. 16. Туумагъан айгъа салам бергенча. Тауда отлай тургъан джугъутурну этинден тюзде шорпа этгенча. 17. Айюню кесин кёре эди да ызын излей эди. 18. Ауузунда сёз тохтамагъан. Билгени тилине ауурлукъ этген. 19. Эчки бер да эчки ал, макъыргъаны артыгъы, Къудайнатны сатыуу. Апаслыкъ зарагъин тёрт шай бла толтургъан. 20. Бас-тасы болмагъан джерге къалагъын ургъан. 21. Халгер хансдан чыкъгъанча. 22. Тёппесинден къуяды. 23. Тобукъ тюбюнден бардырады (атады). Ётюрюкден тюбю болмагъан. 24. Къара тынгылауну береди (басады). Ауузунда къууут джуммагъы болгъанча. 25. Атказны берди (басады), джекден джууукъ къоймады. 26. Айдаккуну отлукъ ташларыча. 27. Аягъын бузда бардыргъа. Анасындан туугъанына сокъурандыргъа. Башын тютюнлетирге. 28. Байрагъа мияу дегенча. 29. Дюккючден чюй чыгъаргъанча. 30. Хурджунлары джелден толу. Юйюне къутургъан тууар кирсе, мюйюзюне илинир заты болмагъан. 31. Джагъасына джабышыргъа. Джагъасындан алыргъа. Мыйыгына битерге. Мант башы къойну къуйругъуна джабышханча этерге. Эшек чыгъанача илинирге. Юсюне илинирге (джабышыргъа). Гыбыча джабышыргъа. 32. Кесин ким эсе да бир этерге. Кесин кёкден тюшгенча кёрюрге. Бурнун кёкге тутаргъа. Бурну кёкню джыра баргъан. 33. Ауузу бла къуш тутады. Ауузу бла джассы-джассы кеседи. Къуру айланган тирменча. 34. Къашын-башын тюерге. Кёз-къаш бермегге. Джауар кюнча къаралыргъа. Тюрсюнюнден къар джауа. 35. Бурну бла сёлеширге. Бурнун тургъузургъа. 36. Артына-аллына къарамай. Бирлемей-экилемей. Таш салыргъа бюртюк санай турмай. Артха-алгъа салмай. Экилене турмай. Бир къолу бир къолун тарта турмай. 37. Аны халын тартаргъа. 38. Джюреги сампал таууш этерге. Башчы къытчасдан юркгенча. 39. Къарын этдирсе да, джау этдирлик тюлдю. Хазыр ашха бисмилля. Ёретин джукълай тургъан. Хан-ны эринчеклеринлей. Бир аягъын кеси алгъынчы, бир аягъын ит алады.

131-чи б. Чам элберле.

1. Бурун. 2. Галош. 3. Къаш-баш. 4. Тил. 5. Къууанч. 6. Аууз. 7. Къаргъа. 8. Кёз. 9. Эшек.

143-чю б. Къалай айтадыла?

1. Эки кёзню бирин къоймагъан. Къолу чиби. Чибилги болгъан. Къолу сыпы. Тёбедегин тёбен джюздюрюучю.

2. Таякъдан атлагъысыз болургъа. Тюнгкеси тауусулургъа. Бутлары къыйылыргъа. Сылыт болургъа.

3. Табсанг къойма. Аны уа атайтмазда излерсе. Ызына къаура чан-чыб къалды. (Къалдын, къалдым).

4. Дуу гара! Шайтан джелча, думп болду. Олсагытдан тасдан тас.
5. Къасхалта хансдан чартлаб чыкъгъанча. Халгер хансдан чыкъгъанча.
6. Атангы да сатарыкъды.
7. Къутургъан тууарны мююзюне илинир зат джокъду.
8. Капекге тийишмеген. Ит нийсгемезлнк. Джолда табсанг, алмазлыкъ. Къара капекге тийишмеген. Аны ючюн деб джюн устуккуну къара тюгюн къоратмазча.
9. Къат джарымына тийишмейди (джетмейди). (Ол аны) олтанына да джетмейди. Экиси атлы бла джаяу кибикдиле.
10. Джерге кирлик болду. Джерде тешик табса, кирирча болду.
11. Тилими учунда айлана турады.
12. Эртде кишини къаягъа сюеб кетгенча.
13. Тили тутулду. Сёзю тамагына бекленди.
14. (Ма) сау бол да къал! Анга кишини дауу джокъду. Анга душман дау табсын! Анга кишини ишеги джокъду. Китабха къарагъанча айтдынг. (Китабха къарагъанча сёлешди). Алтын багъасы сёз айтдынг.
15. Зукку чибин санга! Сакъла!
16. Аллах берди бишген аш.
17. Обур кетди — орун къалды.
18. Къошда джокъгъа — юлюш джокъ!
19. Асыры уялгъандан мангылайында ючюнчю кёз чыгъарлыкъды.
20. Азыкъ тюбюнде чёб сынмайды. Анасындан джангы туугъанча болду. Арбазында тай туугъанча болду. Таш тюбюнде къоян тутхан кибик къууаныргъа. Атасы къошдан келгенча джарыргъа.
21. Тузламай къатдырды. Къатдырды. Къашына салды.
22. Башына кюн чакъыра айланады.
23. Башына сый тартады.
24. Токълуу тобугъу кибик. Тюк чакълы. Тырнакъны къарасы чакълы бир.
25. Ат ашагъан айю кибик.
26. Джанын къолуна алгъанча. Чарсха баргъанча. От тюшгенча. Ёртеннге чабханча. Къуууртха чабханча (джёнегенча).
27. Сыфатындан суу ичерсе. Атлыла атдан тюшген. Суу суратча (адамны юсюнден). Кёзюнгю алалмазса. Къараб турайым дерсе. Суу орнуна ичерсе. Къараб къарамындан тоймазса. Ариудан тебсей (джырлай) турады (затны юсюнден). Ариудан къобуз согъа турады (затны юсюнден). Ариула джаратылгъан кюн туугъанды.
28. Эти терисине сыйырмайды. Бир ауузу тёртте ишлеген. Ашагъаны бетин чыгъаргъан (чам.) Ашагъаны ичине джарашхан (чам). Бегеджен. Тепсини бетин чыгъаргъан.
29. Шибижияны сабаныча (хоншулары аз-аз кеслериникилеге къоша, Шибижияны сабанын джокъ этиб къойгъандыла).

30. Атамы джылкысындан тай тут. Узун бичеринги кыкса бич. Ата-сыны аман кёзюне. Атасыны кёзюне учурайым. Манга берлигинги хурджунунга сал. Манга берир тарагы кесилмей кьалсын (харбыз, хау-ун таракъ).

31. Андан сора башына ташмы керекди. Аны табса, башы кёбер.

32. Омакъ таууш этерге. Омакъланнгандан джер джарады. Омакъ-ланнгандан бек бишген харбыз кибик атылыргъа аз турады. Омакълан-нгандан ууалыб кьалады.

33. Арты кьалынды. Ызы кьалынды.

34. (Не зат) кьоллу болду.

35. Телче тамыры кибик. Къара чегет кибик. Дуня бла бир, эл бла бир. Черее (черие) аскер кибик. Тул-тубан кибик.

36. Кьол джууду. Ичи чириди.

37. Кёкюрек къая.

38. Терисин кьобарыргъа.

39. Дюниялыкъга талашхан адам. Бетине талашхан адам.

40. Сыбабхадан чыгъарыргъа.

41. Сени джауунг анлай болсун!

42. Тин кирди. Сыртына тюк чыкъды. Аякъ юсюне минди.

43. Байдан бели бююле.

44. Ичи тутмайды. Джюреги тутмайды (алмайды). Бурнун чюйюреди.

45. Сымач кибик. (Сымач, сюелиб кьараб тургъан болмаса, джукъ беригиз деб тилемегенди).

46. Керегин берирге (табдырыргъа). Тёрт этегин башына кьабларгъа. Какиясын берирге. Къашына салыргъа.

47. Эки элиден кьалгъанды.

48. Джаханым джылан. Джыланни ууу бла кирпини тюгонден джаратылгъан. Тилин джылан джалагъан.

49. Кьоркыгъандан ичинде джаны джокъду. Ичи сенгилчек болуб турады. Кьоркъа-кьоркъа кьоян териси болгъан. Джаны тамагына тыгъылыргъа.

50. Кёзюнде огъу болса, урур кибик.

51. Тубаннга иерге.

52. Аны не сёзю, не башы! Аны не айтханы, не кьалгъаны! Гинасуу кибик.

53. Башы джомакъгъа кьалыргъа. Джомакълыкъ болургъа.

54. Джашыртын кьабхан ит кибик.

55. Кёб тур да бек чаб.

56. Ач кьарным, тынч кьулагъым.

145-чи б. Суратла къайсы уюмаланы эсге сала-дыла?

Къаргъа . Къаргъа къабар эти джокъ. (Азгъын).
Аман тилли къаргъача. (Аман къууум этиучю).
«Башында аман тилли къаргъа кычырмасын!»
(Чарпыусуз бол! — алгыш).
Аман кюнню къаргъасыча. (Къурушхан).
Къаргъа къазыкъгъа къонганча.
Къаргъаны кесини тауушу кесине сейир.
Балалы къаргъа аш ашамаз.
Къаргъа баласына «чыммагъым» дей эди.
Къаргъа къаргъаны кёзюн алмаз.

Эшек . Эшекни бузгъа тартханча.
Эшек арба джолгъа тюзелгенча.
Эшек бузгъа тирелгенча.
Эшекден джыгъылгъанча.
Эшеги ёлген таулуча.
Эшек кёрмеген эл.
Эшекге къонгурау такъгъанча.

Эчки . Эчки бер да эчки ал, макъыргъаны артыкълыгъы.
Эчкилерин къозгъаргъа.
Эчки чырым этерге.
Эчки джапхакъ кибик. (Джукъа).

Ит . Айгъа юрген ит кибик. (Эрикгенден иш этген кибик этген).
Ит бла киштикча.
Ит болургъа. (Бек арыргъа, безерге).
Итге атылгъан сюекча.
Ит дууаны терсине окъугъанча.

Джылан . Джыланнга уу берген кеселекке.
Джылына кёре — джыланы.
Джылан кеси кесини къабындан джийиргенгенча.
Джыланларынг чыкъмай эсе. (Нек гузаба этесе!)

146-чы б. Уюгъан сёзтутушлада халатлагъа тю-зетиуле.

1. Ит иесин. 2. Мыллыгын. 3. Тутаргъа. 4. Башын ёрге. 5. Чёгерге. 6. Кёкге. 7. Кёлтюрмезге. 8. Булгъаргъа. 9. Суугъа. 10. Таб. 11. Таяк болургъа. 12. Башына. 13. Къалкъыу этерге. 14. Сууу. 15. Болургъа. 16. Кёрюрге. 17. Чагъылыргъа. 18. Энишге. 19. Джыламаз. 20. Берчкъол. 21.

Белин. 22. Аманат этерге. 23. Бериден. 24. Бети-кьуту. 25. Сыйындырырга. 26. Тюкюрюрге. 27. Болурга. 28. Эшекге. 29. Билгенча. 30. Тенг тюдюле. 31. Ур! 32. Беш башлы. 33. Бёрю азыгы. 34. Баргъан суугъа. 35. Ашагъанын, ашамай. 36. Бийсиз чибинлеча. 37. Джубранчы. 38. Бир аягы анда, бир аягы мында. 39. Артына турмагъан. 40. Болурга. 41. Артакъ болурга. 42. Бир джылга. 43. Къаратмазга. 44. Иги шагъат. 45. Бир къулагындан, бир къулагындан. 46. Оу, шау. 47. Кюнлюк. 48. Балта. 49. Къылдан. 50. Тойдан чыкъ. 51. Джарашырга. 52. Къыйшырга. 53. Къагъарга. 54. Салынырга. 55. Агъач кибик. 56. Чыгъарырга. 57. Къаяга. 58. Тауукъну. 59. Тюк. 60. Къылыгы. 61. Гыбыт къобуз. 62. Тюшюрюрге. 63. Атказны басарга. 64. Къалач деб. Апасыча. 66. Табасы. 67. Джабмай. 68. Джетерге. 69. Элтмезча. 70. Джерге. 71. Джерни. 72. Чалышырга. 73. Къулакъ от. 74. Къабынырга. 75. Къыпты кыны. 76. Чайнарга. 77. Этмезге. 78. Битерге. 79. Иерге. 80. Кёлек. 81. Къагышырга. 82. Салмазга. 83. Ётмейди. 84. Салырга. 85. Тюшюб. 86. Чарлтырга. 87. Тёшекге. 88. Айланырга. 89. Башына къабларга. 90. Тиш. 91. Тутарга. 92. Ай кибик. 93. Киерге. 94. Къысхасы. 100. Кетерге. 101. Юзерге. 102. Этерге. 103. Айланырга. 104. Уятны, хаятны. 105. Харсха. 106. Чархы. 107. Кирирге. 108. Атыча. 109. Айырырга. 110. Чыкъ. 111. Чыракъ. 112. Ханс. 113. Этерге. 114. Байларга. Къабдырырга. 115. Тас. 116. Къатышыб. 117. Юреннген. 118. Къобарырга. 119. Къобарырга. 120. Аулатырыкъ. 121. Джалагъан. 122. Джылан. 123. Шыкъыртха тынгылагъан. 124. Сабан. 125. Басхан. 126. Эки этегин. 127. Къарагъан адам. 128. Эл бла бир. 129. Болгъан.

152-чи б. Бир сёз бла айтыгыз.

1. Безерге. 2. Хома, разыма. 3. Къарангы. 4. Ушашды, ушагъан; 5. турсунмазга. 6. Алланыбды, кызыбды. 7. Къууанырга. 8. Къууанырга. 9. Къууанырга. 10. Дженгил. 11. Ачыуланырга, чамланырга. 12. Уялырга, ыйлыгырга. 13. Къоркъмайма. 14. Къоркъмайма. 15. Унамазга. 16. Унутма. 17. Сагъайырга. 18. Ыйнанмазчады, ишеклиме. 19. Урушурга, къыджыарга. 20. Урушурга, къыджыарга. 21. Къоркъууда, кыйынлыкъда. 22. Ишсизленирге, эринчекленирге. 23. Сейирсинирге. 24. Уручу, гудучу. 25. Джунчутурга. 26. Унамазга. 27. Унамазга, Огъай дерге. 28. Тарыгырга, джыларга, кыйынлашырга. 29. Артдан кызарга, джетиб озарга. 30. Къыздырырга, удурга. 31. Алджарга, чагылырга, къатышырга. 32. Джукъларга. 33. Джукъларга, баш къагъарга. 34. Симсиретирге, сын этерге, сюеб къоярга. 35. Алдарга, агартырга. 36. Алландырырга, кыздырырга. 37. Онмагъан, тюзелмеген. 38. Бек соймезге, кёрюб болмазга. 39. Басынырга, басыныб баджаралмазга. 40. Чарларга, ачыуланырга, гырхы сёлеширге. 41. Чачарга, оярга, къурутурга. 42. Туююрге, кыйналырга, сёз келтюрюрге. 43. (Кенгешни, оноуну, сёзню)

тохтатыргъа, тыяргъа. 44. Дюрген, эбсиз, хыны. 45. Зауукъланыргъа. 46. Хорларгъа, дыфсыз этерге. 47. Ёлорге. 48. Айныргъа. 49. Огъурсуз, ачытил. 50. Огъурсуз, ачытил. 51. Огъурсуз, ачытил. 52. Ачы сёзлю, ачытил, тюртсёз. 53. Джетген, чыныкъган, улду болган. 54. Чомарт, ачыкъ, джумушакъ. 55. Джибиген, мылы, суу кылды. 56. Азаргъа. 57. Арыргъа, азаргъа, онгсуз болургъа. 58. Арыргъа, онгсуз болургъа. 59. Аманларгъа, сёгерге. 60. Ышангысыз, аман иннетли, джау. 61. Абызыраргъа, джунчургъа, дыфсыз болургъа. 63. Тохтаусуз. 64. Сир болургъа, тохтаргъа, кымылдамазгъа. 65. Урланыргъа, хата болургъа. 66. Эбчил, алтаякъ. 67. Алтаякъ, джулия, харам. 68. Джукъ кьоймазгъа. 69. Чортакъыл, кесимчил. 70. Ышангысыз, алдауукъчу. 71. Белгили, ачыкъ. 72. Чарпыусуз, хатасыз. 73. Ангьлаталмазгъа, айтханын этдиралмазгъа. 74. Келишиб, ариу, татлы джашаргъа. 75. Ариу тилли, татлы тилли, адебли, джарашыу. 76. Гыргыр. 77. Къызаргъа, алланыргъа. 78. Джанларгъа, къошулмазгъа. 79. Сёгерге, неда: махтаргъа. 80. Бойсунургъа, тынч турургъа. 81. Тынч болган, ыйлыкъган. 82. Келишген, джарашхан, ариу. 83. Ётюрюк, алдауукъ. 84. Къурутургъа, джокъ этерге, ызын къалдырмазгъа. 85. Иги билирге. 86. Белгилерге, тамгъаларгъа. 87. Мууал, къурушхан. 88. Учхара, чола. 89. Уялган. 90. Тынч, къайгысыз. 91. Къызыныргъа, алланыргъа, талпыргъа. 92. Ырысхылы, берекетли. 93. Тынч, огъурлу. 94. Хахайчы, кычырыкъчы. 95. Сокъураныргъа, суургъа. 96. Къоркъутургъа кюреширге. 97. Ётлю, кёллю, ётгюр. 98. Узун. 99. Ариу. 100. Зыраф. 101. Керексизге берю, джалынчакълыкъ. 102. Джарлы, онгсуз. 103. Чачылгъандыла, джукъ джокъ. 104. Тюнголдюм. 105. Хылымылы, халбара. 106. Онгсузгъа къаты, къарыусузгъа кючлю. 107. Чот башхады. 108. Берекетсиз, къутсуз. 109. Тутхучсуз джууабды. 110. Адамлыгъы, болуму. 111. Болджалчылыкъ, муруккучулыкъ. 112. Къолайсыз, ышангысыз. 113. Къолайсыз, джараусуз. 114. Кёбню кёрдюк, кёбню чекдик, кёрмегенибиз къалмады. 115. Эрлай, дженгил. 116. Къалай-алай да. 117. Кёб чарпыйды. 118. Осал. 119. Чыртада, къалай да. 120. Керегин берирге. 121. Затлары кёбдю. 122. Хазырлан. 123. Кёб, сыйыннгысыз. 124. Хазырланыгъыз. 125. Къошулмазгъа, сейирге къараргъа. 126. Джунчутургъа. 127. Кюлдюртюрге. 128. Асыу, хайыр. 129. Акъырын. 130. Дыбылдаргъа, мурулдаргъа, гырылдаргъа. 131. Къуру, джукъ джокъ. 132. Мурулдаргъа, гырылдаргъа. 133. Махтаныргъа. 134. Джукъда да, къайда да. 135. Бююреусюзлюкге, бошнагъа. 136. Джунчутургъа, сатлыкъ болургъа. 137. Осал. 138. Айнымазгъа, тирилмезге. 139. Хыны, гырхы, ачыулу. 140. Ариу, къызылуурт. 141. Башбузукъ, къайгылы, къайгычы. 142. Адебли, ишленген. 143. Келиширге, джарашыргъа. 144. Тутулургъа, айгъакъланыргъа, билинирге. 145. Ким барды? Не хапар? Ким келгенди?

156-чы б. Суратчы уюмаланы къалай ангылагъанды?

1. Хар иши онгунады, джолу болуучуду. 2. Джукъ бла кеси да хайырланмайды, башхагъа да хайырланыргъа къоймайды. 3. Хынчхынч, керексиз, бош чурумланы излеген. 4. Харам, хыйлачы, джулия. 5. Джигит, тири, этимли, кючлю. 6. Ачытил, хыны, джорген сёзлю, огъурсуз. 7. Шырылдаб бек джаууу.

157-чи б. Алай нек айтадыла?

1. Къыйналыб, кёб къыйын салыб. 2. Бек кючлю джауады. 3. Махтанчакъ, башына керексиз сый тарта. 4. Хорланды, джолу болмады. 5. Джарыкъ, къууанчлы. 6. Ачыуланыб, ауузуна келгенни къуя, ачы сёлеше. 7. Алкъын джаш, джашау сынамы болмагъан, чыныкъмагъан. 8. Хорларгъа. 9. Хыны этерге, къаты сёлеширге, айтханын бююреусюз этерге. 10. Керексиз къайгъыны джюрютме. 11. Джунчутургъа, таргъа тыяргъа. 12. Юлюшсюз къояргъа, къуру къояргъа. 13. Тийме, тийишме, джугъуна къатышма. 14. Ауурлукъ салыб туругъа, кесине табын этиб, биреуню къыйнаб туругъа.

159-чу б. Суратлада къайсы уюмала салыннгандыла?

1. Къол джууду — тюнгюлдо. 2. Кёзюнде огъу болса, атарча болду — бек ачыуланды, дертленди. 3. Джюнге тюшген тауукъча — къатышхан, алджагъан, джунчугъан. 4. Джюрегине туз себерге. 5. Терекге тери такъгъанча. 6. Киштикни отха тартханча — джукъну этерге унамагъан. 7. Къулагъын кыздырыргъа — махтаргъа (онг къулагъын кыздырыргъа) неда сёгерге (сол къулагъын кыздырыргъа).

160-чы б. Къайсы кёш сёзле суратланнгандыла?

1. Тауукъбаш — саякъыл. 2. Гаккъбаш — саякъыл. 3. Элекбаш — унутчакъ, эссиз. 4. Суубаш — саякъыл. 5. Ачыгъаууз — эссиз, акъылсыз.

160-чы б. Уюмалагъа — синоним сёзле.

I. 1. Джакълау. 2. Унамау. 3. Чарлау. 4. Арыргъа. 5. Урушуу. 6. Джалынуу. 7. Сууукъ. Ёзек сёз — къарыулу.

II. 1. Салпыланыу. 2. Гузаба. 3. Малхыяр. 4. Ушамагъан. 5. Ачыулануу. 6. Джарлы. 7. Ариу. Ёзек сёз — пахмулу.

III. 1. Бирча. 2. Къымыжа. 3. Эсирик. 4. Учхара. 5. Азайыргъа. 6. Сайлама. 7. Басынчакълау. Ёзек сёз — чырайлы.

IV. 1. Къоркъуу. 2. Къатышхан. 3. Ауузланыу. 4. Саубитген. 5. Тынаргъа. 6. Азайну. 7. Хауле. 8. Къарыусуз. 9. Арыкъ. Ёзек — кызбайлыкъ.

185-чи б. Рифмалау.

1. Кёлекке. 2. Бек. 3. Агъады. 4. Тиричик, артыкъчыкъ. 5. Улакъла, секире. 6. Терекге. 7. Джол. 8. Джубанады. 9. Тарланы, кийикле.

186-чы б. Бу шуулу поэмачыкь.

1. Ашха, ашын. Марайд, миндириб. 3. Секирсе, оюн. 4. Кесин, атын. 5. Секирди, эшикге, атды. 6. Аты, атда. 7. Тай, тышдю. 8. «Дыр-дыр», ызына, кетди.

187-чи б. К ю ч ю к бла гугурук.

1. Эси, къабаргъа, кесекни. 2. Ызына, къуйругу, артына, кёзлерин, этчикни, къашыды, сылады. 3. Джумулду, анга, башчыгын, тюкчюк, чалмандан, тебреди, узатыб, алланыб. 4. Артына, тырнакълай, ишге, тохтасын. 5. Кетдиле, юйюнден, кючюнге, бусагъат, кетдиле.

193-чюб. Нарт сёзле бла айтыула, джангылычла.

1. Джур. 2. Джюз. 3. Джарлылыгын. 4. Джарлы кёлю. 5. Кёргенин. 6. Джеталмагъан. 7. Джууургъанынга. 8. Джыланы. 9. Дугъуманы. 10. Джырмаз. 11. Ашаргъа. 12. Тюбюнде. 13. Кычырылмайды. 14. Джылан. 15. Къулагына. 16. Джабышмаз. 17. Ханс. 18. Азыгын. 19. Салам бергенча. 20. Хансдан. 21. Джолну бар. 22. Игисе. 23. Адамгъа тюбейди. 24. Сау кёз. 25. Къара. 26. Буюрулмагъанны.

Б А Ш Л А Р Ы

Автордан	3
Тамыр	4
Аффиксле	11
Тюз джазыу	15
Лексика	36
Сёз	36
Эски эмда джангы сёзле	81
Синонимле	98
Омонимле	103
Омографла	105
Омоформала	107
Омофонла	108
Квазиомонимле	110
Сёзню шартлары	110
Кёб магъаналы сёзле	110
Фразеология	129
Фразеологияда ёзек сёзле	132
Фразеологиялыкъ антонимле бла синонимле	139
Къачан, къалай, нек айтылгъанды? (Айтыуланы историяла- рындан)	165
Бир къауум затланы юсюнден	181
Рифма	181
Тилбургъучла	189
Нарт сёзле бла айтыула	193
Элберле	194
«Джангы тил»	198
Атла бла ёлчеле	200
Айланы къарачайча атлары	200
Бурунгу джыл тергеуде 12-джыллыкъ циклда джылланы атлары	201
Ачха ёлчеле	202
Кюнлени атлары	202
Бир къауум тереклени, кёкенлени, хансланы атлары	202
Билячала	204